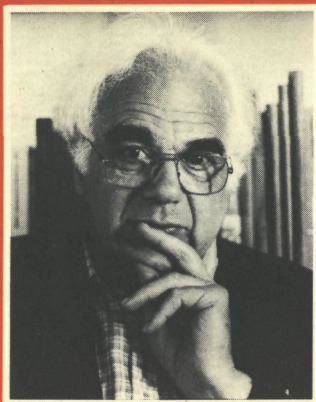

Poste-restante Rood, Sal Santen's politieke trilogie, bevat herziene en uitgebreide herdrukken van *Sneevliet, rebel* (1971), *De Rode Burcht* (1975) en *¡Adiós Compañeros!* (1974).

'...een van de weinige Nederlandse revolutionairen van mondiale betekenis: *Sneevliet, rebel*, nooit zozeer van nabij beschreven als hier mogelijk was, omdat Sal Santen trouwde met de stiefdochter van Sneevliet. Met dit impressionistische, boeiende en ten slotte ontstellende verslag voerde de schrijver ons al binnen in de wereld van de

internationale politiek.' Anton Constandse

'*¡Adiós Compañeros!* is geen vrolijk boek. Sal Santen heeft het geschreven om verantwoording af te leggen van zijn politieke activiteiten – als trotskist – in de jaren 1945–1965. Hij heeft inmiddels afscheid genomen van deze beweging en ook de persoonlijke banden doorgesneden met de voormannen van de Vierde Internationale. ...*¡Adiós Compañeros!* geeft, in boeiende, en psychologisch vaak raak geschilderde schetsen, een beeld van de beweging. Subjectief uiteraard, want autobiografisch. Sal Santen beschrijft *eigen* ervaringen; het zijn de stukjes van een verscheurde stafkaart die hij nu tegen elkaar legt om voor zichzelf te reconstrueren hoe hij in dat geheel functioneerde.' Igor Cornelissen, *Vrij Nederland*

'Sal Santen werd in 1939 lid van de Groep van Bolsjewiki-Leninisten, en daarmee dus volgeling van Trotski. De Bolsjewiki-Leninisten vormden de Nederlandse sectie van de Vierde Internationale. Na de oorlog wordt Santen lid van het Internationale Bureau van de beweging, en in '52 lid van het Internationale Secretariaat. Hij gaat in dat jaar in opdracht van de Vierde Internationale naar Latijns Amerika om de verhuizing van het secretariaat naar dat werelddeel voor te bereiden. ...In 1961 werd Santen samen met de Griekse partijsecretaris Michel Raptis in Nederland gearresteerd wegens hulp aan het Algerijnse Bevrijdingsfront, en kreeg vijftien maanden... pas in '67, na een zware ziekte, brak hij met de beweging. Hij verdroeg het niet langer dat de kameraden hem voortdufend in de steek lieten. Vandaar de titel van het boek *¡Adiós Compañeros!*' *de Volkskrant*

Sal Santen

Poste-restante Rood

Sal Santen

Mexico, le 16 Mars 1956

Cher Camarade, Sal Santen,
Je vous prie de bien vouloir faire
les démarches que vous jugerez
utiles pour localiser les archives
de L. D. Trotsky déposées à
l'Institut de Grootum.

Fraternellement

Matia Sedova-Trotsky

Poste-restante Rood

DE BEZIGE BIJ

POSTE-RESTANTE ROOD

Sal Santen
POSTE-RESTANTE ROOD
EEN POLITIEKE TRILOGIE

1986
Uitgeverij De Bezige Bij
Amsterdam

Copyright © 1971, 1974, 1975, 1986 Sal Santen Amsterdam
Omslag Rudo Hartman
Druk Thieme Nijmegen
ISBN 90 234 0952 3

INHOUD

Ten geleide	9
-------------	---

SNEEVLIET, REBEL

OOM HENK	27
----------	----

Uit de cel in de Kamer – Op zoek naar een leider – Eenheid – Scheuring – Bep – Pim en Pam – Familiereünie – Wijk aan Zee – De Overtoom – De zaak Reiss – Trouwdag – Chaos – Botsing – Breuk – Oorlog – Trotski vermoord – Geboorte – Februaristaking – Verzoening – 22 juni 1941 – Onbetrouwbaar – In de klem – Afscheid

DAPPER ZIJN OMDAT HET GOED IS	104
-------------------------------	-----

Afscheidsbrieven 104

Celgedichten van Mien Sneevliet 112

Ooggetuigenis 117

In memoriam 121

DE RODE BURCHT

De rode burcht	125
----------------	-----

Rondleiding	130
-------------	-----

Dagdienst	140
-----------	-----

Nachtdienst	152
-------------	-----

Krantenstaking	166
----------------	-----

Gojs lef	182
----------	-----

¡ADIÓS COMPAÑEROS!

WERELDPARTIJ	189
--------------	-----

Parijs – Beroepsrevolutionair – Derde Wereldcongres – Tiende Plenum

¡ADIÓS COMPAÑEROS!	222
<i>Heenreis – Montevideo – Buenos Aires – La Paz – Montevideo – Santiago – Thuisreis</i>	
HET PROCES VAN AMSTERDAM	275
<i>1958: De Gaulle – Amsterdam – Verdeeld – Oude Bolsjewiek – Le frère – Er is geen weg terug – Aan gene zijde – Gedetineerde – Het verhoor – Biblio- thecaris – Niemandsland – Het lange wachten – Brief aan Bep – Het proces van Amsterdam – Het vonnis</i>	
ZELFBEHEER	384
<i>Angst – Ton avocat – Briefwisseling – Casablanca – Maurice – Turijn – Internationaal Secretariaat – Zelfbeheer</i>	
Verklarend register	418

Ik droom van een cactus. De kroon ligt gebroken in mijn handen. De breuk is vers, het sappige vlees van de plant is aan beide helften nog in leven, en ik vraag mij af of het mogelijk zal zijn ze heel voorzichtig zodanig op elkaar te plaatsen dat ze zich weer zullen hechten.

TEN GELEIDE

De eerste wereldoorlog was precies een jaar oud toen ik geboren werd, en rustig zouden de tijden mijn leven lang niet meer worden. Bij mij thuis heerste nog een betrekkelijke welvaart, omdat het neutrale Nederland voordeel trok uit de massamoord over de grenzen, maar in 1918 stortte Duitsland ineen, en mijn vader ging failliet. Armoede deed zijn intrede in ons gezin en wilde tijdens mijn jeugd niet meer wijken.

Maar hoe onze planeet tijdens mijn geboortjaar 1915 ook verscheurd werd in vijandige kampen, het kapitalistische stelsel als zodanig was nog volledig intact. Wel vond er die nazomer een conferentie plaats in het Zwitserse Zimmerwald, waar internationale socialisten bijeenkwamen om zich tegen de oorlog, die zij als imperialistisch veroordeelden, uit te spreken en de ondersteuning van het merendeel der socialistische partijen aan de oorlogvoering van de 'eigen' regeringen te brandmerken. Aanwezig waren daar ook Lenin en Trotski. Zij wilden niet alleen een eind maken aan de oorlog, zij wilden ook de wereld veranderen en in Rusland het tsarisme ten val brengen.

Elk van de twee zou daaraan zijn eigen bijdrage leveren.

In 1903, op het Tweede Congres van de Russische Sociaal-Democratische Arbeiders Partij, stelde Lenin voor, het lidmaatschap van die partij te verbinden met verplichte activiteit. Voor loze contributiebetalers was geen plaats. Het scheen te gaan over een doodgewone organisatorische maatregel, maar de congresgangers waren scherp verdeeld en soms verontwaardigd over de fanatieke wijze waarop Lenin zijn voorstel verdedigde. Er ontstond een

scheuring op het congres tussen de bolsjewiki en de mensjewiki. Trotski meende dat het strijdpunt een dergelijke scheuring niet rechtvaardigde en hield zich afzijdig.

Toch zou deze splitsing, die historisch gezien voorafging aan de splitsing van de wereld tussen Oost en West, de toekomst van de mensheid bepalen. Met zijn formule van de verplichte werkzaamheid voor de partij, die van sociaal-democraten beroepsrevolutionairen moest maken, veranderde immers het karakter ervan, werd zij omgesmeed tot een instrument ter verovering van de macht.

Die eerste stap was niet voldoende om een dergelijke machtsverovering ook mogelijk te maken. Daarvoor diende men te weten wat men wilde. Rusland was een half-feodaal land, waar nooit een burgerlijke revolutie had plaatsgevonden, en de vraag kwam aan de orde: hoe zou de revolutie zich voltrekken?

In 1905 vond de eerste Russische revolutie plaats, die op een nederlaag uitliep.

Nu zou Leo Trotski zijn historische bijdrage leveren, die, samen met de in 1903 door Lenin gevormde bolsjewistische partij, de overwinning van de komende Russische revolutie zou verzekeren. Trotski stelde in zijn boek getiteld 1905, dat het niet voldoende was, stil te blijven staan bij de taken van de *burgerlijke* revolutie. In het tsaristische Rusland, met zijn feodale verhoudingen op het land en zijn moderne industrie in de grote steden, zou een *proletarische* revolutie noodzakelijk zijn. In de strijd tegen het half-feodalisme zouden de taken van het socialisme op de agenda van de geschiedenis worden geplaatst. Met andere woorden: de revolutie zou permanent zijn.

In die opvatting vond Trotski Lenin tegenover zich. Pas in april 1917 erkende Lenin de juistheid van de analyse van

Trotski, die zich bij de bolsjewistische partij aansloot, en hierdoor werd de Oktoberrevolutie mogelijk, die de bolsjewistische partij aan de macht bracht.

De onteigening van het kapitaal en het grootgrondbezit in Rusland betekende geenszins dat de Sovjet-Unie nu ook socialistisch was. De eerste grondslagen ervoor waren gelegd, maar het zou nog generaties duren voordat het enorme land een peil had bereikt waarbij een vrije socialistische ontwikkeling was verzekerd. Daarvoor zou trouwens het isolement van de Sovjet-Unie moeten worden doorbroken door nieuwe socialistische ontwikkelingen. Na de dood van Lenin in 1924 ontbrandde het conflict tussen Trotski en Stalin in zijn volle scherpste. Tegenover de permanente revolutie van Trotski stelde Stalin de theorie van het socialisme in één land, waarmee hij wilde aangeven dat revolutionaire ontwikkelingen buiten de grenzen de Sovjet-Unie in gevaar brachten. Bovendien zou het land op eigen kracht het communisme kunnen voltooien.

Helaas was het meer dan een discussie over theoretische problemen. Stalin installeerde zich als wrede dictator en in 1927 werd Trotski uit de communistische partij gezet.

In hetzelfde jaar 1927 kreeg mijn oudere zusje, een zeer begaafd meisje, tuberculose. In november 1929, het jaar van Trotski's verbanning uit de Sovjet-Unie, stierf zij. Op 14 oktober 1929 vond de beruchte beurskrach in New York plaats. Toen ik tegen mijn oom, een diamantslijper, opmerkte dat het ons, schlemielen, niets aanging, dacht hij er anders over. Het diamantvak ligt zo gevoelig, antwoordde hij, dat het wel eens werkloosheid kon brengen. In werkelijkheid betekende de beurskrach het begin van de wereldcrisis, die ontstellende werkloosheid veroor-

zaakte: het zeven miljoen inwoners tellende Nederland kampte met een half miljoen steuntrekkers, het naburige Duitsland werd geteisterd met acht miljoen werklozen.

Onder die omstandigheden trad ik in 1930 het maatschappelijk leven binnen, vond spoedig werk, zodat de crisis voor een deel aan mij voorbijging. Ik was lid van de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC), daarna van de Vakbondsjeugd en, naar de traditie van mijn ouders, een vurig aanhanger van de sociaal-democratie. Geweld was mij een gruwel, en meer dan eens verweet ik mijn broer, een driftkop, dat hij met zijn opstandige vechtpartijen voorbestemd was een communist te worden.

Intussen stonden de beide voornaamste vleugels van de arbeidersbeweging, de sociaal-democratische en de communistische, machteloos tegenover de gevolgen van de wereldcrisis. Zo stak in Duitsland het nationaal-socialisme de kop op. Een jeugdvriend uit Wuppertal, met wie ik door de vakbondsjeugdbeweging in contact was gekomen, schreef in zijn brieven wanhopig over de politiek van de SPD (sociaal-democratie), die als een angsthals elke strijd tegen het Hitler-gevaar uit de weg ging. De KPD (communistische partij) werkte dit nog in de hand, door op instigatie van het vermeende genie Stalin de sociaal-democratie tot sociaal-fascisme ('de linkervleugel van het fascisme') te bestempelen, en zo het vormen van een eenheidsfront tegen Hitler te saboteren. Zelf behorend tot de sociaal-democratie, kostte het mij geen moeite de waanzin van de stalinistische analyse te doorzien. En ik hechtte mij, bij gebrek aan een alternatief, nog meer aan de beweging waartoe ik behoorde.

De ene ontwapeningsconferentie na de andere mislukte. Ik herinner mij dat Ir. Albarda, de voornaamste leider

van de SDAP, op een kerstbijeenkomst in het Concertgebouw zijn gehoor bezwoer, dat een nieuwe wereldoorlog onvermijdelijk zou worden, als de komende ontwapeningsconferentie zou mislukken. Ik geloofde hem onvoorwaardelijk, en spelde de kranteverslagen. Het werd een fiasco. Weer ging ik luisteren naar wat Ir. Albarda erover te zeggen had, en weer verwees hij naar een toekomstige ontwapeningsconferentie, die deze keer niet mócht mislukken, want anders...

Mijn vrienden in de vakbondsjeugd, minder geduldig, minder goedgegelovig dan ik, hadden hun vertrouwen in de partij al lang verloren. Zij waren vaak werkloos, of hun vader was werkloos, wat ze vanwege de heersende steunnormen aan het gezin vastketende. Ze hadden er hun buik van vol. We discussieerden tot diep in de nacht, en we waren allemaal overtuigd van de noodzaak van een meer radicale politiek.

Zo was de toestand, toen op het Paascongres in 1932 een scheuring ontstond in de SDAP, en de linkervleugel ervan de Onafhankelijke Socialistische Partij (OSP) vormde.

Ik hoorde het op de radio, en tranen kwamen mij in de ogen, want de SDAP was mij heilig. Maar mijn jeugdvrienden sloten zich bij de nieuwe partij aan en zo overwon ik mijn aarzeling en werd aspirant-lid van de OSP, nog te jong voor het volwassen lidmaatschap.

Door de discussies over de eenheidsfrontpolitiek leerde ik de geschriften van Leo Trotski kennen. Hij waarschuwde, dat een overwinning van Hitler de voorbode van een tweede wereldoorlog zou betekenen. Diens 'historische' taak bestond er immers uit, de Duitse arbeidersbeweging te verpletteren en zo bij voorbaat elke weerstand van de

arbeiders tegen een nieuw bloedbad, voornamelijk gericht tegen de Sovjet-Unie, uit de weg te ruimen.

Intussen had ik mijn illusies over het heil van ontwapeningsconferenties overboord gegoooid, en was gaan inzien dat het lot van de mensheid voor een lange periode zou worden beslist door de ontwikkeling in Duitsland.

In 1933 greep Hitler de macht, zonder op weerstand te stuiten. De internationale arbeidersbeweging had door het falen van SPD en KPD in Duitsland een verschrikkelijke nederlaag geleden. Zowel de Tweede Internationale (sociaal-democratie) als de Derde Internationale (het officiële communisme) waren eerloos ten onder gegaan. Op dat ogenblik riep Leo Trotski op tot de vorming van een nieuwe, Vierde Internationale. De Vierde Internationale zal de Internationale van de achttienjarigen zijn, verklaarde hij trots, en ook ik was achttien jaar.

Mijn nieuwe partij, de OSP, sprak zich uit voor die Vierde Internationale. Hetzelfde deed de Revolutionair Socialistische Partij van Henk Sneevliet, en zo maakte ik kennis met deze befaamde revolutionair. Van huis uit had ik hem gewantrouwd door zijn vijandschap tegenover het NVV, de massavakbeweging waarvan iedereen, meende ik, lid diende te zijn. Het NAS, de kleine revolutionaire vakcentrale van Sneevliet, scheen mij een sektarisch gezelschap toe, en daarmee vielen mijn gevoelens samen met die van het overgrote deel van de Nederlandse arbeidersbeweging, dat 'modern', dat wil zeggen socialistisch was georiënteerd.

Op 5 februari 1933 brak muiterij uit op het pantserschip *Zeven Provinciën*. Henk Sneevliet wakte de Nederlandse marinemannen op tot solidariteit, werd vervolgd wegens opruiing en veroordeeld tot vijf maanden gevangenisstraf.

Proteststemmen brachten hem, en niet de OSP, hetzelfde jaar in de Tweede Kamer.

Een fusie van zijn partij (RSP) met de OSP leidde begin 1935 tot de stichting van de Revolutionair Socialistische Arbeiderspartij (RSAP), waar ook ik lid van werd.

En zo leerde ik Henk Sneevliet van naderbij kennen, eerst als partijleider, in 1938 als schoonvader. Het was een boeiende ervaring, die ik in *Sneevliet, rebel* heb beschreven. Tegenstellingen tussen Leo Trotski en Henk Sneevliet over de oprichting van de Vierde Internationale leidden tot een breuk, en ik koos de kant van Trotski.

Door de verbitterde strijd die toen door Trotski tegen hem werd gevoerd, en door zijn isolement in Nederland, is de historische betekenis van Henk Sneevliet lange tijd onvoldoende begrepen. Ook door mij. Die betekenis lag in het verleden, vanwege de pioniersrol die hij heeft vervuld in de koloniale revolutie. Als eerste in de wereld heeft hij de draagwijdte ervan begrepen, en op het Tweede Wereldcongres van de Communistische Internationale (1920) was hij het die het congres hartstochtelijk voorhield, dat de afgevaardigden de betekenis van de koloniale revolutie onderschatten. Nu, een mensenleven later, kan niemand, voor- of tegenstander, meer twijfelen aan zijn vooruitziende blik.

‘Op Rusland en Holland heb ik mijn hoop gesteld’, placht Karl Kautsky, eens de theoreticus van de revolutionaire sociaal-democratie, te zeggen, aldus Henriëtte Roland Holst in haar boek over Rosa Luxemburg. ‘In beide landen ziet hij groepen begaafde jongeren rijpen, waarvan hij verwacht, dat ze zijn werk, de toepassing en uitbreiding van het marxisme, in zijn geest zullen voortzetten...’

Rusland en Holland, de reus en de dwerg. Maar ook Nederland had theoretici voortgebracht van internationale faam, zoals Anton Pannekoek, Herman Gorter, Henriëtte Roland Holst. En een practicus, Henk Sneevliet, waarschijnlijk onbekend bij Karl Kautsky, maar bevriend met Henriëtte Roland Holst en Rosa Luxemburg, bij wie hij om advies zou vragen, in 1911, een jaar voordat hij naar het toenmalige Indië vertrok. Ongetwijfeld kwam het koloniale vraagstuk ter sprake, want Rosa Luxemburg was haar belangrijkste boek *Die Akkumulation des Kapitals* juist aan het voltooien, en wellicht heeft zij Henk Sneevliet bij zijn besluit, in een koloniaal land te gaan werken, beïnvloed. Voornaamste onderwerp van hun gesprek was evenwel de verdeeldheid onder de Nederlandse marxisten. De Nederlandse SDAP was in 1909 gesplitst, en een deel van de daarin aanwezige marxisten, zoals Wijnkoop, Van Ravenstein, Ceton, had de Sociaal-Democratische Partij (SDP) gevormd, die de voorloper zou worden van de Nederlandse communistische partij. Marxisten als Henriëtte Roland Holst en Henk Sneevliet keurden die splitsing af, en meenden dat er in de officiële sociaal-democratie voldoende ruimte was voor het verspreiden van hun denkbeelden.

Twee Nederlandse marxisten uit die periode zouden voorbestemd zijn, hun stempel te drukken op hun tijd, en ook daarna. De een is Anton Pannekoek, die de theorie van het arbeiderszelfbeheer ontwikkelde, en daarmee een bevrijdend, democratisch alternatief zou bieden voor de starre centrale planning in de niet-kapitalistische landen. De tweede is Henk Sneevliet, die als geen ander in de geschiedenis de koloniale revolutie heeft gestimuleerd.

Henk Sneevliet, in 1883 in een katholiek gezin geboren,

brak met het geloof, werd in 1902 lid van de SDAP en in 1907 gekozen in de Zwolse gemeenteraad. Twee jaar later reeds volgde zijn verkiezing tot voorzitter van de bij het NVV aangesloten Nederlandse Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel. Tijdens en na een internationale havenstaking in 1911 ontstond een conflict over steunverlening aan de stakers, eerst in het NVV, toen in de SDAP. Kort daarop legde Sneevliet het voorzitterschap neer.

In 1913 vertrok hij naar het toenmalige Indië, waar op zijn initiatief (1914) de Indische Sociaal-Democratische Vereeniging werd opgericht, waarvoor hij een razende activiteit ontwikkelde, naast zijn werkzaamheid als secretaris van de Handelsvereeniging Amsterdam. Bezield door het uitbreken van de Russische revolutie wekte hij 19 maart 1917 'het volk van Java, van Indië' op, de Russische massa's tot voorbeeld te nemen. Tijdens een vier dagen durend politiek proces, waarin hij zelf de verdediging voerde, werd hij vrijgesproken. Op een 1-mei-vergadering in het Semarangse Marinegebouw (1918) sprak hij tot de matrozen: 'Partijgenoten, vrienden, rode garde der Indische vloot.' Ruim een half jaar later werd hij door de regering uit Indië gezet.

In 1920 bezocht Henk Sneevliet als afgevaardigde het Tweede Wereldcongres van de in 1919 opgerichte Communistische Internationale. Onder voorzitterschap van Lenin werd een Commissie van koloniale vraagstukken gevormd, met Sneevliet als secretaris. Het jaar daarop vertrok hij, onder de naam Maring, als vertegenwoordiger van de Communistische Internationale naar China, waar hij meewerkte aan de oprichting van de Chinese Communistische Partij, en een ontmoeting had met Soen Yat Sen, de president van de Chinese republiek.

In 1923 keerde hij naar Nederland terug en werd tot voorzitter van het syndicalistische NAS, dat toen onder communistische invloed stond, gekozen. Vier jaar later (1927) brak hij met de stalinistisch geworden communistische partij en richtte de Revolutionair Socialistische Partij op.

Na zijn breuk met Leo Trotski in 1938 is Sneevliet zijn eigen, onafhankelijke weg gegaan, tot in het verzet toe, maar voordat hij in 1942 door de nazi's werd gefusilleerd, verklaarde hij tegen zijn lotgenoten in de bunker: 'Mannen, wij zijn er trots op, dat wij de eersten in Nederland zijn, die voor een rechtbank veroordeeld zijn voor de zaak van de Internationale, en die hiervoor moeten sterven.'

En hij trad daarmee in de voetsporen van Karl Liebknecht, die, tijdens de eerste wereldoorlog om zijn strijd tegen de oorlog vervolgd wegens landverraad, tegenover zijn rechters verklaarde, dat zijn vaderland de Internationale was.

Het tweede deel van *Poste-restante Rood, De Rode Burcht*, heeft niets met trotskisme of Vierde Internationale te maken. Het betreft het voormalige gebouw van *Het Vrije Volk* op het Hekelveld in Amsterdam, waar ik, met een onderbreking van vier jaar (1952-1956) van 1950 tot 1970 als redactiestenograaf heb gewerkt. De personeelschef met wie ik bevriend was geweest, een voormalig lid van de OSP, had mij aangenomen zonder politieke voorwaarden te stellen. En ofschoon ik mij had voorgenomen hem niet in verlegenheid te brengen, bracht de zogenaamde bestedingsbeperking van 1956, die de lonen aantastte en tot een algemene staking in het krantenbedrijf leidde, mij midden in deze actie. Het verloop van de staking heb

ik naar waarheid beschreven, ook mijn plaats daarin, alsmede een aantal andere belevenissen. Wie enigszins ingewijd is, zal bij voorbeeld in Wijnand Cohen de latere burgemeester van Amsterdam Wim Polak herkennen, en in de beide directeuren Van Kuilenburg en Van der Waerden. Maar daarmee houdt grotendeels de vergelijking op, en het verhaal als geheel is gefantaseerd.

Als het desondanks in deze bundel thuishoort, dan om twee redenen: het beschrijft een facet van de Nederlandse arbeidersbeweging dat in de literatuur is verwaarloosd; en het verklaart hoe ik als geheide revolutionair heb kunnen werken bij de 'reformistische' krant, die mijn gezin heeft onderhouden, toen ik voor illegale hulp aan de Algerijnse vrijheidsbeweging tot vijftien maanden gevangenisstraf was veroordeeld, door maandelijkse leningen van ruim vierhonderd gulden, die na mijn invrijheidstelling in een schenking zijn omgezet. Maar daarmee kom ik op het chapter van mijn werkzaamheden voor het Internationaal Secretariaat van de Vierde Internationale, dat in *¡Adiós Compañeros!* is beschreven.

Je moet wel gek wezen om in Nederland revolutionair te zijn, is mij meer dan eens voorgehouden. De in doorsnee hoge levensstandaard, de welvaartsstaat met zijn vele voorzieningen, al wordt daar nu aan geknabbeld, de grote mate van tolerantie (die ook al minder wordt) vormen geen voorwaarde, en ook geen noodzaak voor een revolutionaire verandering.

In Nederland revolutie prediken, betekent met je kop tegen de muur lopen. Maar al is in de geschiedenis alles mogelijk, het lot van de mensheid wordt meestal, en werd in die jaren, niet in Nederland beslist. Mijn vader, moeder

en broer waren brave, hardwerkende mensen die geen vlieg kwaad konden doen. En toch zijn ze door het lot verzwolgen. Het aan de macht komen van de nazi's in Duitsland betekende onder meer het einde van het Nederlandse jodendom, enkele groepjes overlevenden daargelaten.

Voor Karl Marx en Friedrich Engels, de grondleggers van het wetenschappelijk socialisme, is de komst van de socialistische maatschappij geen utopie van idealistische dromers, maar het onverbiddelijk gevolg van de ontwikkeling, de vermaatschappelijking van het kapitalisme zelf. Voor de totstandkoming ervan was de strijd van de arbeidersklasse, de klassenstrijd tussen arbeiders en kapitalisten, evenwel onontbeerlijk. En om die strijd te kunnen voeren was een internationaal program, en een Internationale, een *conditio sine qua non*. Nog tijdens het leven van Marx en Engels heeft de Eerste Internationale bestaan, waartoe ook een zogenaamde sectie als voorbode van de Nederlandse arbeidersbeweging heeft behoord. Na de Parijse Commune is die Eerste Internationale in anarchistisch vaarwater terechtgekomen en verlopen.

De Tweede Internationale, gevormd uit de massapartijen van de toen revolutionaire sociaal-democratie, werd nog tijdens het leven van Friedrich Engels in 1889 opgericht, waarbij zich de Sociaal-Democratische Bond, en in 1894 de SDAP aansloten. Zij propageerde de algemene werkstaking tegen het oorlogsgevaar, maar toen in 1914 de eerste wereldoorlog uitbrak, faalde zij als Internationale.

En zo werd in 1919, na de overwinning van de Russische Revolutie, de Derde Internationale opgericht, ook al de

internationale strijd van het proletariaat tot inzet hebbende. Na het aan de macht komen van Stalin in 1924 werd die internationale strijd ondergeschikt gemaakt aan de nationale belangen van de Russische bureaucratie, die in de USSR een wrede dictatuur was gaan uitoefenen binnen het raam van de door de revolutie gevestigde eigendomsverhoudingen, en daardoor was ook de Derde Internationale ten ondergang gedoemd.

De Vierde Internationale baseerde zich opnieuw op de internationalistische beginselen van Marx en Engels, en daarmee zijn we gekomen aan het hoofdstuk trotskisme.

De ontwikkeling van het kapitalisme naar het socialisme is een internationaal proces, dat honderden jaren zal duren. Dat de revolutie eerst plaatsvond in een land als Rusland, met zijn soms middeleeuwse verhoudingen, heeft ertoe geleid dat verleden en toekomst met elkaar krijgertje speelden, en dat de taken voor een socialistische opbouw ter hand werden genomen door een kortzichtige, wrede bureaucratie, waarvan Stalin de exponent was.

Het was de verdienste van de Vierde Internationale, in de eerste plaats van Michel Pablo, dat zij de ontwikkelingen na de tweede wereldoorlog, ondanks de uitbreiding van de stalinistische heerschappij tot Oost-Europa, niet zag als een versterking, maar veeleer als een symptoom van de ondergang van het stalinisme, waarvan de basis het 'socialisme in één land' was.

Door die ontwikkeling, en door de Chinese revolutie, is het krachtsevenwicht in de wereld radicaal verbroken, en staan de twee stelsels als doodsvijanden tegenover elkaar. Aanvankelijk zagen wij een dergelijke botsing als deel van de strijd tussen kapitalisme en socialisme, maar de ontwikkeling van de atoomwapens heeft wel duidelijk ge-

maakt, dat bij een derde wereldoorlog het lot van de mensheid zelf op het spel staat.

Hiermee is het meest wezenlijke probleem van deze tijd aan de orde gesteld. Opgang naar het socialisme, of ondergang in de barbarij. Dat is de basis van mijn socialistische overtuiging: de noodzaak, een eind te maken aan elk oorlogsgevaar, een verschijnsel dat mijn leven heeft begeleid.

Sinds 1946 maakte ik deel uit van het Internationaal Executief Comité van de Vierde Internationale, om later ook lid te worden van het Internationaal Secretariaat en ten slotte – in 1958 – van het dagelijks secretariaat van dit IS.

Het was een zo uitzonderlijke ervaring, dat ik al eerder heb gepoogd, in de eerste druk van *¡Adiós Compañeros!* (1974), er iets over te vertellen. Ter wille van de duidelijkheid heb ik mij met betrekking tot de samenstelling van de internationale leiding beperkt tot haar voornaamste leiders, en ter wille van de discretie heb ik toen over vele zaken gezwegen.

De Vierde Internationale waar ik toen over schreef bestaat niet meer. Er zijn nu liefst drie Vierde Internationales, en een Internationale Revolutionair-Marxistische Tendens, alle voortgekomen uit de moederschoot van het trotskisme, evenals hun voornaamste leiders. Bovendien leven we een kwart eeuw later, en een aantal feiten is intussen wereldkundig geworden, zodat ik het aandurfde, in de uitgebreide tweede druk van *¡Adiós Compañeros!* de ontwikkeling ervan te vertellen. En laat ik nu het woord geven aan Dr. Anton Constandse, die zo welwillend was, een voorwoord te schrijven bij de eerste druk van het boek:

‘De onthullende kroniek nu van Sal Santen omtrent zijn aandeel in de revolterende activiteiten van de Vierde Internationale betreft Latijns-Amerika (1952–1953) en de Algerijnse bevrijdingsoorlog (1956–1962). Het is een onopgesmukt verhaal van een zeer moeilijke taak in een betrekkelijk kleine beweging, met veel geldgebrek en soms vreemde vogels. Als lid van het secretariaat van de “wereldpartij” vertoeft hij een jaar in verscheidene landen van Zuid-Amerika. En men krijgt het relaas “van binnen uit”, omtrent de poging tot organisatie van revolutionaire kernen in een gebied, waar de “objectieve voorwaarden” voor een revolutie aanwezig zijn, maar de “subjectieve” (het bewustzijn en de wil) nog niet. Dan, na de terugkeer in Nederland, komt het contact met de Algerijnse nationalisten, het betrokken zijn bij het namaken van “Franse staatspapieren”, het verraad en het proces van 1961, de veroordeling tot vijftien maanden gevangenisstraf wegens hetgeen in feite natuurlijk een politiek delict was.’

¡Adiós Compañeros! heb ik, met uitzondering van het laatste deel, in de tegenwoordige tijd geschreven. Ik beleef mijn ervaringen in Uruguay, in Bolivia, in Chili, in Argentinië als ’t ware opnieuw, waardoor zij noodgedwongen in 1954 eindigen, ofschoon er sindsdien gewelddadige veranderingen hebben plaatsgevonden. In de vier genoemde landen kwamen contrarevolutionaire staatsgrepen, die, wat Uruguay, Bolivia en Argentinië betreft, weer hebben moeten plaatsmaken voor nieuwe progressieve ontwikkelingen. In Chili heerst nog steeds de wrede dictatuur van Pinochet. Maar welke veranderingen zich ook hebben voltrokken, de plaats van de massavakbewegingen in Latijns-Amerika, als voorbode van grootse politieke ontwikkelingen, heeft zich door dit alles heen bevestigd.

Ook in Algerije is van alles gebeurd. In 1962 kwam Ben Bella aan de macht en voerde, mede op initiatief van Michel Pablo, het arbeiderszelfbestuur in. Maar ook daar trad, in 1965, een reactie op. Ben Bella werd gearresteerd, Michel Pablo moest vluchten.

Plus ça change, plus ça reste, zeggen de Fransen, en soms heeft het er alle schijn van. Het stalinisme werd eens, door Henk Sneevliet, gekarakteriseerd als de syfilis van de arbeidersbeweging. Hoezeer hij daarin gelijk had bewezen de Moskou processen van 1936/37, waarin revolutionairen van het eerste uur werden belast, tot 'agenten van Hitler en de Mikado' verklaard. In 1961, acht jaar na de dood van Stalin, hebben de poststalinistische bureaucraten Michel Pablo en mij een zelfde poets willen bakken. Voor ons aandeel in de Algerijnse revolutie hebben zij ons het etiket 'agenten van de Gehlen-Polizei' pogen op te plakken. Het bleef niet bij de waanzinnige laster, zoals veelal bij dergelijke beschuldigingen tegen revolutionaire voormannen in het Westen wel het geval was, nee, er werd tegen ons ook een zogenaamde bewijsvoering in elkaar gedraaid. Hoe dit in het werk is gegaan, ontmasker ik aan het eind van dit uitgebreide *¡Adiós Compañeros!*

En daarmee heb ik mijn verhaal als revolutionair verteld. Eens een bang jodenjongetje, later wereldreiziger in revolutionaire ideeën, ben ik teruggebracht tot wat ik ben geworden: de man die poogt op schrift zijn leven te verwoorden.

21 maart 1986

Sal Santen

SNEEVLIET, REBEL

Voor Bep,
die oom Henk nog één keer sprak

OOM HENK

Uit de cel in de Kamer

‘Jij blijft op de hoek staan. Maar let goed op. Ze rijden zonder licht, hun fiets heeft een dubbele stang. Als er onraad is, fluit je drie keer. Ik ben werkloos en kan geen bekeuring betalen. Sta dus niet te suffen.’

Die waarschuwing was niet nodig. Het was 1933, de osp bestond al bijna een jaar. En ik was meteen lid geworden bij de oprichting. Aspirant. Voor gewoon lidmaatschap moest je achttien zijn. Ik had al geplakt, gekalkt, gepost. Geen enkele partij was zo actief.

Het ging fijn die avond. Overal hingen onze biljetten:

FASCISME IS MOORD
STEMT OSP

VOOR HET SOCIALISME NU
KIEST PIET SCHMIDT

Wij zouden minstens tien zetels krijgen in de Kamer, nou ja, misschien acht, de eerste keer dat wij deelnamen aan de verkiezingen. Wie geloofde er nog in de SDAP? Iedereen kon zien dat het reformisme had gefaald. In Duitsland hadden ze de weerloosheid gepreekt met hun ge-lei-de-lijk-heid. Het eenheidsfront met de communisten, dat mocht niet. Dictatuur en dictatuur is één, beweerden zij. Maar het Duitse kapitaal had maling aan de democratie. Acht miljoen werklozen waren veel te gevaarlijk.

Het plakken was klaar. Onderweg naar huis, op de Stadhouderskade, liepen we druk na te praten, fiets aan de hand. Twee uur in de nacht. Dat half uurtje kon er nog wel bij.

Aan de overkant van het Huis van Bewaring waren drie mannen aan het schilderen. Wij keken toe en lazen de grote letters in rode verf:

SNEEVLIET, UIT DE CEL IN DE KAMER

Dat was waar ook. Henk Sneevliet was onze concurrent met zijn splinterpartijtje. Hij zou wat proteststemmen van ons meepikken. Daar had hij wel recht op. Hij had opgeroepen tot solidariteit met de muiters van de *Zeven Provinciën*. Er was anderhalf jaar tegen hem geëist, hij kreeg vijf maanden.

Sneevliet kwam in de Kamer. Van ons niemand.

Op zoek naar een leider

Sneevliet hield zijn bril in de rechterhand en keek met strenge blik de zaal in. Zijn korte, gezette gestalte, een haarlok langs zijn voorhoofd vallend, had hem bij sommige OSP'ers de bijnaam Napoleon bezorgd. Hij zweeg even, nahijgend van de drift van zijn woorden. De tanden had hij op elkaar geklemd, zijn onderlip stak ver naar voren.

‘De politiek van klassebederf, die thans wordt bedreven door partijen die zich communistisch noemen...’

Zijn stem galmde opnieuw door de ruimte van Krasnapolsky.

‘Het stalinisme is de syfilis van de arbeidersbeweging.

Door zijn verraderlijke theorie van het sociaal-fascisme, dat de arbeidersklasse verdeelt en weerloos maakt in de strijd tegen de klassevijand, kon in Duitsland het nationaal-socialisme overwinnen.'

Het zweet stroomde langs zijn gezicht, schuim stond op zijn lippen.

'Wladimir Iljitsj, de grote Mongool die in zijn politiek testament nog heeft gewaarschuwd voor Stalin, de kok die scherpe spijzen zou kruiden...'

Woorden en begrippen overrompelden ons, leden van het Socialistisch Jeugdverbond dat bij de osp hoorde. Onze leiders waren veel gemakkelijker te begrijpen. Als je ze maar kon vertrouwen. De een na de ander liep weg.

'Leo Dawidowitsj, de granieten jood...' Sneevliet brouwde alsof de r een klemtoon op zichzelf had.

'Daadwerkelijke opbouw van een nieuwe Internationale zal noodzakelijk zijn om aan de nederlagen, waaronder de arbeidersklasse thans internationaal gebukt gaat, een einde te maken. Vanzelf zullen de proletarische overwinningen er niet komen. Alleen het klasse-tegen-klasse kan daar inhoud aan geven. In de reformistische beweging heeft het proletarisch verzet plaats moeten maken voor de politiek van klassenverzoening. Reeds Rosa Luxemburg noemde de Tweede Internationale, na de knieval voor de eigen bourgeoisie in 1914, een stinkend lijk. Gelijk Lazarus is hij echter tot nieuw leven gewekt, omdat de communistische beweging onder Stalin geen alternatief wist te bieden.'

'De zweep van de meester knalt weer', fluisterde mijn buurman mij spottend in het oor. De uitdrukking was niet van ons maar werd door zijn eigen partijgenoten gebruikt.

Op weg naar huis zongen wij elkaar toe:

Wladimir Iljitsj,

Leo Dawidowitsj.

En wij lachten.

In welke leider kon je nog vertrouwen stellen?

‘Gaan jullie zondag mee?’ vroeg Nathan. ‘Dan is er een optocht van de communistische partij.’

De stoet was de Rozengracht overgestoken en schuifelde nu langs de karakterloze, grauwe huizen van de Marnixstraat in de richting van de Haarlemmerpoort. Wij waren letterlijk omsingeld door politie te paard, alsof wij massaal moesten worden opgebracht. Achter ons begon iemand te zingen:

Indonesië los van Holland,

Indonesië los van Holland.

Op de wijs van het Giovinezza, door de fascistten van de communisten gestolen. En nu weer in gebruik genomen.

‘Agitprop’, werd er geroepen. Een groepje demonstranten begon in spreekkoor:

Wij vrezen Wibaut en zijn bende niet,

En boven alles klinkt Rood Front!

Bolsjewiki!

In het Westerpark werd de stoet ontbonden. Demonstranten stonden in groepjes bij elkaar. Toen klom iemand op een stoel. Paul de Groot, zei de een tegen de ander. Was dat hem? Hij had niets opvallends, behalve zijn ogen: sluw, brutaal.

‘De overwinning van het communisme in een zesde deel van de wereld...’ Hij sprak als een standwerker die zijn waar moest aanprijzen.

‘In onze grootse demonstratie van vandaag is het een-

heidsfront van onderop tot levende werkelijkheid geworden. Een groepje jonge OSP'ers...

Mensen draaiden hun hoofd in onze richting. Een vrouw stootte haar man aan.

'... ja kameraden, een aantal jeugdige leden van de osp heeft vandaag deelgenomen aan onze demonstratie tegen de regering-Colijn en bevindt zich thans onder ons. Zij wensen zich niet langer te laten bedriegen door hun linkse sociaal-fascistische leiders.'

'Jullie hadden er niet het recht toe om aan die demonstratie deel te nemen', verweet onze voorzitter ons. Daar had je het al. Het stond nog in hun krant ook.

'De straat is vrij', antwoordde ik koppig.

'Maar jullie zien dat ze er gebruik van hebben gemaakt om ons in de rug aan te vallen.'

'Dat was onze bedoeling niet.'

'In elk geval verlangt het bestuur dat zo iets niet meer gebeurt.'

Dat ook nog? Godallemachtig, wat een kouwe drukte. Zou ik weigeren? En nog meer gedonder om niets?

'Goed', zeiden wij.

En voelden ons zwaar genomen.

Eenheid

'Weg met kwartjes-Romme', riepen de opstandige werklozen uit de Jordaan, tijdens de warme julidagen van 1934.

'Colijn verdwijn!'

Verdwenen was Jacques de Kadt
onze secretaris
gevlucht naar België
bang voor de politie
en schold in veiligheid:
de gearresteerde Piet Schmidt is een imbeciel,
het marxisme deugt niet meer,
de klassenstrijd is verouderd,
de werklozen zijn lompenproletariërs
leve ons
weg met jullie.

Wij bogen onze hoofden in wanhoop. Antwoordde:
loop naar de hel. En we rouwden om de osp'er Joop Ger-
ressen, die tijdens de Jordaanopstand was doodgeschoten.

'Jacques de Kadt is een echte kleinburger. Nog wel een
joodse, en die zijn het ergst van allemaal. Dat is de mening
van Trotski.' Sneevliet zei het triomfantelijk. De Kadt was
de grootste tegenstander van een fusie met zijn partij ge-
weest. Nu zou die er komen. In het teken van de wordende
Vierde Internationale.

'De Internationale van de achttienjarigen', voegde
Sneevliet eraan toe. Ik was nog achttien jaar. Dat was
toevallig! Ja, van ons zou de toekomst afhangen. Wij zou-
den het beter doen dan die ouwe zakken, die zich in 1914
niet tegen het uitbreken van de oorlog hadden verzet en in
1933 niet tegen het aan de macht komen van Hitler. Ik was
ook voor de Vierde. Met Trotski als partijgenoot, de orga-
nisor van het Rode Leger. Maar waarom zei hij dat van
'joodse'? Nou ja, Trotski was zelf een jood, hij zou het wel
weten. Kantoorbedienden, waren dat ook kleinburgers?
En als je vijftig gulden per maand verdiende zoals ik?

In Frankrijk waren de trotskisten lid geworden van de socialistische partij om de linkervleugel te beïnvloeden. Prachtig. Intredepolitiek noemden zij het. Was het hier maar gebeurd. De OSP was toch ook uit de SDAP voortgekomen? Dan hadden we misschien meteen goede leiders gehad. Zou ik er een vraag over stellen?

Onderzoekend keek Henk Sneevliet in zijn lijstje met aantekeningen. 'Sal van Santen', zei hij, als iedereen, en richtte zich tot mij.

'Jonge maat.

Het is voor jeugdige kameraden maar al te verleidelijk, zich te laten imponeren door schijnresultaten van het ogenblik. Voor hen geldt nog niet de vraag of een bepaalde tactiek tot verwarring in de revolutionaire gelederen moet voeren.'

Was Sneevliet er tegen? Waarom was hij zo scherp?

'Men kan niet toetreden tot de reformistische partij zonder zijn ware doeleinden te verbergen. Men kan niet tegen haar leiders zeggen: hier zijn wij, laat ons toe, wij komen om uw linkervleugel te versterken en uw organisatie te scheuren.'

Je hoefde het toch niet openlijk te zeggen? Dat kon je al bij Lenin lezen.

'Een dergelijke tactiek leidt tot verwarring bij al die arbeiders, die op zoek zijn naar een onafhankelijke klassepartij. Waarom zouden zij niet opnieuw hun heil zoeken bij de reformisten als zelfs de trotskisten dit doen? Of erger nog: wegens het ontbreken van een duidelijke keus, de weg gaan naar het stalinistische kamp?'

Sneevliet zweeg een ogenblik. Zijn gezicht ontspande en kreeg een vriendelijke uitdrukking.

'Jonge maat', zei hij opnieuw.

‘Wij sluiten ons aan bij de revolutionaire traditie van de leiders der Rode Oktober. Niet bij hun verwarrende opvattingen omtrent de problemen van tactiek. Met zijn zogenaamde intredepolitiek wil Trotski de voetsporen drukken van Wladimir Iljitsj, ook daar waar waakzaamheid geboden is. Want wij doen de historische verdiensten van Lenin niets te kort wanneer wij vaststellen dat diens Kinderziekte-brochure, waarin hij soortgelijke tactieken verdedigt, zijn zwakste geschrift is.’

Zou ik nog vragen hoe hij dit bedoelde? Volgens Lenin moest je als revolutionair lid zijn van de massavakbeweging. Volgens Sneevliet niet. Hij was voorzitter van het NAS. Daar werd ik geen wijs uit. Maar als Trotski zich er niet druk om maakte zou het wel goed zijn.

Toen kwam de fusie tussen OSP en RSP.

Met Henk Sneevliet als secretaris van onze nieuwe Revolutionair Socialistische Arbeiders Partij.

En wij riepen:

Vecht mee,

In de RSAP.

Scheuring

Ik wrong mij tussen de mensen voor een sigarenwinkel in de Van der Helststraat. Op de ruit was een papier geplakt:

ITALIANEN BOMBARDEREN ADDIS ABEBA

Dat betekende oorlog. Maar ver bij ons vandaan.

Ik vervolgde mijn weg naar de kazerne in de Sarphati-

straat, waar ik mij deze 3de oktober 1935 moest melden voor de militaire dienst.

‘Draag jij mijn jas’, zei de sergeant tegen mij toen wij vertrokken naar het Muiderpoortstation, ‘één twee, één twee.’

Op het grote kazerneplein in Amersfoort slenterde hier en daar een soldaat. Wij sloegen linksaf: daar lag het Vijfde.

‘De twee dekens met de rode strepen moeten gelijk worden gevouwen. Zó leg je ze op elkaar. Daaromheen wikkel je jullie de andere deken; door de steun van deze twee latjes wordt het een vierkant. De wolletjes moeten gericht liggen, in één lijn. Straks kom ik kijken. De korporaal zal elk van jullie helpen om het te leren. In die tussentijd gaat er steeds een naar de kapitein om te horen wat zijn rechten en plichten zijn.’

‘Santen, naar het bureau van de kapitein.’ De korporaal was juist aan mijn krib om me wegwijs te maken in de dekentheorie en -praktijk. Straks dan maar.

Toen ik terugkwam probeerde ik het zelf. Daar had je de sergeant al. Hij controleerde alle wolletjes en zei bij het mijne: ‘In de vorige lichting had ik een Israëliet die zijn bed heeft bevuild.’

En het duurt nog maar een poepie dagen,

Dan gaan we de rotzooi uit.

Wij zongen het vol overtuiging: afzwaaien over drie dagen.

Maar Hitler bezette de neutrale Rijnzone. En ’s avonds sprak Colijn voor de radio. De dienstplichtigen moeten voor onbepaalde tijd in dienst blijven. Iedereen kan rustig gaan slapen.

In de kazerne gooiden soldaten de ruiten stuk.

Nathan, gelijk met mij in dienst maar bij het Achttiende Regiment, kwam mij opzoeken. Hij was pas vrij. Een sergeant-majoor had gescholden: een jood en een luis zijn de pest in huis. Nathan had zijn beklag ingediend. Als je dat deed tegen een meerdere moest je zelf het cachot in tot de zaak was uitgezocht. Veertien dagen had hij gezeten, totdat de sergeant-majoor acht dagen verzwaard kreeg.

‘Ze hebben ons lelijk te grazen’, zei Nathan alleen.

‘De trotskisten zijn sektariërs’, zei Nathan. ‘Ze slaan elkaar over een komma met dikke boeken om de oren.’

‘Dat heeft er niets mee te maken. Dat weet jij ook wel. Jullie zijn tegen de vorming van een Vierde Internationale.’

‘Sneevliet wil dat de RSAP een NAS-partijtje wordt.’

‘Daar zijn wij toch zelf bij? En Trotski soms? Denkt die er ook zo over?’ vroeg ik.

‘Wat kan mij Trotski schelen. We zijn hier in Nederland. Wij hebben Frank van der Goes aan onze kant.’

Toen wij eindelijk afzwaaiden was de RSAP gescheurd. De meeste oud-OSP'ers waren vertrokken. Zij hadden de BRS gevormd: Bond van Rustende Schutters, zei Sneevliet.

Ook ons jeugdzaaltje op de Nieuwmarkt was niet meer zo vol als vroeger. Jaantje was met de scheurmakers meegegaan, en wie van ons was niet een keertje op haar verliefd geweest? Nathan was ervandoor. En Hijman, die dokter zou worden en onze schedels had gemeten. Het leek haast of de portretten aan de wand groter waren geworden. Trotski keek streng op ons neer door zijn glimmende brilleglazen. Lenin, pet op, handen in de broekzak-

ken, had een zorgelijke trek op zijn zo menselijk gezicht. De neus van Rosa Luxemburg stak scherp naar voren. Op de grammofoon bezong Ernst Busch met te schelle stem de solidariteit.

‘Zo jonge makker, waarom sta jij hier zo in je eentje?’

Met een schok draaide ik het hoofd om. Wilde Sneevliet met mij spreken? Wat moest ik tegen hem zeggen? Partijgenoten zeiden altijd jij tegen elkaar. Maar Sneevliet was zoveel ouder. Hij had zelfs Lenin gekend. En Rosa Luxemburg.

‘Hoeveel jaar loop je al mee in de klassenstrijd?’

Hoe zou hij dat bedoelen? Ik werd lid van de vakbeweging toen ik ging werken. Op mijn vijftiende verjaardag. Hij heeft natuurlijk de revolutionaire partij op het oog. Maar toen de osp werd opgericht was ik nog te jong en werd aspirant-lid.

‘Het zal drie jaar zijn, partijgenoot Sneevliet.’

‘Doet er ook niet zo toe. Als je maar kleurecht bent. Naar Indië gingen er ook velen als socialist. Zij vergaten er al gauw wat rood-zijn betekent, die kleur bracht hen te veel in moeilijkheden. Ik hoop dat jij uit het goede hout bent gesneden.’

Waarom stelde hij van die vervelende vragen?

‘Je bent een zoon van het oude volk, als ik het goed heb?’

Hij is zelf met een joodse vrouw getrouwd geweest, herinnerde ik mij plotseling. Dat was in Rusland, kort na de revolutie. Zijn dochtertje woonde daar nog, met haar moeder. Iedereen wist alle bijzonderheden uit zijn leven.

‘Ja, ik ben joods.’

‘Er zijn velen onder hen die de weg naar de revolutie dachten te vinden en hem met praten wilden dienen, niet door het taaie werk van alle dag.’

Begon hij daar ook al mee? Zeker vanwege Jacques de Kadt en Sal Tas. Was dat soms mijn schuld? Als hij maar niet zag dat ik tranen in mijn ogen kreeg.

Terwijl ik mij wilde omdraaien pakte hij mijn schouder beet: 'Ik wou alleen zeggen dat de revolutie geen stukwerk is, maar een karwei voor het hele leven.'

Bep

'De klassenstrijd in zijn laatste consequentie betekent: de burgeroorlog. Deze woorden van Lenin vinden thans hun bevestiging in de Spaanse revolutie, die de hoop doet herleven in de harten van de onderdrukten. Viva la revolución español!'

Sprak Sneevliet ook Spaans? Hij kende ik weet niet hoeveel talen. Maleis zelfs, en wat Russisch en Chinees. Hij was partijvoorzitter geworden, Piet Schmidt was weggelopen, onze laatste leider uit de osp.

'Terwijl de Spaanse arbeiders een nieuw hoofdstuk schrijven in de bevrijdingsstrijd van het wereldproletariaat, beraamt Josef Stalin een serie laaghartige misdaden, die hun weerga niet hebben in de geschiedenis van de arbeidersbeweging. Infame beschuldigingen moeten ertoe dienen, roemvolle leiders van de Oktoberrevolutie te ontveren en hen onbruikbaar te maken als vertolkers van de grommende ontevredenheid der Russische werkers met de stalinistische terreur. Laster aan het adres van beproefde revolutionairen als Trotski moet helpen voorkomen, dat het proletariaat ook buiten de Sovjet-Unie de weg zoekt naar een nieuwe revolutionaire leiding, die haar bekroning zal vinden in de Vierde Internationale.'

Het jaar 1936 werd uitgeknald.

‘Zal ik je naar huis brengen?’ vroeg ik aan Bep. Aarzelend gaf ik haar een arm. Als ze dat maar goed vond. Bep Blaauw. Ze was heel rustig, altijd. Volksdansen deed ik eigenlijk niet meer; dat kinderachtige gedoe. Maar Bep had me een paar keer gevraagd. Ik vond haar best aardig. Was je verliefd, als je er ’s nachts niet van kon slapen? Of haar naam opschreef: wel tien keer achter elkaar? En het gauw wegstopte, als een ander naar je keek? Bep Blaauw. Zou ik haar vragen? Ze pestten ons ermee als we samen liepen. Toen hoorde ik: Zij is de dochter van Mien Sneevliet en woont bij Sneevliet thuis. Ik was bij hen op de Overtoom geweest om een boek van Trotski te kopen. ‘Je vindt Bep geloof ik wel aardig hè?’ had haar moeder gezegd. Waar bemoeide zij zich mee? Het was toch al zo moeilijk. En wat moest ik tegen Bep zeggen: ‘Ik hou van je?’ Misschien wilde ze niets van me weten. Dat was ook niet waar. En ik vroeg: ‘Zullen we naar de film gaan?’

‘Wat heb jij in je haar gedaan?’ vroeg Bep verschrikt.

‘Ik? Een beetje brillantine.’ Dat deed ik nooit, maar nu wel, om die krul plat te maken. Dan zag ik er niet joods uit.

‘Je hebt juist zulk prachtig haar.’

Hoe zou ik het zeggen?

‘Zullen wij het samen proberen, Bep?’

‘Ja, o wat fijn’, antwoordde zij, en haar ogen glansden.

‘Zeg maar tante Mien’, zei Mien Sneevliet.

‘En oom Henk’, voegde Henk Sneevliet eraan toe.

Oom Henk stond op. Hij was nog niet aangekleed, midden op de dag, en had een katoenen ochtendjas aan, Indonesisch leek het wel, of Chinees, wit met blauwe motieven.

‘We gaan vandaag de boeken eens opruimen’, zei hij tegen mij, ‘kom je mee naar mijn kamertje? Dan laten we die wijven alleen.’

Zijn werkkamer lag achter de keuken, aan het eind van de lange gang. Bij het raam stond een groot donker bureau, bezaaid met papieren. Erboven hing een rode Chinese vlag. En aan de muur een portret van Rosa Luxemburg. Daarnaast een foto van een plein in Leningrad, waar duizenden demonstranten op een zonnige dag luisteren naar een redevoering van oom Henk. Het is 1920, de goede tijd. Achter hem staat Leo Trotski, die zich juist heeft omgedraaid.

Een rode houten boekenkast bedekte de gehele wand. Maar de boeken lagen in stapels op de grond. Chaotisch? Dat was schijn. De werken van Lenin lagen bij elkaar; de sämtliche Werke van Marx; had Rosa Luxemburg zoveel boeken geschreven? Romans hadden hun eigen hoek van de kamer.

‘Hier jong, klop eens uit.’ Steeds moest ik twee boeken door het open raam tegen elkaar slaan.

‘Heb ik die jaargang van *Die Neue Zeit* dubbel? Leg maar apart. Voor jou. Dat verslag van het Tweede Wereldcongres der Derde Internationale ook? Dan bof je.’

Alles was veranderd, zoals in één nacht het water tot ijs kan stollen. Oom Henk was thuisgekomen, zonder iets te zeggen. Hij duwde Toedjoeh de hond van zich af. Hij had

ook geen verrassing bij zich, voor tante Mien of Bep, die hij steeds weer verwende en die op hem mopperden omdat hij zoveel geld uitgaf. Waar hij geen verstand van had.

‘Wat heb jij, Henk?’ vroeg tante Mien aan tafel.

‘Ik heb woorden gehad met Pam. Hij wilde naar Spanje. Hij weet toch dat het partijbestuur dit niet meer toestaat. Alle jonge partijgenoten lopen weg op die manier. Zij kunnen zich hier ook verdienstelijk maken voor de Spaanse burgeroorlog, misschien meer dan daarginds. Dat weet Pam ook. Ik ben niet alleen zijn vader, ik ben ook partijvoorzitter. Ik kan voor hem geen uitzondering maken.’

‘Je hebt je toch niet laten gaan, Henk?’ vroeg tante Mien. Zo bezorgd had ik haar nog nooit gezien.

‘Eerst niet, nee. Maar Pam werd driftig. “En als je het niet goed vindt, doe ik hetzelfde als Pim”, heeft hij tegen me geschreeuwd, en is weggehold.’

Bij opa Strating, die de voorkamer had gehuurd, liet het vogeltje uit de klok zijn belachelijk ‘koekoek’ horen.

Lijn 1 gierde langs de Overtoom. Hoe kon je ’s nachts bij dat lawaai slapen?

Wat gromt die hond toch als hij aan een kluif staat te vreten.

En nog steeds zei niemand iets.

Hetzelfde als Pim? Zijn tweelingbroer. Onmogelijk. Die had zelfmoord gepleegd, enige jaren geleden. Hij werd nergens aanvaard omdat hij een zoon van Sneevliet was, werd beweerd. Dat hij homoseksueel was geweest, moest voor iedereen verborgen blijven. Ook van Pam mocht niemand dat weten.

‘Dat doet hij niet’, zei Bep. Wilde ze oom Henk geruststellen?

Natuurlijk zou Pam terugkomen. Pam bleef weg, een

dag, een week. Dan was hij tòch naar Spanje gegaan. Groot gelijk. Als hij het werkelijk had gemeend met dat dreigement was hij nu al lang gevonden. Over enige weken zou er wel een brief uit Spanje komen.

Maar Pam kwam te voorschijn toen het ijs ging smelten op de sloten rondom Amsterdam, na een koude februari-maand.

‘In godsnaam, Mientje, ga met me mee. Ik kan het alleen niet meer opbrengen.’

Als enig lid van de partij moest oom Henk naar de Tweede Kamer, en niemand kon hem vervangen. Ook niet een week nadat Pam was weggebracht, bedekt met de vlag die Pim al had begeleid: een rode doek waarop uit een vlucht wilde eenden er één omlaag stortte.

‘Hoe was het, oom Henk?’

Terwijl ik de vraag stelde kon ik wel onder tafel kruipen. Hoe had ik het bedoeld? Politiek? Persoonlijk?

‘Afschuwelijk was het.’ Hij ging op een stoel zitten zonder zijn jas uit te doen.

‘Ik kan niet zeggen hoe erg het wel was. Louis de Visser kwam naar me toe. Hij legde zijn handen op mijn schouders. “Jongen”, zei hij, “wat is er met jou gebeurd?” De vorige zitting nog schold hij me uit voor Hitler-agent.’

Familieëunie

Mijn vader boende zijn handen met puimsteen en groene zeep, om de schoenmakerspek uit de poriën van het eelt

kwijt te raken, wat hem toch niet zou gelukken. Mijn moeder liep heen en weer, van de keuken naar de kamer, van de gang naar de deur, en wist niet of zij al thee moest zetten. Bep hielp ijverig bij het opruimen en zelfs ik deed mijn best. Maar ongezellig blijft het als de zitting van een stoel kapot is en er ergens een gat in het zeil zit. 'Je slooft je wel uit vandaag', zei Maurits spottend, en hielp een handje mee. Tussen de bedrijven door hield hij de kat met één hand boven zijn hoofd, tot doodsangst van het stomme beest, tot consternatie van mijn moeder, tot woede van Bep. Door alle bedrijvigheid heen was ieder zich aan het verkleden.

Oom Henk en tante Mien zouden komen. Ter ere van mijn verjaardag. En om kennis te maken met mijn ouwe-lui, aanstaande schoonouders van Bep naar het zich liet aanzien.

Er werd gebeld, heel lang, zodat wij dachten dat de bel weer eens klem was gaan zitten. Ik ging al naar beneden om het euvel te verhelpen, maar hoorde, halverwege op de trap, zeggen: 'Doe dat toch niet Henk, je bent niet thuis.'

Gestommel. Toen kwam oom Henk binnen, met een grijze tweedjas aan en een gleufhoedje. Tante Mien droeg een wijnrode regenmantel en geen baret deze keer maar een hoedje, waar zij een hekel aan had omdat zij niet wist hoe zij het lange, donkere haar eronder kwijt kon. Zij was niet groter dan mijn moeder; maar wat was die afgesloofd tegenover haar. Oom Henk maakte wel eens grapjes om haar scherpe kin, en toch zag zij er jong door uit.

'Hier kerel', zei oom Henk, en overhandigde mij een enorm pak. 'Een zadel. Voor je verjaardag. Dan kan je bij de rode cavalerie.' Het bleek een rugzak te zijn met draag-

stel. Zo'n grote waar de halve wereld in gaat. 'Voor als jullie samen gaan kamperen.'

Mijn vader keek mijn moeder even aan. Over sex werd bij ons angstvallig gezwegen. Alsof het niet bestond. Joden zijn net zulke calvinisten als de rest.

De stoelen stonden al klaar. Rondom de ouderwetse tafel, erfstuk van mijn grootouders. Op één poot met drie vertakkingen, zodat ik met de bovenkant van mijn dijbeen het tafelblad in evenwicht probeerde te houden. Mijn moeder pakte de theepot. Met melk? En suiker? In elk geval was het gesprek begonnen.

'Wat lijkt die oudste zoon van u sprekend op zijn vader. Alleen zijn haren zijn niet grijs.'

Mijn moeder maakte dankbaar van de gelegenheid gebruik en antwoordde: 'Toen hij geboren werd zei de dokter: dat wordt nog een Hercules.'

Hadden ze niets beters? Maar waar moesten we over praten? Voetballen? Dat interesseerde oom Henk niet. Vader trouwens evenmin. 'De verkiezingen...' begon Maurits. In godsnaam. Oom Henk was niet herkozen. 'Revolutionaire eenzijdigheid is een harde noodzaak', hoorde ik deze plotseling zeggen, en hij zette zijn stem uit alsof hij op een vergadering sprak. 'Het is niet mogelijk, deze wereld voor ieder bewoonbaar te maken zonder een radicale omwenteling, en met halfheden bereikt men die niet.'

'Ach, zelfs voor een werkloze wordt nog zo gezorgd, dat die niet aan revolutie toe is', antwoordde mijn vader. 'Boven de steun krijgen zij bonnen voor boter, kleren als het nodig is, ik zie het toch in mijn winkel.'

Er trok een rimpel in het voorhoofd van oom Henk, maar hij zweeg even.

‘Verkijkt u zich daar niet op’, antwoordde hij met ongewone kalmte, ‘de dadels van Hassan zijn niet groter dan ze zijn. Voor zover de steunnormen al voldoende mogen wezen om een gezin niet te laten verhongeren, dan zijn zij toch gebaseerd op toestanden die aan slavernij doen denken. Kinderen, eenmaal zelfstandig geworden, mogen niet buitenshuis gaan wonen omdat de hoogte van de steun uitgaat van hun bijdrage aan het gezin. Juist die afhankelijkheid is de grootste gesel van de werkloosheid. Arbeiders worden in hun klassegevoel geknauwd. Zij stellen zich onderdanig op tegenover de ambtenaar die hen komt bezoeken omdat zij om een jas of een broek hebben gevraagd. Zij brengen hun dagen door met niets doen behoudens de gang naar het stempellokaal. Arbeid kan een zegen voor de mensen zijn. Zelfs het meest eentonige werk is de gevangene in zijn cel nog welkom. Ik heb dat zelf ervaren. Wie als werkloze zijn menselijke waardigheid wil handhaven, moet zich gelijk Baron von Münchhausen aan eigen haren uit het moeras trekken. Ik denk aan de woorden van de dichteres, die weliswaar vreemdelinge in het Jeruzalem van de revolutie is geworden en die ik toch herken als een Deborah van eigen stam:

*O moord, die steeds zich voltrekt, alle dagen,
aan d'arme kinderen van 't zwoegend volk,
aan allen die de vloek der armoe droegen...*

Mijn vader trok even zijn wenkbrauwen op. Maurits trapte onder tafel tegen mijn scheenbeen.

‘Henk, denk je erom dat wij op verjaarsvisite zijn?’ onderbrak tante Mien.

‘Kun jij ook al geen gedichten van Henriëtte Roland Holst meer waarderen?’ gromde hij.

‘Lust u een glaasje wijn?’ vroeg mijn moeder voorzich-

tig. Het was vruchtenwijn van de Vana, rozijnenwater zei mijn vader anders.

‘Op de jarige. En op alle twee: Bep en Sal.’

‘Als jongen heb ik in Engeland gewerkt.’ Vader wilde het gesprek overnemen.

‘In Engeland? Daar sta ik op de zwarte lijst. Toen ik uit Indonesië terugkwam hebben ze me in Londen op de boot zelfs bewaakt.’

‘Doe toch niet steeds zo ongezellig.’ Nu mengde Bep zich in het gesprek.

‘Zullen we bridgen?’ stelde Maurits voor.

‘Daar is niets tegen, jonge vriend’, antwoordde oom Henk gretig.

Zou hij weten dat vader in de hoofdklasse van de bridgebond speelde?

‘Idioot, hoe kun je zo stom zijn’, schreeuwde oom Henk plotseling tegen tante Mien, met wie hij tegen vader en Maurits speelde. Hij smet de kaarten op tafel: ‘Godverdomme, heb je dan geen ogen in je kop?’

Tante Mien haalde de schouders op. Wijs geworden door ervaring.

Wijk aan Zee

‘De naam zegt het al: neomalthusianisme. Malthus was een reactionair, die de oorzaken van de ellende niet zocht in het kapitalistische stelsel maar in de overbevolking. Oorlogen beschouwde hij als een soort natuurverschijnsel, nodig om het aantal mensen van tijd tot tijd uit te dunnen.’

Oom Henk had gelijk. Marx was al tegenstander van Malthus geweest.

‘Maar onder neomalthusianisme wordt toch iets heel anders verstaan?’ onderbrak Bep hem. ‘Die willen dat je niet maar raak kinderen fokt. Is het niet veel beter zoveel kinderen te nemen als je zelf graag wilt, en het niet aan het toeval over te laten?’

‘Daar kun je in elk winkeltje kapotjes voor kopen’, antwoordde oom Henk, ‘daar heb je geen vereniging voor nodig. Zij zijn voor kinderbeperking. Dat zeggen ze zelf. Daar zoeken ze hun heil in voor het oplossen van alle kwalen. Zij maken op die manier van de arbeiders legerdes-heils-soldaten. Elk gezin zijn eigen twee kindertjes, die natuurlijk hogerop moeten, maar de arbeidersklasse als zodanig wordt ontvolkt. De kracht van het proletariaat ligt in zijn massa, niet in de beperking van zijn omvang.’

‘Bij moeder thuis hadden ze dertien kinderen. En haar vader zuipen. Leve de lol’, merkte Bep schamper op.

Ik wist niet dat oom Henk ouderwetse opvattingen had in die dingen. Zou dat zijn katholieke verleden zijn? Of dachten de orthodoxe marxisten er zo over?

‘Ja Henk, er is toch niets tegen om je middelen bij een vereniging te kopen die daar niet op wil verdienen?’ zei tante Mien nu ook.

‘Mens, laat jij je maar bepraten. Al die onzin om een kapotje.’

‘Maar is het psychologisch niet van belang, dat de arbeider ook in zijn gezin het eigen lot bepaalt, oom Henk?’

‘Psychologisch, daar heb je weer zo’n modewoord. Doe jij daar ook al aan mee? Hoeveel nieuwlichters moeten

niet beslist een brug slaan tussen psychologie en klassebewustzijn. Daar is Henriëtte Roland Holst mee begonnen voordat zij Onze Lieve Heer ontdekte. Dergelijke begrippen leiden tot verdoezeling van het klasse-instinct.'

'Wij zijn wel van ons onderwerp afgedwaald', onderbrak tante Mien. 'We wilden eigenlijk alleen weten wat wij zondag doen. Gaan wij naar Bep en Sal als ze voor het eerst kamperen, in Wijk aan Zee?'

'Moeten we die twee per se in hun geknuffel storen?'

'Je hebt zelf voorgesteld dat we zouden gaan.'

Wij zagen ze aankomen van de weg tussen de duinen, oom Henk één schouder lager dan de andere, al sleepte hij nu geen zware tas mee. Toedjoeh rende als een bezetene heen en weer met zijn lange haren en flaporen. Met zijn lange tong wou hij Bep likken, vloog weer weg naar oom Henk. Thuis kon hij zich alleen uitleven als hij naar het Vondelpark vluchtte, het liefst als er pas gemest was zodat hij onder de stront en met de staart tussen de poten weer op de Overtoom arriveerde. Toedjoeh, zeven in het Maleis, vanwege de *Zeven Provinciën*.

Zij moesten zich gauw, een voor een, verkleden in het tentje dat Bep zelf had gemaakt. 'Schiets een beetje op', mopperde oom Henk. En toen tante Mien te voorschijn kwam en probeerde haar lange vlechten onder een badmuts weg te werken, plaagde hij haar: 'Je lijkt wel een jonge meid. Je moest je er liever op voorbereiden dat je eerstdaags grootmoeder kan worden.'

Oom Henk kwam uit de tent kruipen met een zwart badpak aan, dat nogal brede schouderbanden en iets te lange pijpen had. Zijn inwitte huid moest heel lang de zon niet hebben gezien.

‘Je mag wel oppassen dat je niet verbrandt, Henk.’

‘Ach mens, jij hebt altijd wat. Kom mee, Salomon, dan laten we dat vrouwvolk alleen. Hier, neem een stootje. Het is niet gek, hè, met je meisje en een tentje in de zon. Je zal wel niet aan je deurwaarders hebben gedacht.’

Hij wist dat ik me ervoor schaamde, op een deurwaarderskantoor te werken.

‘Ik heb gisteravond je vriend Niek Engelschman bij me gehad. Hij wil uit de partij en uit de jeugdbeweging.’

Nico? Die altijd zo hard werkte? En oom Henk die het zo rustig vertelde, ofschoon hij anders te keer ging als iemand de beweging verliet?

‘Het is geen politieke breuk. En een rustende schutter worden wil hij ook niet. Het ligt heel moeilijk. De jongeman is homoseksueel, heeft hij me verteld, en voelt zich verschrikkelijk eenzaam tussen al die andersgerichten, vooral omdat hij zijn eigen geaardheid moet verbergen. Nu wil hij iets gaan doen voor de rechten van de homoseksuelen, die hij een onderdrukte minderheid noemt, wat ze misschien ook zijn. Ik heb hem mijn zegen gegeven.’

Hoe zou het moeten, als Nico geen secretaris van onze jeugdbeweging meer was?

‘Kom jong, kijk niet zo treurig. Vandaag schijnt de zon. Het is een geluk als je nog jong bent, zoals jullie, en geen benul hebt van de gemene streken, die het leven je kan flikken. Het verzet tegen de onderdrukking verheft de mens soms tot de hoogste hoogten; maar die onderdrukking zelf misvormt de mens tot in zijn ziel. Vroeger geloofden wij heilig dat de proletarische revolutie daar in één klap een einde aan zou maken. Ik ben er nu van overtuigd dat het het zwaarste karwei is dat ons wacht, en waar eeuwen mee gemoeid zullen zijn. De proletarische leider

die daar geen begrip voor heeft kan zich voorbereiden op een leven vol teleurstellingen. Want ook voor hem geldt: van de hoogste hoogten naar de diepste diepten.'

'Hé Mientje, hé Beppie, laten jullie ons verdorsten? Dat werd een keer tijd. Als ik oud ben gaan we ergens op een boerderijtje wonen, met ons viertjes, en jullie kinderen natuurlijk. Dan nemen we duiven, en kippen, en voor Toedjoeh zullen we een ander moeten zoeken. Dan ben jij in het hondenwalhalla, hè boef?'

De Overtoom

Ik was nu kind aan huis op de Overtoom, en werd deelgenoot van van alles wat er omging. Hoop en ontredde- ring bleven elkaar afwisselen, en de emoties liepen hoog op. Daar was ik bang voor, want voor het tonen van je gevoelens was bij mij thuis nooit veel ruimte geweest.

Als ik al twijfelde, en het gebeurde vaak, moedigde Bep mij aan, oom Henk mijn mening te zeggen. Zij was de enige die hem, de verschrikkelijke driftkop, aan kon. Dat wist hij, en dat kon hij niet verdragen. 's Morgens om zes uur liep hij door het huis, want een nieuwe dag wachtte met vele taken, en het ergerde hem dat de anderen nog sliepen. Hij wilde Bep wakker maken, met een spons. Zij wist het, en had haar deur op slot gedaan. Eerst riep hij haar, en als hij geen antwoord kreeg begon hij op de deur te tikken, te bonzen, totdat hij het uitschreeuwde van woede omdat zij niet naar hem luisterde.

Zo was oom Henk, dat wist ik nu, en ook dat hij zich er later voor schaamde en met wat lekkers thuis kwam om

het goed te maken, al gaf hij steeds opnieuw aan zijn driftbuien toe.

Tante Mien verzette zich ertegen, soms liep zij verwijfeld het huis uit, maar kwam weer gauw terug, want Henk had haar nodig, zonder haar was hij onhandig en deed hij domme dingen. Van Bep wist ik dat tante Mien veel voor oom Henk had gedaan. Toen ze pas getrouwd waren is ze kamers gaan verhuren. Want oom Henk had nog twee jongens bij Betsy, zij moesten worden onderhouden, onder geen beding mocht dat in het gedrang komen.

Voor mij deed tante Mien ook alles. Zij verwende me, en dat maakte me een beetje wantrouwig, ik was toch al in de war sinds ik bij ze kwam. Wat zij heel gewoon vonden, was voor mij vaak een nieuwe ervaring. De eerste keer dat ik bij ze mocht eten gaven ze mij ook een mes en vork, en dat was ik niet gewend. Toen ik jus opschepte, liep het langs mijn mes op het tafellaken. Dood schaamde ik me. Ze deden net alsof ze het niet zagen, maar de week daarop, toen ze me weer hadden uitgenodigd, ben ik voor de deur weggerend, zo benauwd had ik het. Bep snapte er niets van, en we hebben twee weken ruzie gehad.

Altijd probeerde tante Mien me gerust te stellen. 'Toen ik tien jaar was moest ik al in een dienstje', hield ze me voor, 'en al die kouwe kak, al die grote smoelen, stel je voor dat ik me had laten klein krijgen.' Je moest gewoon proberen jezelf te zijn. Toen oom Henk in de bak zat voor de *Zeven Provinciën*, had ze haar enkel gebroken. De chirurg, die de breuk moest zetten, had haar gevraagd of ze misschien familie was van Henk Sneevliet. 'Hij is mijn man', had ze geantwoord, en hij had haar toegebeten: 'Maar goed dat ze hem in de gevangenis hebben gestopt.' Wat verbeeldde die kerel zich wel. Zij wilde niet meer

door hem geholpen worden. Het had de genezing wel gecompliceerd, want haar enkel was voor altijd dik gebleven. In de oorlogsjaren liep zij bij hongerdemonstraties voorop. Als jonge vrouw was ze zelfs woordvoerster bij de burgemeester geweest. Bep, nog een peutertje, werd dan bij burens ondergebracht.

Bep had me er al over gesproken. Vaak was ze als kind eenzaam geweest. Ze had wel begrepen dat het nodig was, maar verwerken kon ze het moeilijk. En van tijd tot tijd kwam het hele verleden in haar in opstand. Toen haar ouders waren gaan scheiden en haar moeder met oom Henk was getrouwd, voelde zij zich opnieuw in de steek gelaten, en had vier jaar niet met haar moeder gesproken. Oom Henk had, zijn drukke leven ten spijt, net zo lang na afloop van haar werk op Bep staan wachten, totdat zij een keer was meegegaan naar de Overtoom, en zo was de verzoening met haar moeder begonnen.

En altijd vergeleek ik de toestand op de Overtoom met die bij mij thuis. Mijn vader was een dwingeland, net als oom Henk, daar was ik wel aan gewend, hoe zacht ze alle twee soms ook konden zijn. Maar mijn moeder en tante Mien, je kon ze niet vergelijken. Tante Mien was trots, en moeder was een gebroken vrouw. De zorg had haar wel klein gekregen. Wat tante Mien vertelde over de hongerdemonstraties had me ook aan het denken gezet. Wij woonden in de Jordaan, toen de aardappelrelletjes er waren, zoals mijn vader het noemde, en hij was er tegen geweest omdat de mensen, naar hij had beweerd, het niet nodig hadden. Was dat wel zo? Wij hadden het nog goed in die tijd, en zelfs ik liep met kromme benen van de Engelse ziekte. Nog proefde ik de ranzige smaak van levertraan.

Intussen was ik landelijk secretaris geworden van de Leninistische Jeugd Garde. Hadden ze mij gekozen omdat ik verkering had met Bep, de dochter van Mien Sneevliet? Of was ik er zelf mans genoeg voor? Bij mijn studie Frans bleef er geen seconde vrije tijd over. Altijd op stap voor de partij, voor de jeugdbeweging, huiswerk maken, stapelgek werd je ervan. Ik had toch ook verkering met Bep. Konden we elkaar dan nooit eens rustig ontmoeten? Er was een propagandaweekend van de partij in Koedijk. Met Bep op stap gaan betekende alleen maar, dat er twee deelnemers minder waren, verder had het niets om het lijf. Maar die zondagavond vertelde mijn broer, die er wel was geweest, dat oom Henk een donderpreek had gehouden alsof hij de pastoor zelf was geweest. Het was een schande dat jonge partijgenoten verstek lieten gaan als de partij haar krachten mobiliseerde, had hij uitgeroepen.

En zo was er altijd wat. Met mijn broer kreeg ik ruzie omdat hij een vriend meebracht die stalinist was. Ik hield hem de laster van de Moskouse processen voor, de smerigheid ervan, en vroeg of hij dacht dat ik misschien een fascist was. Toen wees ik hem op het verbod van de POUM, door de invloed van Stalin in Spanje, de gemene beschuldigingen tegen die partij, en de moord op Andrés Nin, secretaris van de POUM en een vriend van oom Henk. Hij lachte als een stompzinnige. 'Ha', zei hij, 'nu hadden jullie eindelijk een partijtje waarvan jullie dachten, daar kunnen we de communistische partij mee dwars zitten, en nu hebben we jullie de das om gedaan.'

Dat dacht hij maar. Een vooraanstaand communist had contact opgenomen met oom Henk, omdat hij met Stalin wilde breken: een zekere Ludwig was in 1918 lid geworden van de Poolse communistische partij, in 1922 gearresteerd

en gemarteld. In 1923 was hij vrijgelaten en naar Duitsland gevlucht. In die tijd heeft hij oom Henk leren kennen. Tijdens een verblijf in Moskou tussen 1930 en 1932 moet hij zijn toegetreden tot de GPOE, waarvan hij dacht dat ze er was om de contrarevolutie te bestrijden, en niet om revolutionairen te vervolgen. Maar toen ook Toechatsjevski, de grote generaal uit de burgeroorlog, tijdens de Moskouse processen werd belastend en ter dood veroordeeld, had hij besloten met Stalin te breken, en zich uit te spreken voor de Vierde Internationale. Daarover had hij met oom Henk gesproken, en een brief geschreven aan het Centraal Comité van de Russische Communistische Partij, die oom Henk in *De Nieuwe Fakkel* had gepubliceerd, terwijl hij ook Leon Sedov, de zoon van Trotski, op de hoogte had gesteld. 'Ze zullen mij vermoorden', verklaarde Ludwig, 'maar mijn besluit staat vast.'

De echte naam van Ludwig was Ignace Reiss.

De zaak Reiss

'Ik heb de politie op bureau Overtoom verteld dat Ignace Reiss vorige week door de GPOE is vermoord, en dat zijn weduwe Else en zijn zoontje Roman bij ons thuis een veilig heenkomen hebben gezocht. Ik heb ze op de hoogte gesteld van de waarschuwing die ik heb ontvangen, dat alle middelen zullen worden toegepast om ons te bespioneren. Ze weten dat er beneden op de stoep voortdurend wordt gepost door allerlei gespuis. En ik heb ze gevraagd een oogje in het zeil te houden. De heren kijken wel uit. "Daar hebben wij geen mensen voor", hebben ze geantwoord, "daar moeten uw eigen partijgenoten maar voor zorgen."

Ik heb Joop en Guus ingeschakeld; die staan hun mannetje. Voor 's nachts hebben we ook iemand nodig. Kun jij op de Overtoom komen slapen? Je bent pas in dienst geweest en weet dus wel hoe je een revolver moet gebruiken.'

Ik had nog nooit een revolver in mijn handen gehad. Moest ik dat aan oom Henk zeggen? 'Hoe moet je van dit merk het palletje op scherp zetten?' vroeg ik alleen. Het klonk stoer genoeg.

'Na de dreigementen van de laatste dagen heb ik een geheim telefoonnummer aangevraagd. Het zal wel even duren eer ze daarachter zijn', vertelde oom Henk. Diezelfde dag ging de telefoon: 'Of ik wàt?'

'Het beweren vrienden te zijn, die mij willen waarschuwen maar hun naam niet kunnen noemen. Ik moet morgenmiddag naar Scheltema op de Weteringschans komen. Daar zullen ze me bijzonderheden vertellen over de moord op Reiss. Ik moest er wel alleen naar toe gaan, hebben ze gezegd, anderen vertrouwden ze niet.'

'Je gaat toch niet, Henk?' vroeg tante Mien bezorgd.

'Natuurlijk ga ik wel. Ik zal Joop en Guus meenemen, op een afstand, en bij Scheltema moeten ze een ander tafeltje nemen.'

Maar de 'vrienden' kwamen niet opdagen.

Wel kwam er één op de Overtoom. Er werd gebeld, en toen ik open wilde doen stond er al iemand voor de boven-deur. Een zwaargebouwde man met een grijze jas aan en een slap hoedje op wilde me opzij duwen en naar binnen komen, terwijl hij zei dat hij dringend Sneevliet moest hebben. 'Sneevliet is er niet', snauwde ik, 'als u hem wilt spreken moet u eerst vertellen waar u voor komt.'

Ik trilde van de zenuwen, maar dacht, als hij niet weg gaat, sodemieter ik hem de trap af. En hij ging.

Konden we geen foto's maken van de kerels die beneden heen en weer liepen? Zó dat ze het zouden merken? Dan hadden wij een signalement en keken ze wel uit voordat ze een geintje uithaalden. Het moest 's avonds gebeuren, onverwachts, met flitslicht. Maar wie kon dat doen? Ik had er geen verstand van. Misschien was het ook een dwaas idee van me. Ik zou met een sigaret een vuurtje vragen en de man goed aankijken. Zodat hij begreep: ze hebben me door.

Ik herhaalde het, steeds als ik vermoedde dat ze de wacht hadden afgelost.

Else Reiss was een vrouw van misschien veertig jaar. Zag ze altijd zo bleek, of kwam het door de moord op haar man? Zou zij zelf ook een geheim agente zijn geweest? Hoe voelden mensen zich die in de huid van een ander moesten kruipen en voortdurend in gevaar verkeerden? Kende je geen schaamte als je zulk werk deed? Maar ze hadden het eerst voor de revolutie gedaan, om de contrarevolutie te bestrijden. En toen de GPOE oude revolutionairen moest vervolgen? Daar hadden zij niets mee te maken gehad, vertelde Else, hun werk lag op een ander terrein. Zij waren al lang gaan twijfelen. De Moskouse processen brachten hen tot het besluit met Stalin te breken, wat ook de gevolgen mochten zijn. Er bestond nog veel sympathie voor Trotski in de Sovjet-Unie. Jonge revolutionairen werden ervoor doodgeschoten. Daar was Stalin het meest bang voor, daarom moest Trotski verdacht worden gemaakt. Zij had zelf, vertelde Else, het tweede Moskouse proces bijgewoond, op de publieke tribune. Karl Radek had toen ook terechtgestaan. 'Hij is niet ter dood veroordeeld en heeft maar tien jaar gekregen, omdat Lion Feuchtwanger

voor hem is gaan pleiten bij Stalin persoonlijk. Als tegenprestatie moest Feuchtwanger een boek schrijven ter verdediging van de Moskouse processen. Dat deed hij: *Moskau 1936*.'

Hoe zou Else dit allemaal weten? Natuurlijk, zij had in de topkringen verkeer. Zo kort voor hun breuk nog.

'In 1925, toen wij pas in Moskou waren, was het zo heel anders. Er kwamen daar jonge revolutionairen uit alle landen, enthousiast en toegewijd, zoals Sal nu. Dat was de goede tijd.'

'1925 was de goede tijd al niet meer', onderbrak oom Henk haar.

Zou Roman hebben geweten wat zijn vader en moeder deden? Hoe moest het zijn, in een internaat in Zwitserland, als je nooit zeker was van het lot van je ouders? Nu zijn vader was doodgeschoten mocht hij niet langer alleen blijven. Zo'n dromerige, vriendelijke jongen. Die nog nooit een voetbalwedstrijd had gezien.

Ik mocht hem in de drukte bij Ajax niet kwijt raken. Misschien hadden ze ons wel gevolgd. En zouden ze van de gelegenheid gebruik maken om hem te kidnappen. Ik voelde zijn knokkels in mijn hand over elkaar wrijven. Dat deden we vroeger, wie het sterkste was, en dan verreekte je van de pijn. Zou ik niet liever zijn arm vast houden? Een kwartier lang, totdat ik zelf kramp in mijn hand kreeg; en weer tastte ik naar zijn vingers, zijn handpalm. Even trok hij, en ik verslapte mijn greep, een ogenblik maar.

Het grootste gevaar was geweken.

Bij de Overtoom werd niet meer gepost, althans niet zichtbaar voor ons.

Ik kon weer thuis slapen, waar de post voor Else kwam, meestal uit Polen. Postzegels waren van een envelop geknipt. Wie zou het hebben gedaan?

Oom Henk moest opnieuw naar Parijs. Ook een vriend van Ignace Reiss had met de GPOE gebroken. 'Ik heb hem zijn huid vol gescholden, Mien. Hij waarschuwde mij dat we moesten oppassen voor een blonde jongeman die geregeld op het partijbureau kwam en die hier ook over de vloer zou zijn geweest. Hij wilde zijn naam niet noemen, en dat terwijl hij mij vertelde, dat Stalin een kruisje achter mijn naam heeft gezet.'

Trouwdag

'Er staat een woning leeg in de Schoolstraat, voor drienegentig per week. Moeder en ik zijn al wezen kijken, het is hier vlak tegenover. Nu kunnen we ook trouwen.'

Trouwen? Zo gauw al? Dat waren we toch nog niet van plan? Later. Niet meteen.

'Van ons krijgen jullie de meubels', zei tante Mien.

'Of willen jullie misschien eerst braaf zeven jaar verloofd zijn en net zolang sparen voor de uitzet tot er geen liefde meer over is?' voegde oom Henk eraan toe. 'Godverdomme, jonge mensen. Waar wachten jullie nog op. Begrijp goed, Mien dat loeder heeft me wel overtuigd, maar jij wordt toch geen rustende schutter zoals zovelen als ze getrouwd zijn, hè Salomon? Es-Es, Staatsspoor. Op dood spoor dan, zoals zoveel vroegere partijgenoten. Eerst wekken ze de hoogste verwachtingen. Tot ze getrouwd zijn. Dan mag het niet meer van moeder de vrouw. Pantoffelhelden die door hun wijf worden geregeerd.'

Hoe moest ik het thuis vertellen? Vader zou vreemd opkijken. Bep had me al eens verweten dat ik niet meer zakgeld dorst te vragen, maar zij wist niet hoe het bij ons was. Al het geld had hij nodig. Ik wou maar dat ik zo flink was als Bep, die oom Henk regelrecht zei wat ze dacht.

‘Waarom moet het zo plotseling?’ wilde mijn vader weten. ‘Vanwege die goedkope huur?’ Hij keek me ongelovig aan. ‘En met die zestig gulden per maand die je verdient?’

‘Ik ga opslag vragen.’

‘Laat die kinderen toch gaan’, zei moeder aarzelend. Zij zei, als het op een mening aankwam, altijd: Mijn man zegt... nu niet.

Er werd verder geen woord over gesproken.

‘Opslag? Omdat je wil trouwen? Nu al? Hoe oud ben je eigenlijk?’ vroeg mijn baas.

‘Tweeëntwintig.’

‘Dat is nog veel te jong. Het kan nooit goed gaan.’

Niet? Hij was zelf eenentwintig toen hij trouwde. Dat wist iedereen.

‘We hebben al een woning gehuurd.’

‘Het is toch geen moetje? Nou ja, je krijgt een tientje per maand meer.’

Oom Henk stond erop dat wij duur gingen trouwen. Waarom die onzin? Dat was geld weggooien. Hij wist toch ook dat het huwelijk een burgerlijke instelling was, waaraan je voldeed om geen narigheid te krijgen? Of de kinderen later? ‘Willen jullie dan dat het en masse, als fokvee, gebeurt? Het is toch veel beter als wij onder elkaar zijn, zonder allerlei vreemde gezichten?’ ‘We doen wat we zelf willen’, antwoordde Bep.

Wij gingen ook niet mee met de taxi, die oom Henk en

tante Mien op onze trouwdag namen. Wij konden heus wel op eigen benen naar het stadhuis. Bep in een zwarte fluwelen jurk met Hongaars borduurwerk, ik met een nieuwe broek.

Oom Henk en Maurits waren getuigen. Wij hadden geen twee mensen kunnen vinden die ons een beter hart toedroegen en die toch zo verschillend waren. Tante Mien was gek op Maurits. 'Hij is zo'n knappe jongen', zei ze altijd, wat de meisjes altijd al hadden gevonden. Nu ging ik het eerst trouwen. Toen ik hem had verteld dat wij verkering hadden was hij verbaasd geweest: 'Je weet dat Bep politiek niet zo geschoold is, hè?' Waarom vroeg hij dit? Hij hield mij soms voor de gek als ik Lenin zat te lezen, of Trotski. En hij was een ondoorgrondelijk probleem voor oom Henk. Hij stak graag de draak met zulke heilige zaken als de revolutie en de partij. De onbewuste gewoonte van sommige partijgenoten, de partijvoorzitter in zijn spraak na te bootsen en te galmen bij lettergrepen waar deze dit op vergaderingen bij voorkeur ook deed, te brouwen en met de bril te zwaaien, was voor Maurits te verleidelijk om er niet met een knipoog aan mee te doen.

Jo Menist, de vrouw van de tweede man in de partij en Rotterdams gemeenteraadslid, had op de Overtoom voor de koffietafel gezorgd. Mijn familie van vaders kant was in alle vertakkingen aanwezig. De plaats van oom Henk aan het hoofd van de tafel bleef leeg. 'Hij is wel in zijn kamer', stelde Bep mij gerust, 'de deur is aan de binnenkant op slot.' Was hij in slaap gevallen? Zat hij een artikel te schrijven? Waarom kwam hij niet? We konden niet beginnen zonder hem. Sal trouwde, goed, daar moest je bij zijn, vonden mijn ooms en tantes, maar ze waren toch ook een beetje voor Sneevliet gekomen, die zo vaak in de krant

werd genoemd en die ze niet kenden. Niemand wou er iets van laten merken, maar pijnlijk werd het wel. Bep had al op zijn deur gebonsd en geen gehoor gekregen. Toen was tante Mien gegaan, en die kwam niet terug. Wij hadden het eigenlijk bij mij thuis moeten vieren.

Tante Mien kwam binnen.

Achter haar oom Henk.

Hij knikte even, zei geen woord; zijn ogen waren rood, zijn mondhoeken trokken omlaag. Zo had ik mijn vader eens gezien toen in de schoenmakerij bij hem de kleren van mijn pas in het sanatorium overleden zusje waren afgegeven. Zou oom Henk ook hebben gehuild? Om Pam natuurlijk. Pim en Pam. En zijn dochttertje Sima, die misschien al ergens getrouwd was in Rusland met een jongen die hij niet kende, en zonder dat hij het wist.

Er werd opnieuw ingeschonken.

Een toast op de jongelui.

Oom Henk had voor die avond de film aanbevolen: *De burcht der stilte*, over de strijd van Poolse nationalisten tegen de tsaristische onderdrukking. Op weg erheen wandelden wij, in een heldere winteravond, de Overtoom af. 'Hier jong', zei oom Henk en duwde me stiekem een pakje sigaretten in mijn handen, dure, van vijfendertig cent.

Wat het lot ons, en ieder van ons verder ook zou brengen, die avond waren wij volmaakt gelukkig. Vier men-skinderen die ertoe voorbestemd schenen te zijn tot één hechte familie te worden, verbonden door revolutionaire gezindheid en een wederzijdse behoefte aan warmte.

‘Als *De Nieuwe Fakkel* komt, moet mijn man meteen de post uit de bus halen. Dan leest hij mij in bed het laatste artikel van Genosse Sneevliet voor.’ Wilde Hilde Schwartz, een Duitse emigrante uit Parijs en nu als gast op de Overtoom, mij vleien met oom Henk? Of meende zij het? Wàt vond zij er dan zo goed in?

Op mij maakte oom Henk de laatste tijd een vermoeide indruk, ook in wat hij schreef. Als hij op een vergadering sprak, dacht ik: dat heeft hij de laatste tijd al zo vaak gezegd. Zijn artikelen waren daar weer een afspiegeling van. De Spaanse revolutie had hem opgestuwd tot laaiend enthousiasme. Toen kwam de dood van Pam. Daarna het verraad van de stalinisten, die het socialistisch karakter aan de revolutie ontnamen en met medewerking van de GPOE de leider van de Spaanse zusterpartij, de POUM, Andrés Nin, vermoordden. Nin was een persoonlijke vriend van oom Henk. Evenals de Oostenrijkse revolutionair Kurt Landau, ook in Spanje vermoord. Zijn vrouw Katja, die de indruk van een schoolmeisje maakte, logeerde op de Overtoom. Met haar was Hilde Schwartz mee gekomen.

Of was oom Henk in de war van de kritiek, waarmee Trotski hem neerbeukte? Juist naar aanleiding van de ontwikkeling in Spanje. Waar de POUM, in Catalonië, aan een Volksfrontregering had deelgenomen. Mocht het wel? Mocht het niet? Ook mij pijnigde de vraag. Was het een coalitieregering met burgerlijke partijen die het kapitalisme in stand wilden houden? Wat dacht oom Henk ervan? De vraag alleen al maakte hem razend. Ik moest me niet laten imponeren door de stijl van Trotski, die zich liet voorlichten door intrigerende emigranten die al misselijk

werden bij de reuk van een arbeider. Als Trotski zo graag invloed had willen uitoefenen op het verloop van de Spaanse revolutie, waarom was hij dan niet naar Spanje gegaan? De leiding van de POUM had hem uitgenodigd. Hij had er niet eens een antwoord op gestuurd. Ze wel de huid vol schelden, nee, daar deed Sneevliet niet aan mee, verklaarde hij me nadrukkelijk.

Het element van twijfel was al die jaren in mij blijven sluimeren. Ik begreep de houding van oom Henk tegenover de vakbeweging niet. Hij sprak over de 'grafkelders van het nvv', terwijl de meeste partijgenoten die uit de osp waren voortgekomen er nog lid van waren. Grafkelders? Dat wilden de alleenheersende bureaucraten wel, maar er waren toch honderdduizenden arbeiders lid van het nvv? Moest je die dan in de steek laten? Je tegenover ze plaatsen door aan een eigen, kleine vakbeweging de voorkeur te geven, zoals het NAS was? Revolutionair? Goed, maar zonder invloed op het grootste deel van de arbeidersklasse. Moest oom Henk op het NAS steunen om zich tenminste als revolutionair in Nederland te kunnen handhaven? Mocht dit zijn houding tegenover het nvv beïnvloeden? Wat maak je je dik, dacht ik. Als Trotski er vrede mee had, tijdens de fusie tussen osp en rsp, dan zou het wel goed zijn.

Ik sprak die twijfel niet uit. Werd er zelf geen wijs uit. En bleef lid van het nvv. Zo was ik in de revolutionaire politiek gekomen, als nvv-lid. In de vakbondsjeugdbeweging was de discussie begonnen: Reformisme? Socialisme nu? Dictatuur van het proletariaat? Deelnemen aan coalitieregeringen? Eenheidsfront tegen het fascisme? Arbeidersweer? Niet bij de leiding. Die had er geen benul van

waar we over spraken, tot diep in de nacht. Maar onder de vakbondsjeugd had zich een linkervleugel gevormd, die in 1932 meeging naar de osp.

‘Salomon’, zei oom Henk, ‘ik wou eens met je spreken. Mijn secretaresse gaat weg, bij het NAS. Ik wil weer een goede kracht hebben. Wat denk jij ervan? Het is geen vetpot, maar je gaat er financieel nog iets op vooruit: honderd gulden per maand krijg je.’

‘U weet toch dat ik geen lid ben van het NAS?’ antwoordde ik verbaasd.

‘Dat hoeft ook niet. Ik heb je nodig, de rest kan me niet schelen. Als partijgenoot kan ik op je vertrouwen. Dat moet wel in het NAS. Sommige bestuurders zou je met hun koppen tegen elkaar slaan. Die zijn niet van hun stoel te branden, behalve als ze de kans krijgen de invloed van de partij in het NAS tegen te gaan. Bovendien weet ik wat je waard bent. Als jij een artikel vertaalt, hoef ik het niet nog eens over te doen.’

Zou het waar zijn wat oom Henk zei? Of wilde hij Bep en mij helpen, omdat ik zo weinig verdiende? Zou ik mijn mond moeten houden over de vakbondspolitiek? Ik was trouwens alleen papieren lid van de vakbond. Waar moest ik de tijd vandaan halen om naar een vergadering te gaan? Ik zei niet nee tegen oom Henk en niet ja, ik wist het zelf niet meer en zou er met Bep over spreken, en zij antwoordde: ‘In zulke zaken moet je zelf beslissen.’ Betekende het dat ik oom Henk in de steek liet? En ik zei: ‘Goed.’ Maar voor het zover was kwam er een kaart van de Arbeidsbeurs: ik kon Duits correspondent worden bij een kleine bank, honderd gulden per maand. En ik zei: ‘Oom Henk, ik heb al een andere betrekking, het gaat niet door.’

Het was stil aan tafel.

‘Professor Mannoury heeft zich bereid verklaard, de Moskouse processen te helpen ontmaskeren.’ Oom Henk lachte weer.

‘Maar professor Pannekoek heeft geweigerd. Hij vond het niet nodig. Trotski staat ver boven de laster van Stalin, geen sterveling gelooft die smeerlapperij. Dat zei hij.’

Uit Parijs kwam het bericht dat Hilde Schwartz zelfmoord had gepleegd. Zij liet een bekentenis achter: Zij was GPOE-agente geweest.

Botsing

‘Het is kunstmatig, met een aantal kleine groepen nu de Vierde Internationale op te richten, als zij maar zuiver in de leer zijn. Die Internationale zal er komen na de vorming van sterke revolutionaire partijen in een aantal belangrijke landen.’

Was oom Henk van standpunt veranderd? Vroeger was hij het met Trotski eens geweest, die zei: eerst moet er een wereldpartij komen met een duidelijk program, dat antwoord geeft op de brandende vragen van deze tijd. Dan komen de partijen in de afzonderlijke landen ook wel.

‘Wij hebben onze bijdrage geleverd tot de wordende Vierde Internationale en zullen daarmee doorgaan op een wijze die ons niet kan doen vervreemden van waardevolle bewegingen in tal van landen.’

‘U was het destijds toch met Trotski eens?’ merkte ik aarzelend op.

‘Toen beperkten de voorstanders zich niet tot zijn sekte. Wij hebben geen behoefte aan de zelfbevrediging om met

een handjevol mensen de rol van internationale leiding te gaan spelen.'

Kon je maar te weten komen wat Trotski erover schreef. Oom Henk publiceerde Trotski's artikelen niet meer. 'Ik weiger het, mijn eigen nest te bevuilen. Zijn aanvallen op mij gaan alle perken te buiten. Zijn bewering dat mijn kamerlidmaatschap moest dienen om geldelijke belangen te beschermen...'

'Dat was toch niet persoonlijk bedoeld?'

'Wat weet jij daarvan. Henriëtte Roland Holst heeft mij destijds al gewaarschuwd voor deze methoden waarbij alle middelen geoorloofd zijn.'

'Over Trotski?'

'Ja.'

'Dan ben ik het niet met haar eens.'

Oom Henk keek mij aan. Een pijnlijke trek had zijn gezicht veranderd.

'De vijand staat hier in mijn eigen huis', schold hij plotseling. 'Godverdomme. Kan ik dan niemand meer vertrouwen?'

'Henk, laat je niet zo gaan', zei tante Mien angstig terwijl ze bij hem ging zitten. 'Wees toch verstandig Henk, als je zo driftig bent heb je er later weer spijt van.'

'Wij hebben een Internationaal Anti-Oorlogsfront opgericht', zei oom Henk aan tafel, terug uit Londen. 'Ik heb meteen de LJG als lid opgegeven.'

Hij kon toch niet namens de jeugdorganisatie beslissen? Trouwens, dat hele gedoe was tegen de Vierde Internationale van Trotski gericht. Daar deed ik niet aan mee.

Ik herhaalde dit, als secretaris, in het bestuur van de LJG.

En schreef namens de jeugd twee brieven.

Aan het Internationaal Anti-Oorlogsfront. Wij erkennen de aansluiting niet, die buiten ons om tot stand was gekomen.

Aan de RSAP-leiding. Wij protesteerden tegen onze onmondigverklaring.

Eigenlijk is het laf om die brief bij oom Henk in de bus te gooien, hield ik mezelf voor. Opnieuw liep ik een blokje rond, slikkend van de spanning die ik zelfs boven in mijn armen voelde en die mijn lopen iets schokkerigs gaf als ik het huis naderde.

Oom Henk was er zelf. Hij had zijn wekelijkse kaartavondje met abonnee-stemt-tevree, zoals wij de partijvoorzitter van Amsterdam noemden, naar een sigarenmerk.

‘Waarom ga je niet zitten, jong? En doe je jas uit’, zei tante Mien toen ik in de kamer stond, wachtend op een gelegenheid om de brief af te geven.

Maar ik bleef staan.

‘Is er zo’n haast bij?’ Verbaasd keek oom Henk over zijn schouder naar mij, scheurde toen de envelop open. Las. Sloot zijn ogen. En zei niets.

‘Wat is er, Henk?’

Hij draaide zich weer om naar mij, zei met schorre stem: ‘Je kan nu gaan. We praten er nog over.’

‘Oom Henk wil je vanavond spreken’, zei Bep die van de Overtoom kwam. Alleen? Persoonlijk? Als hij maar niet dacht dat ik me liet bepraten.

Maar mijn knieën knikten toen ik zijn werkkamer binnen ging. De sigaret trilde in mijn rechterhand mee.

Terwijl ik ging zitten keek ik, met mijn hoofd iets omlaag en langs mijn wenkbrauwen, haastig of oom Henk nog kwaad was. Hij zei alleen, niet onvriendelijk: 'Ik heb nooit geweten dat jij zo'n drijver bent.'

Dacht hij misschien dat ik de leiding van de LJG had opgestookt? Ze waren allemaal woest geweest, er niet in te zijn gekend.

'Het is een besluit van de hele leiding en niet van mij alleen', antwoordde ik.

'En erg gemakkelijk om je daarachter te verbergen', zei oom Henk, driftig, heel even, toen: 'Het naarest vind ik dat je niet duidelijk bent geweest toen ik het met jou over jullie aansluiting bij het IAF heb gehad.'

'U hebt toch ook op uw eigen houtje gehandeld in Londen?'

'Dat kon niet anders.'

'Dan had u moeten wachten. U kan niet namens de jeugdorganisatie beslissingen nemen.'

'Jullie zijn ook nog een keer partijgenoten. Joop Flame-ling zit zelfs in het partijbestuur. En jij bent er voor de jeugd aan toegevoegd. Jullie zullen je zondag moeten ver-antwoorden in de partijleiding. Het gehele LJG-bestuur is uitgenodigd. Eens zien of jullie dan nog eensgezind zijn. In elk geval is Joop Flameling al van gedachten veranderd. Lees die brief maar, als je er niet over spreekt. Hij geeft jou de schuld van alles. Volgens hem drijf jij de jeugd in een verkeerde richting. Tja, het valt niet mee, hè? Die voorzitter van jullie ziet er wel zindelijk uit, maar hij heeft vuil in zijn oren.'

Breuk

‘Jullie zijn in de eerste plaats partijgenoten. Jullie zullen in de jeugdorganisatie de partijdiscipline moeten uitvoeren’, zei oom Henk.

‘Als partijgenoten kunnen jullie in de LJG niet maar doen wat jullie zelf willen’, voegde Ab Menist eraan toe.

‘Omdat jullie ook lid van de partij zijn is het jullie plicht in de jeugd geen eigen partijtje te spelen’, was de mening van Willem Dolleman.

‘Omdat jullie...’ maar ik wist het al.

‘En die brief moeten jullie intrekken’, vervolgde oom Henk.

‘Die brief valt de partij in de rug aan’, ondersteunde hem de volgende spreker.

‘Van die brief kan Trotski gebruik maken’, vond een derde.

En een vierde.

En een vijfde.

En Joop Flaming.

Toen ook de leiding van de LJG.

Behalve Willy de Boer en ik.

Zodat we uit de jeugdbeweging gingen. Voor ons standpunt zouden we vechten. Dan maar in de partij alleen.

‘Hoe moet ik aan artikelen van Trotski komen?’ schreef Dries Dolleman, zoon van partijbestuurder Willem, mij. Ook de interne discussieartikelen?

Wist ik het maar. Contrabande. Er bleef maar één mogelijkheid over. Het aan Peters vragen, de leider van een groepje trotskisten in Rotterdam. We hadden er toch

recht op, goed te worden voorgelicht? Waar moest je je inzichten halen? Bij Sneevliet soms? Die had ze immers ook altijd bij Trotski gezocht? Nu niet meer nee. Dat kon je wel aan zijn artikelen merken. En ik antwoordde: 'Zoek contact met Peters.'

Dries liet de brief in zijn binnenzak zitten.

Zijn moeder las hem.

Vertelde het aan haar man.

Die ging ermee naar het partijbestuur.

En weer moest ik bij Sneevliet komen.

'Ben je achter onze rug om lid van die beweging van Trotski?' vroeg oom Henk.

'Hoe komt u daarbij?' protesteerde ik.

'En die brief dan aan Dries?'

'Het was alleen voor de artikelen van Trotski. Daar vroeg hij om.'

'Ik weet niet meer wat ik aan je heb. Dat is het ergste. Ik kan het niet dulden als in mijn familierelaties een toestand ontstaat waarin de een de ander niet meer vrij in de ogen kan zien. In elk geval staat de partij het niet toe, dat jullie dergelijke contacten onderhouden. Wie prijs stelt op lidmaatschap zal moeten kiezen.'

Wat ik deed. Met Willy. Wij werden partijgenoten van Trotski. In de Vierde Internationale. In één organisatie met hem, die samen met Lenin de Oktoberrevolutie had geleid. Voordat er een tweede wereldoorlog zou komen en het misschien te laat zou zijn. Hoe kon je dan blijven staan, als je niet wist dat in alle landen partijgenoten waren die voor hetzelfde doel streden: de Wereldrevolutie?

Het gesprek met oom Henk verliep alsof onze hartstochten reeds een uitweg hadden gevonden. Hij was vriendelijk, zonder driftbuien; ik voelde geen angst meer.

‘Wat zoek je toch bij dat groepje querulanten in Rotterdam?’ herhaalde oom Henk. ‘Onze partij is een gezonde proletarische organisatie, met een grote staat van dienst. Is dat niet voldoende voor je? Wil je een nierenproever worden? Elk woord eerst op een goudschaaltje leggen?’

Met mijn gedachten was ik al niet meer bij wat hij zei. Wat viel er nog te discussiëren? Toen ze mijn brief hadden gevonden, bij Dries, was alles kapot. Oom Henk wist dat ook. Die avond sprak hij op een openbare vergadering. Hij zag mij zitten, ergens in de zaal, moest naar zijn woorden zoeken.

‘Het program is toch het belangrijkste, oom Henk?’ antwoordde ik. ‘Dat hebt u ons zelf geleerd. Eerst klaarheid, dan eenheid.’

‘Heeft de RSAP soms haar beginselen verzaakt?’

‘Dat niet. Maar in het Internationaal Anti-Oorlogsfront zit de ILP. Die hebben Chamberlain gefeliciteerd met de “vrede van München”. Zijn dat revolutionairen? Twee anti-Arabische groeperingen zijn ook lid, uit Palestina. Hoe kun je als internationalist anti-Arabisch zijn?’

‘Het betreft revolutionaire joodse bewegingen. Voor zover er bij hen geen klaarheid bestaat, kunnen wij er door het Internationaal Anti-Oorlogsfront invloed op uitoefenen.’

Internationaal Anti-Oorlogsfront? Trotski had geschreven: de Internationale van uitgeknepen citroenen. Gold dit ook voor oom Henk? Als ik maar niet zo van hem hield, dan zou het veel gemakkelijker zijn. En niet zo woedend was, want ik had voor hem gekozen omdat hij des-

tijds voor de Vierde Internationale vecht, en nu liet hij ons in de steek.

‘En als er oorlog komt? Voor die tijd? Dan moet je sterk staan.’

‘Met dat groepje sektariërs in Rotterdam?’

De mensen vormen niet alleen het program, het program vormt ook de mensen, had ik bij Trotski gelezen. Hoe moest ik het zeggen?

‘Als ons programma goed is, wordt de beweging ook beter.’

‘En daarvoor laat jij ons in de steek?’

‘Ja.’

Oorlog

‘Sneevliet is vooral gegriefd, omdat je niet voldoende open tegenover hem bent geweest. Ik heb hem geantwoord dat hij veel te onverdraagzaam is tegenover jonge kameraden die hun weg nog willen zoeken. Maar Trotski had ongelijk toen hij met de RSAP brak. Het is geen vastgeroeste partij. Daar waren jullie het bewijs van.’

Zo sprak George Vereeken, een oude vriend van oom Henk die Bep en ik, eind augustus 1939 met vakantie, in Brussel ontmoetten. Hij had er, midden op de dag, zijn café voor gesloten.

Twee dagen later trok Hitler Polen binnen. Stalin deed hetzelfde aan de andere kant van de grens. Hitler en Stalin verdelen Europa, luidde een aanplakbiljet van de RSAP.

Als soldaten ingekwartierd op een oude roofterdierhoeve in Horssen, in het Land van Maas en Waal, waren wij

omgeven door één ijsvlakte. Het land was onder water gezet opdat de Duitsers niet zouden kunnen binnenvallen; de kou had er een gestolde massa van gemaakt, die door ijsshakende soldaten moest worden opengebroken. 's Nachts had ik telefoonwacht; ik was dan alleen en vertaalde artikelen van Trotski, met de deur op slot. Was de Sovjet-Unie nog een Arbeidersstaat, ondanks Stalin? Moest zij worden verdedigd? Ook als zij zelf aanviel, in het geval van Polen? Of Finland?

'U hebt niet een teveel, maar een tekort aan maagzuur', stelde de dokter vast in het militair hospitaal te Arnhem. Voordat ik, met een drankje, terug kon gaan naar mijn onderdeel in Horssen, werden wij, zieken, geëvacueerd naar het Wilhelmina Gasthuis in Amsterdam. Vandaar vertrok ik naar het depot, in Alkmaar.

Het geronk van vliegtuigen maakte ons wakker. De ket-sende knallen van het afweergeschut, anders meer als waarschuwing bedoeld voor overtrekkende bommenwerpers, vermenigvuldigden zich. Een sergeant kwam waarschuwen: het Duitse leger is Nederland binnengevallen. Oorlog. 'Eine Lüge', schreeuwde een Nederlandse soldaat uit Duisburg, die alleen Duits sprak. Hij werd gearresteerd.

Op patrouille. Laat ieder die verdacht is IJmuiden zeggen, of Scheveningen, luidde de instructie.

'Voortmaken. Binnen een kwartier moeten wij weg zijn', riep de kapitein. 'Naar de Afsluitdijk. Daar is versterking nodig. Wie dat wil mag nog een kaart naar huis sturen.' Ons kindje zou in oktober worden geboren. Dat had Bep

zo gewild. 'Je weet niet wat er kan gebeuren. Dan heb ik die herinnering aan jou.' Zou ik het nog leren kennen? En liefhebben?

De motor deed de autobus al trillen. Klaar voor het vertrek?

Er kwam een jongetje aanrennen, voor de wagen om: 'De regering heeft gecapituleerd', schreeuwde hij.

Na alle berichten dat het Duitse leger tot staan was gebracht? En na vier dagen al?

'Wij vertrekken', gelastte onze commandant.

'Toch is het waar', hield het jongetje vol.

Mensen kwamen uit de huizen.

'Goed, ik zal eerst informeren', zei de kapitein.

Alkmaar werd overstroomd door soldaten die hun onderdeel waren kwijtgeraakt. Ook die uit Horssen. Was Roompie gesneuveld? Sergeant Kat zijn linkerarm kwijt? Kruik had zichzelf in zijn been geschoten?

'Eerst werden wij bij de grens aangevallen. Terugtrekken tot Rhenen. Het was een rotzooi. We moesten de leeuw van de helmen slaan want de kogels gingen door het koperen plaatje heen. Onze gele dekens met rode strepen waren schietschijven en moesten we weggooiden. Er kwam een opdracht: de Grebbeberg heroveren.'

Chaos.

Jongens, getekend door de verschrikkingen van de laatste vier dagen, trokken door naar Rotterdam, tegen alle instructies in. 'Daar woont mijn familie. Ik blijf niet hier als Rotterdam in brand staat.'

'Wat betekent mijn eed nog nu de koningin naar Engeland is gevlucht?' klaagde een luitenant.

Duitse troepen trokken Alkmaar binnen.

Aangegaapt door kinderen.

En wij salueerden, volgens opdracht.

Verder gebeurde er niets.

Niets?

‘De nazi’s zijn op de Overtoom geweest om oom Henk en moeder te arresteren. Gelukkig waren ze al weg’, vertelde Bep, die mij was komen opzoeken. Waar ze naartoe moesten wisten ze nog niet. Daar stonden ze op straat, met hun koffertje in de hand.

‘Ze zouden toch naar het buitenland vluchten?’

Het was een partijbesluit. Genomen op een geheime conferentie ter voorbereiding van de illegaliteit. Bep had het mij verteld.

‘Ze waren al in België. Toen de oorlog uitbrak zijn ze teruggekomen. Ze beweren dat ze nu de partij niet in de steek kunnen laten. Dan komt er niets van terecht, zegt oom Henk. Ze hebben het ook voor ons gedaan, beweert moeder. Bep die een baby krijgt, Sal als jood. Ze zijn gek.’

‘Oom Henk was ook op het NAS-kantoor. Om het voorzitterschap neer te leggen. De bestuurders deden het in hun broek toen hij kwam. Ze hebben hem zo de illegaliteit in gestuurd.’

‘Afschuwelijk.’

‘Toen zijn moeder en oom Henk naar Den Haag gegaan. Hij wilde absoluut Colijn spreken. Op de eerste dag van de oorlog heeft de regering niet alleen NSB’ers gearresteerd, ook RSAP’ers. “De nazi’s kunnen onze mensen zo in de kampen laten”, zei oom Henk. Misschien kon Colijn er iets aan doen.’

‘Uitgerekend Colijn?’

‘Wat kan dat schelen. Hij beschouwt oom Henk als een verschrikkelijk gevaarlijke tegenstander. Maar hij heeft een groot respect voor hem, dat weet je. Als oom Henk in de Kamer sprak wou Colijn er geen woord van missen. En als het niet parlementair genoeg was voor de voorzitter riep hij: Zeg het maar in het Maleis. In elk geval was Colijn bereid er iets aan te doen.’

‘Waar zijn ze nu?’

‘Hier vlakbij, in Sint-Pancras. Bij Klaas Barten. Een boekbinder die altijd op het NAS-kantoor kwam voor het inbinden van tijdschriften. Hij heeft nergens mee te maken. Daar zijn ze veilig. Oom Henk vroeg of voorlopig bij ons de post voor hem mocht komen. Dat is toch goed, hè? Ik heb ja gezegd.’

‘En ik ben bij de Vierde. Vindt hij het dan niet erg?’

‘Daar is helemaal niet over gesproken. De toestand is al verschrikkelijk genoeg.’

‘Was jij al die dagen op de Overtoom?’

‘Ja, ze wilden het omdat ik zwanger ben. “Jij mag nu niet alleen zijn”, zeiden ze steeds. Oom Henk was in alle staten. “Het wordt hier vreselijk in Nederland, nu Hitler de oorlog heeft gewonnen”, zegt hij. Er kwamen steeds partijgenoten. Een enorme verwarring. Sommigen hadden het over “die rotmoffen”. Dan werd oom Henk kwaad. “We moeten een onderscheid blijven maken tussen de nazi’s en de Duitse arbeiders”, zei hij steeds. “Hitler is aan de macht gekomen om hèn te onderdrukken.” Maar het is erg moeilijk allemaal. Eerst waren we tegen de Nederlandse regering, omdat die kapitalistisch is. Hoe moet het nu Nederland bezet is? Ik zei tegen Oom Henk: “Moeten we het niet zo zien dat de nazi’s Nederland hebben ingepikt en een soort groot-Duitsland willen maken?”

Dat zij nu de heersers hier zijn geworden en dat de arbeiders daartegen moeten vechten?” Weet je wat hij antwoordde? “Het is helemaal niet zo gek wat je zegt, dat had ik van jou niet verwacht.”

‘En je moeder?’

‘Die was het daar mee eens. Ze zei steeds: we moeten wel internationalisten blijven, ook als we tegen de Duitse bezetter vechten. Nu spreekt de regering in Londen plotse-ling over “moffen”, maar eerst stopte ze onze mensen in de gevangenis wegens belediging van Hitler als bevriend staatshoofd. We zijn antifascisten, geen anti-Duitsers.’

Trotski vermoord

De radio heeft het al omgeroepen, de kranten bevestigen het: op 20 augustus 1940 is Trotski vermoord. Het zou zijn gebeurd door een medestander, maar geen sterveling ge-looft deze leugen. De dader zit in het Kremlin, zijn naam is Jozef W. Dzjoegasjwili, beter bekend als Jozef Stalin. De Moskou- processen hebben de moord moeten voorberei- den, er de ‘rechtvaardiging’ voor moeten leveren. Leo Da- widowitsj Trotski is dood, hij is de weg gegaan van zijn vier kinderen die, ieder op de eigen manier, door Stalin van het leven zijn beroofd. Hij is ook de weg gegaan van Jean Jaurès, Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht, door reactionaire elementen vermoord omdat zij een gevaar betekenden voor de kapitalistische orde. De moordenaar moet thans worden gezocht bij de arbeidersbureaucratie, die zich als een gezwel in de eerste arbeidersstaat heeft ingekapseld. Ook hij is bevreesd voor een herleving van de socialistische revolutie, die geen ruimte zal laten voor bu- reaucratische verstikking.

Trotski is dood, Trotski, onze leider. Wat zal er worden van de Vierde Internationale, zonder hem? Tot wie zullen de massa's in de Sovjet-Unie zich nu wenden, wanneer zij zich van de stalinistische terreur gaan bevrijden, aan het eind van deze oorlog?

Want thans is de Sovjet-Unie aan de beurt om door Hitler te worden aangevallen, ik twijfel er niet aan. Het zal het begin zijn van de proletarische revolutie in Duitsland, wanneer Hitler zal worden verslagen. En als de Sovjet-Unie niet meer omsingeld zal zijn door het imperialisme, geen interventie meer behoeft te vrezen, zal een van de pijlers van het stalinisme zijn verdwenen. Angst voor kapitalistische interventie is een van de voornaamste redenen geweest, waarom de Russische massa's zich niet scherper tegen de opkomende bureaucratie hebben verzet.

Stalin heeft Trotski vermoord, de epigoon heeft zich ontdaan van de grondlegger. Zo is het, niet anders. Lenin en Trotski, zij waren immers de grondleggers van de Oktoberrevolutie.

Het is de tragedie van dit tijdperk, dat de inzichten van Trotski steeds in negatieve zin zijn bevestigd. Hij waarschuwde ervoor, dat de politiek van het stalinisme, het saboteren van het eenheidsfront tussen socialisten en communisten in de strijd tegen Hitler, tot een overwinning van het fascisme zou leiden. Hij waarschuwde ervoor, dat de massa-actie van het Franse proletariaat zou eindigen in het moeras van de klassenverzoening als het Volksfront een orgaan zou blijven van samenwerking met de bourgeoisie in plaats van het front van de arbeidersklasse. Hij waarschuwde ervoor dat de Spaanse revolutie tot de nederlaag zou zijn gedoemd als zij werd gecastreerd, dat wil zeggen als zij werd beroofd van haar socialistisch perspectief zoals Stalin heeft gedaan.

Er is een ander front, waarin de opvattingen van Trotski helaas in negatieve zin zijn bevestigd. Ook op het gebied van de koloniale revolutie heeft hij als eerste gesteld, dat haar taken zich niet beperkten tot de politieke bevrijding van het imperialisme, het tot stand komen van de nationale onafhankelijkheid in de koloniale landen, maar dat deze taken nauw verbonden zijn met het perspectief van de socialistische revolutie. Hij heeft gewaarschuwd, in de jaren tussen 1925 en 1927, voor het bondgenootschap dat Stalin in China met Tsjang Kai Tsjek heeft gesloten, hij heeft de Chinese Communistische Partij opgeroepen zich los te maken van de nationale bourgeoisie en te strijden voor de sociale revolutie. Ook hier werd, in negatieve zin, bevestigd dat Trotski het juist had gezien. De steun aan Tsjang Kai Tsjek betekende steun aan de contrarevolutie. Wil de Chinese revolutie eens zegevieren, dan zal zij de weg van Trotski gaan, dat wil zeggen: de strijd tegen Tsjang Kai Tsjek tot het einde voeren, onder de vaan van de socialistische revolutie.

In die zin herdenken wij Leo Trotski. Zijn naam zal voor altijd verbonden blijven aan de overwinning van het socialisme in de gehele wereld.

Geboorte

‘Is dat moeder niet?’ zei Bep en haastte zich al naar de deur. Ik had haar ook zien lopen, rennen bijna, langs onze ramen die op trechters leken. Gek bij zo’n bom. Je denkt dat de boel in elkaar wordt gedrukt en het tegendeel gebeurt, alles hangt naar buiten.

‘Ik had geen rust meer in Sint-Pancras. Henk vond ook

dat ik naar Amsterdam moest gaan.' Hijgend nog kwamen de woorden uit de mond van tante Mien, die kalmer werd nu alles in orde bleek te zijn. Haar kleur zakte weg, alleen haar konen lieten sporen van de opwindning achter. 'Is me dat schrikken', zei ze, en begon plotseling te huilen, zo dat haar schouders schokten.

'Toe nou lieverdje', smeekte Bep, 'alles is toch goed. Je moet niet zo verdrietig zijn.'

Tante Mien had haar handen nog in elkaar geklemd, maar nam ze uit de schoot om een glas water aan te pakken. Haar gezicht kreeg weer die door zorg getekende vriendelijke trek.

'Maar hoe hebben jullie het in godsnaam gehoord?' vroeg Bep.

'Door de radio. Ze zeiden dat er vier bommen in Zuid waren gevallen. Jullie straat werd ook genoemd.' Even zuchtte zij. 'En hoe is het met jou, kind? Wij waren vooral bang voor jou. Juist nu je die kleine verwacht.'

'Laten we niet wachten tot na de oorlog', had Bep steeds gezegd, en nu was het kindje er, een week na de bom. Ik had het nog niet gezien, ons meisje, dat er een hele nacht over had gedaan om ter wereld te komen. Ik had een roze hangbegonia meegenomen, de grootste die er te krijgen was. IJzel zat in mijn haar en wenkbrauwen toen de zuster mij binnenliet, in de Camperstraat. Bij Bep.

Zij richtte even het hoofd op toen ze mij binnen zag komen, maar liet het uitgeput weer vallen. 'Het is een meisje', zei ze zacht, 'vijf pond en twee ons. Je mag het wel even zien.'

Daar lag het, ingestopt, alleen een klein hoofdje zichtbaar. Ze snuffelde in haar slaap, de ogen in twee dikke

rimpels toegeknepen. Ze had een donkere haardos, en dat was iets heel bijzonders, vertelde Bep.

Een oorlogskindje, net als Bep en ik eens waren geweest, en zich nog nergens van bewust. Uit een gemengd huwelijk. Mischling, zeiden de nazi's in hun misdadigersjargon. Maar oom Henk had gezegd: 'Uit zo'n combinatie komt iets goeds.'

'Raad eens wie bij Bep is geweest?' vroeg mijn vader de volgende avond, terug van bezoek. 'Er kwam iemand naar me toe, met een baard. Hij zei: "Dag meneer Santen." Ik vroeg: "Wie bent u?" Hij lachte: "Kent u me niet meer?" "Nee", antwoordde ik. "Sneevliet, ik ben Sneevliet." En hij had een reuze lol dat ik hem niet had herkend, daar was hij trots op.'

'Ja, oom Henk was hier', herhaalde Bep. 'Hij kon het niet uithouden in Sint-Pancras. Weet je hoe hij ons meisje noemde? De zwarte prinses. Kijk daar eens? Dat speelgoedhondje heeft hij voor haar gekocht, in de Bijenkorf.'

'Heeft niemand iets gemerkt?'

'Hij kwam heel schichtig binnen. Zo is hij anders nooit. Ik dacht: Man, zo loop je juist in de gaten.'

'Ze kan haar hoofd al oprichten, zie je Bep?' zei tante Mien, die bij ons zou slapen die nacht. Ze ontdekte alle wonderen van de laatste weken aan ons kindje.

Toen kwam Eddie Wijnkoop waarschuwen: 'De SD is op de Reguliersgracht geweest. Ze hebben alles in beslag genomen.' Daar waren de boeken en het meubilair van oom Henk opgeslagen. Het moest verraden zijn.

Waar was een veilig adres?

‘Misschien bij oom Adriaan?’ vroeg Bep. Een neef van oom Henk, vroom katholiek, onverdacht.

Haastig liepen wij onder het viaduct door aan de overkant van de Amstel, bij de Schollenbrug. Langs de Ringdijk was het stil. ‘Als Henk maar niet in gevaar is’, zei tante Mien. ‘Waar moeten we anders naar toe? Naar zijn familie in Brabant? Daar komen ze toch achter. Tante Zus zei: “We kunnen ervoor zorgen dat je in een klooster komt”, maar daar wil Henk niets van weten. “Ik ga niet terug naar de kerk”, zegt hij.’

Februaristaking

‘Koot is dood.’

Juichkreet in Amsterdam.

Die vuile NSB’er.

Ze moesten nòg eens met hun WA-troep in de jodenhoek komen.

Grüne Polizei postte voor de ijssalon van KOCO in de Van Woustraat.

‘Wat is er gebeurd?’ fluisterden mensen.

‘Ze hebben een patrouille ontvangen met zoutzuur. Of iets dergelijks. Er is geschoten. De eigenaar is dood.’

‘Duitse joden? Die durven.’

‘Ab Baruch is op straat gearresteerd.’

Evert kwam het vertellen, een ander lid van ons groepje.

‘Ze hebben de moeder van Ab naar paviljoen 3 moeten brengen.’

Zo werden vierhonderd jonge joden opgepakt.

Uit Mauthausen kwam de eerste brief: 'Doe de groeten aan Diemen.'

'Is het zo erg?' vroegen wij ons angstig af. Diemen? De joodse begraafplaats?

'Er komt een grote razzia vannacht.'

'Hoe weet je dat?'

'Mijn buurman is bij de politie.'

'Mijn neef bij de ondergrondse.'

'Ik heb het zelf gehoord.'

'Er was Grüne Polizei bij je ouders aan de deur. Met een lijst. Voor jou en je broer. Ze zijn weer weggegaan toen er niet werd opengedaan.'

'In elk geval kun je vannacht niet thuis slapen, Sal.'

'Waar moet ik dan heen, Bep? Het is nergens veilig.'

'Probeer het in de Slingerbeekstraat.'

De deur werd op een kier geopend.

'Mag ik even binnenkomen?'

'Moet je niet werken?'

'Nee. Ik ben gewaarschuwd. Ze gaan weer joden arresteren. Kan ik vandaag hier blijven?'

'Een uurtje, niet langer. Mijn vrouw moet 's middags rusten. Dat weet je toch?'

In het donker liep ik langs de huizen, er haast tegenaan gedrukt. De aktentas had ik bij me. Er zat een pyjama in, een tandenborstel, een handdoek. Waarom was ik niet thuis gebleven? Lopen leuren bij mensen of je er terecht kan. Waarom het er niet op aan laten komen? Wat dan nog?

Boven aan de trap stond Oosterbaan, oom Piet zeiden wij.

‘O. Ben jij het, Sal?’

Wat rottig om het te vragen. Voor hem was het net zo goed gevaarlijk. ‘Kun je niet bij familie terecht?’ zou hij misschien zeggen. Hij nam me ook al niet mee naar binnen, vroeg alleen: ‘Heb je een boodschap?’

‘Nee. Ik kan vannacht niet thuis slapen.’

‘Kom er maar in.’

Hij deed de huiskamerdeur open, riep: ‘Er is goed volk.’

Even bleef ik staan. Daar zat Henk Sneevliet. Ik wist niet dat zijn baard zo donker was. Er liep een witte lok door. Als bij een kunstenaar. Zijn haar was gemillimeterd. Zo droeg Herman Gorter het. Hij zou een franciscaner monnik kunnen zijn. Alleen een pij ontbrak.

Was tante Mien ook in de stad? Ze had zich bij ons nog niet laten zien. Vreemd.

En Ab Menist? Hier? Ik wist dat hij in Amsterdam was ondergedoken. In Rotterdam kende iedereen hem. Magerder dan vroeger, en toch had hij dat jongensachtige niet meer.

Waarom waren ze allemaal hier?

Niemand zei iets.

Ik ging zitten, in een hoek van de kamer.

‘Het is goed dat Sal is gekomen, vind je niet Henk?’

‘Hij heeft ons anders de stuipen op het lijf gejaagd, Mientje’, antwoordde hij.

‘Kom je ons gezelschap houden?’

Zijn stem klonk vriendelijk. Hij was niet kwaad op mij na alles wat er was gebeurd.

‘Nu je er toch bent, wat vind je van ons manifest?’ En hij liet mij lezen:

AAN ALLE WERKENDE ARBEIDERS

De toenemende spanning, die verwekt wordt door de brutale gewelddaden van de vreemde overheerser in dit land en door de Hollandse Judassen, die in zijn dienst zijn, begint zich te ontladen in daden van verzet en maakt het nodig, DAT DE ARBEIDERS IN DE BEDRIJVEN OP KLASSEBASIS HUN HOUDING BEPALEN EN STELLING NEMEN IN DE ZICH VERSCHERPENDE STRIJD.

Als de zwendelaars van het nationaal-socialisme aan de arbeiders in uitzicht stellen, dat de nieuwe, Duitse, ordening van Europa het proletariaat zal opheffen en sociale gerechtigheid zal doen zegenvieren,

DAN ZEGGEN WIJ, DAT ZIJ DOOR LIST EN GEWELD AAN DE PROLETARIER, ZIJN PROLETARIERSEER EN ZIJN KLASSEWAPENEN WILLEN ONTNEMEN OM AAN DE KAPITALISTISCHE UITBUITING GEWILLIG EN ONDERWORPEN WERKVEE TE VERSCHAFFEN.

De brutale roof van voorraden in dit land, de zich verscherpende onderdrukking van elke critiek op het openbaar beleid, de TOENEMENDE PROVOCATIE VAN DE HOLLANDSE NAZI'S MOETEN ONVERMIJDELIJK TOT UITBARSTINGEN LEIDEN.

Het verblijdende in de botsingen, die vooral in Amsterdam, maar ook in Den Haag, Utrecht en elders zijn voorgekomen, IS DE SPONTANE SOLIDARITEIT VAN PROLETEN MET DE VERTRAPTEN EN VERNEDERDEN, die in overeenstemming met de levensbeschouwing van de Nazi's tot de uitgestotenen, de paria's, worden gemaakt. De pestilentie van de jodenvervolgung, de kwaadaardige ophitsing tegen het jodendom, is een gevaarlijke epidemie in dit land geworden, de tirannie van het nationaal-socialisme is on-

denkbaar zonder de verwekking van vrees door brutaal machtsvertoon. Dat machtsvertoon wordt ongebreideld op het joodse deel van de bevolking losgelaten en de Duitse bewakers van de openbare orde DRIJVEN HUN HOLLANDSE GEESTVERWANTEN VOORT NAAR DE VERWEKKING VAN BEESTACHTIGE SCHANDDADEN TEGEN HET JODENDOM.

MET DE DAAD MOET BLIJKEN, DAT HET PROLETARIAAT IN HET FASCISME, HET HOLLANDSE EN DUITSE NATIONAAL-SOCIALISME, ZIJN DOODSVIJAND ZIET. Als mannen en vrouwen uit de arbeiderswijken te hoop lopen in de jodenbuurt van Amsterdam, als in de Haagse Schildersbuurt de arbeiders de laffe aanval op enige uit hun huis gesleepte joodse winkeliers wreken door een aanval op de NSB-sigarenwinkel in de Hobbemastraat, als zij de strijd opnemen tegen de betaalde bandieten van de Hollandse nationaal-socialistische beweging, dan hebben wij te maken met een prachtuiting van spontane solidariteit, DIE IN DE BEDRIJVEN IN HOGE EN MEER AFDOENDE VORM TOT UTING MOET KOMEN.

Beantwoordt elke gewelddaad van het nationaal-socialisme met ROERIGHEID EN PROTESTSTAKINGEN IN DE BEDRIJVEN.

STROOMT UIT DE FABRIEKEN, VERLAAT DE WERVEN EN DE WERKEN EN SLUIT JE IN MASSA AAN BIJ JULLIE IN DE BEDREIGDE BUURTEN STRIJDENDE KLASSEGENOTEN.

In naam van het socialisme, dat vrijheid en gelijkheid brengen zal, GEEFT AAN ONZE OPROEP GEHOOR!

Met socialistische groet,
HET DERDE FRONT

‘De SD is vannacht in de Slingerbeekstraat geweest’, waren de eerste woorden van Bep toen ik thuis kwam, de vol-

gende dag. 'Zijn naam stond op een oude lijst van NAS-bestuurders. Dat is hij al vijftien jaar niet meer. Je hebt weer eens geluk gehad.'

Toen begon die malle meid te huilen.

'Maffer', schreeuwden samengedromde arbeiders in de Van Woustraat tegen een trambestuurder die wou doorrijden maar de kans niet kreeg. Het was een NSB'er. Bij ons uit de straat.

'Er wordt gestaakt', zei de een tegen de ander. 'Op de werven aan het Overkant van 't IJ ligt het werk al plat. Bij de reiniging ook. En nu de tram.'

Winkels sloten hun deuren.

'Wat is er aan de hand?' schreeuwde een meisje uit het raam van een atelier in de Rustenburgerstraat.

'We staken!'

Haar hoofd verdween weer. Even later stroomden de meisjes naar buiten.

'Verzamelen op de Noordermarkt', werd er doorgegeven.

Groepen arbeiders trokken erheen. Studenten wilden het Wilhelmus zingen. Fabrieksjongens probeerden even de Internationale. Maar de Grüne Polizei kwam eraan jagen, staande in overvalwagens. Nec, geen gewone soldaten, die moesten in hun kazernes blijven, werd beweerd. Het groene tuig had het geweer in de aanslag. Schoten klonken over de Nieuwe Zijds Voorburgwal. Hollend verdwenen de mensen in de stegen naar de Nieuwendijk. Ze riepen elkaar toe: 'In Zaandam en Hilversum wordt ook gestaakt.'

Net als vader die spontaan de deur van zijn schoenmakerij achter zich had gesloten.

Verzoening

Ik had een hele argumentatie opgebouwd: dat het beter is voor 95 percent gelijk te hebben en actief te zijn, dan voor 100 percent en nauwelijks iets te doen, zoals het Rotterdamse groepje waar ik me bij had aangesloten. Ze konden ook niet veel doen want ze waren te bekend en konden elk ogenblik worden opgepakt. Oom Henk en Ab Menist waren ondergedoken en konden meer wagen. Hun MLL-front was overal tegelijk. Dat trok mij aan. En omdat zij in wezen voor de Vierde Internationale waren gebleven, zou ik me er wel thuis voelen, net als Willy de Boer en Herman Peters, met wie ik had gesproken. Natuurlijk bleven wij ons beschouwen als leden van de Vierde Internationale. Voor de tegenstellingen zou na de oorlog zeker een oplossing worden gevonden.

Plotseling was oom Henk bij ons gekomen, in de Cornelis Springerstraat.

‘Zo, dus jij wilt weer meedoen. Daar ben ik blij om. Zou je ook geregeld aan *Spartacus*, onze illegale krant, kunnen meewerken? Daar reken ik dan op. Natuurlijk kan ik niet alleen over de aansluiting beslissen, maar je hoort zo gauw mogelijk.’ Hij zei verder niets over vroegere tegenstellingen, over voorwaarden, over bestaande meningsverschillen.

‘Ik ben bij de tandarts geweest’, vertelde hij.

‘Daar was je vroeger met geen stok heen te krijgen’, merkte Bep lachend op.

‘Hij had nieuws over Sima’tje. Ze is getrouwd met een officier van het Rode Leger.’ Op een heel vreemde manier was de tandarts het te weten gekomen.

Al pratend was oom Henk aan tafel gaan zitten, bij het raam. Eigenlijk was het niet verstandig, nu nog halve gordijntjes te hebben, maar hoe kwam je aan gordijnstof, en het zou misschien ook opvallen als we nu hele namen. Zou je kunnen zeggen dat hij daar beter niet kon zitten? Een beetje pijnlijk. Hij wist zelf wel wat hij deed. Misschien zou hij denken dat we bang waren.

‘Kijk recht voor je uit naar mij, er loopt een wa-man langs’, waarschuwde Bep. Oom Henk sprong op en deed haastig het overgordijn aan zijn kant dicht.

‘Dat moet je vooral doen als je niet wilt opvallen’, riep Bep geschrokken.

Tante Mien had meer dan eens verteld hoe moeilijk het wel was met oom Henk op de onderduikadressen. Nooit had hij rust. Er moest nog zo veel worden gedaan en iedereen wilde hij inschakelen. Dan weer dreef het gevoel van onzekerheid hem naar alle hoeken van het huis, wat conflicten kon uitlokken die zij juist wilde voorkomen.

‘Is Snoekie nog steeds niet wakker?’ Hij was al vier keer naar onze kleine meid wezen kijken. Nu tilde hij haar uit het bedje.

Zij keek wantrouwig, één oog nog dicht. Toen lachte zij en greep in zijn baard. Oom Henk trok even met zijn gezicht, en Bep zei: ‘Je mag oom Henk geen pijn doen’, wilde haar vingertjes lospeuteren.

‘Jij mag wèl aan mijn baard trekken, hoor, jij alleen.’ Toen, tegen Bep: ‘Ontaarde moeder, wil je dat kind nu al aan banden leggen!’

22 juni 1941

Oom Henk stond met zijn oor bij het radiotoestel, dat elk ogenblik berichten doorgaf.

Fanfares.

Het hoofdkwartier van de Führer meldt...

Nieuwe overwinningen.

Honderdduizenden Russische soldaten omsingeld.

Opmars naar Moskou.

Doorbraak in de richting van Leningrad.

‘Gaan jullie zitten’, zei oom Henk tegen Willy en mij, ‘een ogenblikje nog.’

Hitler was de Sovjet-Unie binnengevallen.

De discussies van de laatste jaren warrelden mij door het hoofd. Was de Sovjet-Unie nog een Arbeidersstaat, ondanks de stalinistische verwording? Moest zij tegen een imperialistische aanval worden verdedigd? Daar was geen twijfel aan. Stalin was overrompeld. De imbeciel. Nog pas had Trotski geschreven: *Op dit moment is Hitler de bondgenoot en vriend van Stalin; maar mocht Hitler, met behulp van Stalin, zegevieren aan het westelijk front, dan zal hij de dag erna zijn kanonnen tegen de USSR keren.*

Oom Henk nam plaats tegenover ons.

‘Stalin krijgt koekjes van eigen deeg’, waren zijn eerste woorden. ‘Daar heeft hij Finland voor aangevallen. Nu is hij zelf aan de beurt. Die bloedhond. Samen met Hitler heeft hij Polen verdeeld. Om het zover te brengen heeft hij eerst het Rode Leger onthoofd. De enige die er voordeel van had, was Hitler. Zijn tegennatuurlijke bondgenoot.’

‘Tegennatuurlijk, inderdaad’, zei ik gauw. Dàt was het punt. Als oom Henk daar maar van overtuigd was. En niet de Sovjet-Unie en Hitler-Duitsland op één hoop gooide.

Meer zei ik niet. Nu vooral geen scherpe discussie, hadden Willy en ik afgesproken onderweg. Willy zou vertellen van contacten, die hij op verzoek van oom Henk in Frankrijk had gelegd. Ik zou vragen naar onze aansluiting bij zijn groep.

‘Wij hebben er goed aan gedaan ons het Derde Front te noemen. Met het Eerste, in het Westen, hadden wij niets te maken; bij het Tweede, in het Oosten, ligt evenmin het heil voor de arbeiders. Zij hebben alleen belang bij onafhankelijke klasseactie, niet bij enig oorlogsfront.’

‘Maar de Sovjet-Unie moet toch worden verdedigd’, viel ik oom Henk in de rede.

‘Wat is er nog te verdedigen? De Moskou processen? De wurging van de Spaanse burgeroorlog? De sluipmoord op Trotski en anderen?’

‘Natuurlijk niet. Dat is het stalinisme. Wij bedoelen de grondslagen van de Sovjet-Unie. Die heeft Stalin wel ondermijnd, maar niet kunnen vernietigen’, antwoordde Willy opgewonden.

‘Het valt te bezien wat daarvan over is. En dan nog. Wat betekent verdediging? Steun aan onze eigen regering omdat die nu bondgenoot van Stalin is geworden? Moet ik daar misschien een knieval voor maken?’

‘Natuurlijk niet. Dat verwacht niemand van u’, zei ik weer.

‘Lees Trotski er maar op na. Die kennen jullie toch zo goed. Het begrip “onafhankelijke klassepolitiek” heeft hij opgeofferd aan wat hij “de verdediging van de Sovjet-Unie” heeft genoemd.’

‘Het is niet waar wat u zegt.’

‘O nee, jongeman? Schrijft Trotski de arbeiders in de kapitalistische landen geen verschillende taken voor? Zij

moeten sabotage plegen als het land in oorlog is met de Sovjet-Unie. Zij moeten zich beperken tot politieke oppositie als hun regering toevallig bondgenoot van Stalin is.'

'Wat is daartegen?' vroegen we tegelijk.

'De arbeiders in verwarring brengen. Hun klasseactie wordt afhankelijk gemaakt van de acrobatiek van Stalin.'

'Als Hitler de Sovjet-Unie aanvalt?'

'Mede door de schuld van Stalin.'

'Dat is zo. Maar u wilt toch ook dat Hitler de nederlaag zal lijden?'

'Ja, maar los van elke regering, of die nu in Londen zit of in het Kremlin.'

Mijn kop gloeide. Dit voerde nergens toe. Trouwens, de RSAP had zich nooit tegen de verdediging van de Sovjet-Unie uitgesproken. Een partijcommissie had het probleem in studie, dat wist ik. Die kon hoogstens advies uitbrengen, meer niet. En oom Henk kon op eigen houtje geen partijstandpunt veranderen.

Onbetrouwbaar

'Je hebt je toch niet als lid aangemeld om van de partij weer een discussieclub te maken?' vroeg Ab Menist die mij had laten komen om over mijn aansluiting te spreken.

'Nee. Ik wil weer meedoen, en onze groep doet niet veel.'

'Maar van opvatting ben je niet veranderd?'

'Moet dat dan? Zo groot zijn de meningsverschillen gelukkig niet gebleken.'

'Groot genoeg voor je om ons meteen een discussieartikel te sturen. Je bent nog niet eens als lid aanvaard.'

‘Dat gaat over de verdediging van de Sovjet-Unie. Daar was de RSAP voor. Nu schrijft *Spartacus* plotseling anders.’

Waarom was Ab zo gereserveerd? Oom Henk had me om artikelen voor *Spartacus* gevraagd. Mocht ik dan geen discussieartikel schrijven?

‘Weet je wel wat illegaliteit betekent?’

Ik snapte hem niet. Zo was Ab nooit geweest. Op de Overtoom had hij wel eens woorden gehad met oom Henk als ze het niet eens waren. Die kon dat nooit goed verdragen, en toch waardeerde hij Ab juist om zijn zelfstandigheid. Hij had in Rotterdam heel wat tot stand gebracht. De RSAP was er sterker dan de communistische partij. De stalinisten hadden hem een keer in het donker met een ijzeren staaf neergeslagen, zo bang waren ze voor hem. Hij was de enige joodse partijbestuurder, maar het jood-zijn betekende voor hem net zoveel als voor mij: iets uit het verleden waar je mee hebt gebroken, meer niet. Alleen was het nu dubbel gevaarlijk. Vroeger maakten we wel eens een jiddisch geintje tegen elkaar. Waarom was hij nu zo koel?

‘Ik zal er in de afdeling over spreken. Die moet over je aansluiting beslissen.’

Oom Henk zat aan tafel, toen ik de kamer binnen kwam. Voor hem lagen kranten en een schrift waarin hij knipsels plakte. Even keek hij op: ‘Tabee’, zei hij, en ging verder.

‘Ik wou u graag spreken, oom Henk.’

‘Dat kan.’

‘Tante Mien vertelde dat er over mijn aansluiting is beslist. U weet ervan.’

‘Dat klopt. De afdeling Amsterdam heeft het besproken.’

‘En wat is er uit de bus gekomen?’

‘Je wordt niet aanvaard’, antwoordde oom Henk kort-af.

Het bloed klopte me in de oren. Vlekken kwamen voor mijn ogen. Als ik me niet aan de rugleuning van de stoel vasthield zou ik zeker vallen.

‘Waarom niet?’ Ik perste de woorden eruit met een vreemde hese stem.

‘Wegens onbetrouwbaarheid.’

Ik slikte om adem te kunnen halen. Onbetrouwbaarheid? Hoe bedoelden ze dit?

‘Ik ben zo onbetrouwbaar dat u de post bij ons thuis hebt laten bezorgen.’

Waarom maakte ik zo’n dwaze opmerking? Ze wilden natuurlijk zeggen dat ik politiek niet betrouwbaar was, nu met de Sovjet-Unie. In godsnaam. Ga zo gauw mogelijk weg, Sal. Wat een vuile rotstreek. Geweigerd. En niet betrouwbaar.

‘De afdeling heeft geen behoefte aan leden die tijdens de illegaliteit intredepolitiek bedrijven.’

‘Dat is een leugen. Ik wou meedoen om te helpen.’

‘Je moet tegen mij niet over leugens spreken. Daar ben ik niet van gediend, snap je dat?’

‘En u kan uw rotsigaretten houden’, schreeuwde ik terug, en smiet het pakje dat ik die middag van tante Mien had gekregen naar hem toe over tafel.

Ga nu weg Sal. Straks ga je huilen. Die lol gun ik hem niet.

Ik smiet de deur achter mij dicht.

‘Willem Dolleman?’

Verwonderd liet ik hem binnen. Dat was lang geleden.

De laatste keer in de Schoolstraat had hij een boterkoek bij zich. En mijn brief aan Dries, die hij aan het partijbestuur doorgaf. Maar dat wist ik niet.

‘Ik wil met je spreken, Sal. De zaken gaan niet goed in Spartacus. Zonder dat de organisatie erover heeft beslist is de verdediging van de Sovjet-Unie losgelaten. Daar doe ik niet aan mee. Dat heb ik ook tegen Henk gezegd. Stel je voor, juist nu het land door Hitler is aangevallen? Dat nooit. De meningsverschillen voor de oorlog gingen over iets geheel anders. Toen was Stalin Finland binnengevallen en kon je je als revolutionair afvragen: kun je in zo’n situatie het Rode Leger ondersteunen? Trotski meende van wel. Stalin wilde zich op zijn manier voorbereiden op de mogelijkheid van een Duitse aanval, zei hij toen. Misschien had hij gelijk. Zeker is dat het geen kwestie van leven of dood was. Nu ligt het heel anders. Als de Sovjet-Unie de oorlog zou verliezen betekent het een verschrikkelijke nederlaag voor het wereldproletariaat. Dan moet er helemaal opnieuw worden begonnen. In de ongunstigste omstandigheden, onder de knoet van Hitler. Stalin dan, zegt Henk, Stalin, Stalin, Stalin. Hij is er gewoon door bezeten. Hij begrijpt niet dat een overwinning van het Rode Leger een eind maakt aan de omsingeling van de Sovjet-Unie en dat de Russische massa’s dan niet meer bang zijn ook met Stalin af te rekenen. Hij ziet het gewoon niet. Spreekt over revolutie in Duitsland, alsof die los kan worden gezien van een nederlaag van het Duitse leger in Rusland.’

Willem, die altijd zachtjes sprak en enigszins schuchter, zijn woorden wegend en zichzelf vaak onderbrekend, was nu steeds luider gaan praten.

‘Daar doe ik niet aan mee’, herhaalde hij. ‘En Henk

weet het. Ik sta trouwens niet alleen. Desnoods een scheuring. Daarom ben ik bij je gekomen. Ik zal je op de hoogte houden. Je hoort nog van me.'

Weer verscheen er een manifest van het MLL-front.

De Russische massa's zullen de fascistische horden terugslaan, stond erin. De sansculotten van de Sovjet-Unie zullen uit hun overwinning op Hitler nieuwe moed putten en de weg-terug vinden naar de democratische beginselen van de Oktoberrevolutie. De nederlaag van Hitler zal tevens het einde van het stalinisme inluiden.

Dolleman had het gewonnen.

Ik hoorde niets meer.

De leiding van ons groepje in Rotterdam was gearresteerd.

Willy was weg. Naar Duitsland.

Wat moest ik alleen beginnen?

In de klem

Er was geen bonter gezelschap denkbaar in het werkkamp dat in Drente voor joden was ingericht. Als uitersten liep een enkeling met een keppeltje op permanent te getuigen van zijn geloof in een joods opperwezen, terwijl een ander schold alsof hij onder zijn grootste vijanden was. Daartussenin een grote meerderheid van mensen zoals je ze overal ontmoet: de een te sloom, de ander te driftig, of te egoïstisch, of te goedig. Allen gebukt onder het noodlot van het jood-zijn, waarvan niemand de zin begreep en ooit zal begrijpen.

Het vroom zesentwintig graden in Diever. Ijs stond op

de binnenwand van de houten barakken. Januari 1942. Hoe kouder het werd, hoe liever het ons was. Dan was het in Rusland nog erger, waar de Duitse legers voor Moskou en Leningrad tot staan waren gebracht. Ze moeten er doodvriezen, zeiden wij.

In het kamp was ook Sander Aldewereld, een gebocheld mannetje dat ik als partijgenoot in de RSAP had leren kennen. Wij waren blij elkaar te zien, want ieder van ons was eenzaam zo ver weg van de familie in Amsterdam dat onze stad niet meer mocht zijn. 'Je zit toch bij Spartacus?' vroeg ik aan Sander. 'Waarom hebben ze je dan niet laten onderduiken? Bij een partijgenoot?' 'Dat ging niet', antwoordde hij. 'Dit had met politiek niets te maken. Andere partijgenoten doken ook niet onder als ze naar de werkverschaffing moesten.'

Aan het bureau zat de directrice van de zenuwinrichting.

Links en rechts van haar drie manlijke psychiaters.

Zij sloegen mij nauwlettend gade toen de hoofdzuster mij binnenbracht.

Hoe moest ik mij gedragen als zelfmoordpatiënt? Schuchter doen? Dat was altijd goed. Schlemielig kijken? Dat hadden ze misschien door. Zouden ze me hier lang vasthouden? Ik schaamde me dood. Op een andere manier kreeg de dokter mij niet uit het kamp.

'Hoe werd u in Amsterdam behandeld?' vroeg de vrouwelijke dokter.

Zacht sprekend zocht ik naar mijn woorden.

'Ik moest bij de dokter op de divan liggen. Dan wilde hij weten wat mij inviel.'

'En u hebt gepoogd zelfmoord te plegen?'

Ik hield het hoofd omlaag alsof ik een vreselijke misdaad had begaan.

‘Waarom antwoordt u niet?’

Zou ik een verhaal opdissen? Dat ik in het water was gesprongen? Of veronachtzamd had ingenomen? Zouden ze het merken als ik loog?

‘Of liep u alleen met zulke plannen rond?’

‘Ja dokter’, zei ik opgelucht. Dat konden ze tenminste niet nagaan.

Zij drukte een belletje in op haar bureau.

De hoofdzuster kwam weer om mij te halen.

‘Hoe lang bent u in analyse?’ vroeg de directrice die nu alleen was.

‘Een jaar dokter.’

‘Zo lang al? Ik vind een half jaar genoeg. Waar is anders het einde?’

Wat moest ik erop antwoorden? Als de geleerden het niet eens waren. Trouwens, bij mij was de ejaculatio praecox nog niet over, maar dat kon ik haar niet vertellen. Met die klacht was ik nooit uit het kamp gekomen. Ik zweeg en keek de dokter aan. Een knappe vrouw. Hoe oud zou ze zijn? Ze was niet getrouwd, werd door patiënten verteld. Zou je als een vrouw je psychiater was ook alles durven vertellen tijdens de behandeling? Elke inval?

Zij las het doktersattest nog eens door.

‘Ik zal je afkeuren, ook die man met wie je hiernaartoe bent gebracht. Maar naar huis kunnen jullie nog niet. Daar is toestemming voor nodig van de burgemeester van Amsterdam, ik zal mijn best doen. Intussen hoeven jullie niet binnen te blijven.’

Tien dagen later kwam de directrice het nieuws brengen.

‘Ik ben zo blij voor jullie’, zei ze alleen.

Bep stond aan het station. Alleen. Ze zag er slecht uit. En ze lachte niet toen ze me zag aankomen. Het is toch fijn dat ik ben afgekeurd?

Huilde.

Zei eerst niets. Slikte als zij wilde vertellen.

‘Wat is er met jou aan de hand? Waar is onze kleine meid?’

Bep legde haar schouder tegen mijn borst.

‘Ze hebben oom Henk en moeder gearresteerd.’

‘Eerst hadden ze Cor Gerritsen uit Haarlem te pakken. Hij was bezorger van *Het Volk* en had in sommige kranten *Spartacus* gedaan, bij mensen die goed waren, dacht hij. Hij is vreselijk gemarteld. Cor heeft zelfmoord gepleegd. Daarna was de SD bij Remmert van der Graft en Jan Edel. Oom Henk en moeder zijn onmiddellijk uit Sint-Pancras gevlucht toen ze het hoorden. Ze zijn naar tante Zus gaan in Vught. Klaas Barten kwam naar Amsterdam om het te vertellen. “Zou u wel teruggaan”, heb ik hem gevraagd, maar hij zei: “Wat kunnen ze mij maken? Als ze komen zeg ik gewoon dat ik me nooit met politiek heb bemoeid. Als ze naar Sneevliet vragen doe ik verbaasd en maak ze wijs dat hij een andere naam heeft opgegeven en beweerde een gepensioneerde zeeman te zijn.” Hij was nog niet thuis of zijn vrouw belde op: Klaas is gearresteerd.

Ik heb onmiddellijk een telegram gestuurd: OOM KLAAS ZIEK. Oom Henk en moeder hebben dat nog ontvangen. Toen de SD in Vught kwam waren zij al verdwenen naar Bergen op Zoom. De SD heeft in Vught ook naar jou gevraagd. “Laat de kinderen met rust”, heeft tante Zus geantwoord, “die hebben er niets mee te maken. Sal is een

braver mensj.” “Ein Jude”, was het commentaar. “Hij zit al in een kamp”, was haar laatste verweer.

Voordat ze de grens over konden, zijn oom Henk en moeder gegrepen. 's Avonds laat. Ze lagen al in bed.'

Afscheid

En ik had ruzie met oom Henk, de laatste keer dat ik hem zag. Zou hij daar ook aan denken, alleen in zijn cel? Waarom beweerden ze dat ik onbetrouwbaar was, zo iets gemeens, tijdens de illegaliteit? Om wat anders aan te duiden, dat er niets mee te maken had. Zou oom Henk ervan hebben geweten toen ze het besluit namen? Ging het buiten hem om en heeft hij het alleen maar tegenover mij verdedigd omdat hij niet anders kon? Waarom heb ik mij toen zo laten gaan?

Bep begon te klappertanden, haar lippen waren wit weggetrokken. 'Kijk toch eens', zei ze tegen me, en bleef met het wasgoed op haar schoot zitten, dat ze van de Weteringschans had gehaald waar oom Henk zat.

Er zat bloed aan de mouw, die half van het overhemd was gescheurd.

'Ik verkoop niet zwart', antwoordde de sigarenwinkelier.

'Dat hindert niet. Ik moet een pakje sigaretten hebben. Voor mijn schoonvader. Hij is ter dood veroordeeld. Straks gaat mijn vrouw bij hem op bezoek om afscheid te nemen.'

De winkelier keek mij wantrouwend aan. Iedereen bedacht leugentjes om aan sigaretten te komen. Hij bukte zich aarzelend onder de toonbank.

‘Hier’, zei hij, ‘neem maar mee. Nee, die bon hoeft ik later niet te hebben.’

Bep stond al voor het Huis van Bewaring. Onze kleine meid bij zich in het wandelwagentje, warm ingestopt in een rood geruite zak. We hadden nog een kwartier.

‘Gelukkig dat je er bent. Die kerel wou me niet met rust laten.’

‘Wat was er dan?’ vroeg ik verbaasd.

‘Ik was eerst bij je vader in de winkel. Daar was een klant. Hij wist een goed adres waar ik mijn haar kon laten knippen, en was maar aan het kletsen. Toen ik wegging liep hij mee. Wat wil hij toch van me, dacht ik steeds. Misschien was het wel een NSB’er. Het was zo afschuwelijk. Helemaal tot hier aan toe. Hij praatte en praatte terwijl ik zo’n vreselijk bezoek ging afleggen. Maar dat wou ik hem niet vertellen. Hij is net pas weg.’

Ik wou de kleine meid uit de wagen pakken.

‘Ik neem haar toch maar mee naar oom Henk. Ik kan het hem niet aandoen, zonder haar te komen. Ze is nu anderhalf, misschien heeft ze er nog niet zo’n erg in’, zei Bep.

‘Zal ik dan ook meegaan? Ze hebben gezegd: de familie mag afscheid nemen.’

‘Dat kun je niet doen als jood. De ss houdt je meteen vast.’

‘Wil je dan van mij een boodschap aan oom Henk geven? Zeg hem dat het me verschrikkelijk spijt van die laatste keer. Ik had me niet zo mogen laten gaan. Hij is een van de grootste leiders van het Nederlandse proletariaat geweest, zeg hem dat vooral. En dat hij een pionier was; daarom was de tactiek voor hem geen probleem. Wat

komen die meningsverschillen er nu op aan? Ja, een pionier. Zijn leven was een bijdrage tot de bevrijding van de arbeidersklasse. Vergeet je dat vooral niet, dat laatste? En als je hem een afscheidskus mag geven, geef er dan nog een en zeg: die is van Sal.'

De botsing tussen Trotski en oom Henk, was het niet een gril van de geschiedenis bij het hartstochtelijk zoeken naar waarheid? Alle twee als revolutionaire leiders gevallen tijdens de tweede wereldoorlog: Trotski slachtoffer van Stalin, Sneevliet als prooi van Hitler. Was het een ongeluk voor oom Henk geweest in een zo klein land geboren te zijn? Maar tijdens zijn leven had hij in Indonesië, in China, de boeien verbroken. En in Nederland zou hij als internationalist sterven.

Waar zou hij aan denken, zo kort voor het einde? Aan Pim en Pam? Dan toch ook aan Sima'tje, die hij nooit meer had gezien omdat haar moeder staliniste was, en in wie hij zou voortleven, ergens ver weg, in de Sovjet-Unie. Hij was razend gek op haar, heeft Bep me altijd verteld.

De grote bruine deur van het Huis van Bewaring werd geopend. Een donkere personenauto reed langzaam naar buiten. Met Duitsers erin, ss of sd. Zat daar niet een vrouw bij het raampje? Ze hield een zakdoek voor de ogen. Tante Mien? Als ik nu schreeuw hoort ze mij misschien.

'Moeder', riep ik, 'moeder.'

Even ging haar hoofd omhoog, verwonderd.

'Moeder', schreeuwde ik weer.

Ze keek door het raampje.

Zou ze mij zien?

'Moeder!'

Nu wuifde ze met haar zakdoek. Ze lachte zelfs even, door haar tranen heen. God zij dank, nu weet ze dat ik niet meer in het kamp zit.

De chauffeur gaf gas.

Weer wachtte ik, alleen.

Tot Bep terug zou komen, met onze kleine meid en met het antwoord van oom Henk.

Nadat het doodvonnis over Henk Sneevliet, Ab Menist, Willem Dolleman, Jan Schriefer, Jan Koeslag, Cor Gerritsen, Jan Edel en Rein Witteveen was uitgesproken deden de nazirechters de belofte, dat de gearresteerde vrouwen na de voltrekking van het vonnis zouden worden vrijgelaten. In plaats daarvan werden Mien Sneevliet, Jannie Schriefer, Trien de Haan-Zwagerman en Jel Witteveen naar het vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück overgebracht, waar zij tot aan het einde van de oorlog zouden verblijven.

DAPPER ZIJN OMDAT HET GOED IS

Afscheidsbrief aan Bep en Sal

Ik liet jullie het goed zenden, dat ik
niet meer nodig heb.

Bep regel met advocaat de Pont

Keizersgracht een bezoek aan Moeder!

Amsterdam 11/12 April 1942

Lieve Beppie en S. – Dag lekkere kleine meiske = dag
snoekie!

Het mij zo belangrijke afscheidsbezoek van Bep en Jullie kleine meid heeft reeds de herinnering weggevaagd aan vroegere wrijvingen, die zich tussen S. en mij hebben voorgedaan. Goed, dat wij *allebei* er over gedacht hebben om dat uit de weg te ruimen vóór de definitieve scheiding komt, die zich spoedig zal verwezenlijken. Ik heb toen Bep bedankt voor haar goede zorgen en later aan mijn broer uit Limburg gezegd om Jullie met Jullie geringe inkomsten de uitgaven te vergoeden, die in de afgelopen weken voor Mien en mij waren gedaan. *Dat zal wel in orde zijn gekomen.*

Jongens, ik had natuurlijk graag gewild, dat mij bespaard was gebleven om in de dienst van mijn idealen het leven te moeten geven. Es hat nicht sollen sein. Plotseling komt het einde, waarmee ik me verzoend heb in het besef een *trouw soldaat van mijn plicht* te zijn geweest – een heel lange reeks van jaren. De eerlijkheid van mijn overtuiging

is ook door mijn aanklager en rechters erkend. Dat heeft me getroffen wijl ten volle begrepen is, dat ik naar mijn beste kunnen het vaandel van mijn beginselen droeg tot op het laatste ogenblik.

Hoe hard valt me de scheiding van Mien, *die mij een stoere hulp is geweest* in jaren, die meermalen door zware slagen gekenmerkt zijn geweest. Zij moet de nieuwe slag in voor haar moeilijke omstandigheden verwerken maar zal daarbij de volle steun van Jullie en andere goede vrienden hebben – daar ben ik zeker van. Bep heeft het me ten overvloede nadrukkelijk verzekerd. *Omgekeerd zal het voor haar een bron van innerlijke bevrediging zijn* nuttig te kunnen wezen voor haar enige dochter, Jullie gezin en de lieve kleine, die hoop ik wel *niet het enige kleinkind* van Mien zal blijven al zijn thans de verhoudingen ongunstig om in die richting te denken. Ik denk me in, hoe jullie je zult *inspannen voor Moeder* en dat te weten is voor mij van het grootste belang. Het geeft rust.

De band met tante Zus in Vught nauwer aanhalen en vaak profiteren van een bezoek bij haar lijkt me voor beide partijen een bron van voldoening. Doet mijn hartelijke afscheidsgroeten aan de Oosterbanen en aan Mien uit Pancras. Vergeet ook andere vrienden en kennissen niet. Tot het laatste ogenblik hoop ik de kracht te bezitten om de Maleise spreuk te laten gelden: *Berani Karena Benar* – dapper zijn omdat het goed is! Dag lieve jongens, steunt elkaar, houdt vast aan elkaar, een innige afscheidskus

Jullie Oom Henk

Afscheidsbrief aan Mien Sneevliet

Ik hoop dat Je spoedig met advocaat
de Pont kunt spreken.

Na Je vrijlating persoonsbewijs en inschrijving
bevolking met advocaat regelen.

Amsterdam Zondag 12 April 1942

Mijn eigen, lieve, goeie Moeder Mien! Mienige Mien!

Nou Jou nog een brief en dan ben ik klaar! Vannacht tussen 3 en 5 uur heb ik geschreven aan: te den *Staatsanwalt* in zake Jou, 2de den *advocaat de Pont* over Jouw belangen, 3e aan mijn *zuster* in Vught, 4e aan Je *dochter Bep* en gezin. Met Jou sluit ik de serie af, opdat Je zult weten, dat ook zoveel uren na Je afscheidsbezoek mijn gemoedstoestand onveranderd dezelfde gebleven is. 'Sursum Corda' dat wil zeggen: 'Hoog de harten'.

Lieveling alléén toen Jij bij me binnenkwam jl. Vrijdag is me het gemoed volgeschoten. Nooit heb ik zo goed geweten, wat Je voor mijn innerlijke zijn, het beste in mezelf was geworden dan in die weken van scheiding, die in de nacht van 5 op 6 Maart, of juister na 6 Maart in de A'damse gevangenis zijn begonnen. Alleen in mijn cel op de Amstelveenseweg hield me zorg over Jouw toestand in de eerste plaats bezig. Vaak probeerde ik enige inlichting van den wachtmeester te krijgen. Onder een en hetzelfde dak en toch zo onbereikbaar ver! De informaties, die ik aldus kreeg waren geruststellend, doch ik zag Je eerst op Vrijdag 12 April in de meest trieste omstandigheden, die denkbaar waren. Desondanks zag ik direct, dat Je Jezelf

flink gehouden had en wist ik heel diep in mezelf, dat Je een dappere vrouw bent met innerlijke kracht. En blij was ik toen Je me zei, dat onze ring aan Jouw vinger blijft, Je gehele leven! En ik dacht uit, dat Je na het herkrijgen van Je vrijheid *nog een ring* zult aanschaffen, waarin het haar verwerkt zal worden, dat Je uit mijn grijzende baard hebt geknipt! Ook die ring zal een datum krijgen, die van ons laatste korte samenzijn op 10 April 1942! Die nieuwe ring zul Je aan dezelfde vinger dragen. Je zei terecht: 'Er was zo heel veel goeds in die 13 jaar van samenleven.' Dat was er ook en het bewustzijn daarvan is in ons zwerversbestaan wezenlijk gegroeid, dus sedert Mei 1940! Zware dagen hebben wij gekend bij de dood van Pim en Pam. Gemeenschappelijk gedragen leed maakte de bindende krachten sterker dan alle storende invloeden, die *nooit* van Jou maar *wel* van mij afkomstig waren en die Je me nu voor-goed vergeven hebt.

Zolang als Je bij me was – dertien jaar – wist ik heel goed, dat de liefhebbende Vrouw en zorgende Moeder Je eigen wezen uitmaakten. Als kind leerde Je weinig in scholen maar een goed, gezond verstand was Je meegegeven in het leven. Dat heb ik zo vaak kunnen vaststellen en weet ik nu beter dan ooit.

Dat zal Je grote diensten gaan bewijzen bij het verwerken van Je leed, het niet meer om Je zijn van Jouw 'dik-kop'. Het zal Je in evenwicht brengen en Je bereid maken om niet alleen een weg door het eigen leven te vinden, maar ook nog bron van kracht te zijn voor Jouw Bep, die haar Moeder zo sterk nodig heeft. Vaster dan ooit zal Je aan haar gebonden zijn en het grote genot smaken van veelvuldig contact met Je kleinkind, het heerlijke meisje dat me met Haar Moeder, Jouw Bep zo fijn goëndag heeft

gezegd nog op dezelfde roe April. Er zal warmte om Je zijn en vrienden en verwanten zullen Je op alle manieren behulpzaam wezen. Met acht man zijn wij voor de dood bestemd. De achterblijvende vrouwen zullen elkaar in vriendschap en zachtheid helpen.

Je weet het hè Moeder: zelfs uitgesproken tegenstanders hebben *de gaafheid en de trouw* erkend van de manier, waarop wij het vaandel van onze beginselen droegen. Het bracht geen rijkdom en geen roem, dat is het lot van dezulken, die niet de wereld van heden en morgen als de hoofdzaak erkennen maar in alle omstandigheden aan een toekomst denken waarin normen van hoog gehalte de betrekkingen van mens tot mens kunnen regelen. Voor ons zijn wereldvrede en verbroedering geen begrippen geweest, die nooit verwezenlijkt kunnen worden. Van hoe jong af dien ik in de tempel van de Solidariteit, de levende kameraadschap van allen voor allen. Tot 8 maal toe maakte ik persoonlijk belang op gewichtige ogenblikken ondergeschikt aan het dienen der Solidariteit. En ik kan het leven niet zien als een mislukking, omdat veel zaad op steenrotsen viel en omdat nu de Dood roept in deze gestalte. Ik denk aan de dichtregels van Henriette Roland Holst: 'Ik weet dat dezulken bestaan om de kloof te helpen dempen, waardoor het volk moet gaan.' Ik erken die waarheid en hoop uit haar kracht te puren tot het laatste ogenblik.

Ik hield vast aan eigen geloof, eigen weg en eigen roeping en de pater, die mij hier bezocht kon mij er *niet* toe brengen, Moeder om een weg terug te gaan, die ik niet als bruikbaar erken. Zo is het goed! Op Westerveld zul Je nog wel eens zijn om de beide Jongens te bezoeken op de stille plaats bij het crematorium. En Je zult daar een nieuwe plaats vinden, die gewagen zal van de vaste band, die het

leven tussen ons heeft gevlochten! Wees sterk, Moeder! Wees Jezelf bewust van het vele goede, dat Jij in Je naaste omgeving zult kunnen schenken. Vind daarin Je levensdoel en denk vaak aan Jouw eigen Henk, Jouw eigen omdat hij met Je wilde gaan tot het eind! Gedenk hem in zachtheid. Ik hoop dat aan Je afzondering spoedig een einde komt en het normale leven ook in deze harde tijden veel zachtheid brengt aan Jou. Lees de gedichten waar Je van houdt en luister vaak naar het naklinken van veel muziek uit ons beider samenleven. Ik kus Je handen, de vingers, Je haar en Je ogen. Dag Moeder Mien van Je dankbaren Dikkop!

Afscheidsbrief aan de familie Smeets-Sneevliet

Amsterdam 11/12 April 1942

Lieve Zus, Hendrik, Annie, Jan en alle overigen

In de nacht van Zaterdag op Zondag schrijf ik jullie nog deze laatste brief. Wat was het goed dat Zus en Jan, later nog broer Antoon met Vrouw en Annie de reis hebt ondernomen, waardoor het mogelijk was persoonlijk afscheid van jullie te nemen. Een soldaat met veertig jaar trouwe dienst aan beginselen, die niet die van jullie zijn, zal op zijn post sterven. Dat moest het leven me nog brengen, al werden mij vroeger zware slagen toebedeeld door het verlies van Pim in 1932 en van Pam 5 jaar daarna. Ik mor niet en ik heb me verzoend met het lot, dat me trof. Ik heb de wetenschap dat ik vroeg er op uittrok om te zaaien en dat het gerecht dat mij vonniste eerbied kende voor de manier, waarop tot het laatst toe de plichten zijn nagekomen, die ik op me nam.

Neen niet op ieder terrein van mijn bestaan kan gezegd worden, dat ik niet te kort schoot. Ik weet wel beter maar zoo overheersend was voor mij de drang een zaaier te zijn ten behoeve van mijn beginselen, dat daardoor plichten van meer persoonlijke aard vaak tezeer in het gedrang zijn gekomen. Zij, die mij na staan, zullen mij dat hebben vergeven.

Dankbaar ben ik jullie, omdat jullie me om strijd verzekerd hebt, Mien te zullen bijstaan in het dragen van haar leed. Ik hoop en vertrouw dat zij gauw weer uit de benarde omstandigheden zal zijn, waarin zij thans is, tengevolge van het feit, dat zij trouw bij me bleef toen het eigen tehuis prijsgegeven moest worden. Dan zal Mienke een troost vinden bij Bep en haar gezin en ook bij jullie allen. Zij zal jullie hulp dringend behoeven. Eerst moet zij op verhaal komen en daarna zal haar eigen energie haar wel de weg wijzen.

Hoeveel goeds hebben wij sedert 1940 bij jullie in Vught ondervonden! Dat zegt al genoeg voor de naaste toekomst van Mien. Zij zal jullie niet te veel zijn. De opgewektheid van jullie An, de hartelijkheid van allemaal, zullen van de grootste beteekenis zijn voor haar verder bestaan.

Doet mijn hartelijke groeten aan alle kinderen en families. Moge hun aller leven door voorspoed en innerlijke voldoening gekenmerkt worden. Regel met Mien verder de zaken. In één voor jullie zoo belangrijk punt heb ik geen bevrediging kunnen schenken. Hierbij in sluit ik een boekje, dat mij gegeven is door Pater Kooper van de Zaaikerskerk te Amsterdam. Ik heb den weg terug niet kunnen vinden. Duid mij dat niet ten kwade. Ik heb zooals ik jullie al gezegd heb een diep geloof, dat een eigen geloof is, anders dan dat van jullie. Mijn weg ga ik tot het einde, dat

welhaast komt. Voor de zwakken onder mijn naasten gaf ik mijn krachten, tenslotte ook het leven zelf. Meer dan dat heb ik niet. Denk aan mij op jullie eigen wijze. Laat ook aan Antoon in Limburg dit schrijven lezen. Het is mede voor hem en zijn Vrouw bestemd.

Dag Jan

Dag An

Jullie broer, zwager en oom

Henk

Ik omhels jullie allen in gedachten. Groet nog Doorgemalen en zonder verzuim ook Dien.

Celgedichten van Mien Sneevliet

*geschreven in het Huis van Bewaring aan de Amstelveen-
seweg te Amsterdam, na haar arrestatie op 6 maart 1942,
samen met Henk Sneevliet.*

Van Roosendaal naar Amsterdam

Zeg weet je het nog, hoe wij hebben gezeten
Het was onze allerlaatste tocht
Stijf onze handen ineengestremd
terwijl 'k in je ogen jouw innerlijk zocht.

We wisten het beiden het was het laatste
Toch waren we dapper en sterkten elkaar
Hoe goed was het toen met z'n beiden te wezen
Wat was ons lot ons toch duidelijk en klaar.

6 maart

Voor Betty, m'n bewaakster

Terug van laatste bezoek aan Henk
10 april 5.30 uur 's avonds (de dag van het afscheid)

Neergebeukt, inengezonken
zat ik op die wanhoopsdag
In mijn droeve ogen blonken
tranen om wat ik nooit meer zag.

Toen ging heel stil mijn celdeur open
Een Kameraad vol menselijkheid
trad op mij toe in deze uren
Een die tot helpen was bereid.

Ik hield haar hand vast in de mijne
terwijl 'k haar in de ogen zag
Nooit zal ik dat moment vergeten
toen u hilde om wat ik nooit meer zag.

Hij stond daar als in een stralenkrans
Groot, dapper, zoals geen
Hij had voor zeven maats geschreven
te mogen sterven, hij alleen.

Ik naderde langzaam bang te verstoren
het wondere mooie wat ik zag
Moeder, riep hij, toen kwam nader
Er kwam om zijn mond een droeve lach.

Hij kuste m'n handen mijn ring en m'n haren
en maakte zich zorgen om mijn bestaan
Een laatste groet nog voor alle makkers
Toen was het tijd en moest ik gaan.

Nu is 't in mijn harte zo stil en zo leeg
Nooit zal ik zijn stem meer horen
Zo heb ik op een stralende voorjaarsdag
het beste wat ik eens had verloren.

Nacht van 10 op 11 april 1942

Betty was een oude Duitse bewaakster, een socialiste en anti-nazi, die Mien Sneevliet tijdens haar gevangenschap te Amsterdam op vele manieren heeft geholpen. Later is zij zelf als gevangene naar het vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück gestuurd.

13 april

Gezeten in stille eenzaamheid
tussen de kerkermuren
Onrust woelt in mijn angstig hart
hoe lang zal 't voor hem nog duren.

Nu leef ik niet meer in 't onzekere weten
Men bracht mij een boodschap aan 't vonnis is voldaan
Ik stamelde woorden van dankbaar te wezen
Nu wist ik was 't met zijn lijden gedaan.

Men drukte mijn handen om leed te betuigen
Men zei mij hij stierf voor een Ideaal
Ik luisterde nauwlijks 'k zag dode ogen
De woorden van troost klonken arm en schraal.

13 april

13 april 1942

Om 8.19 werd hij geschoten
De mensen die moesten deden hun plicht
Toen werd in de harten van alle genoten
voor jou een standbeeld opgericht
niet van graniet, geen grote zuilen
in alle eenvoud moet dit bestaan
een beeld van herinnering in 't hart van de makkers
aan hem die trouw zijn plicht had gedaan.

Aan hen

In stille ontroering willen wij gedenken
de makkers die van ons heen zijn gegaan
Eerbiedig aan allen aandacht schenken
Hoe hebben ze daar bij die doodsmuur gestaan.

't Was op een gouden voorjaarsmorgen
De zon bescheen hen, 't was voor het laatst
Zo hebben ze afscheid van 't leven genomen
onze dierbare, dappere kameraads.

Aanleggen, geeft vuur, zo klonk het commando
Knallen van schoten, toen was het gebeurd
Acht vrouwen, hoe dapper ze ook willen wezen
blijven alleen wijl hun hart is verscheurd.

Maar uit dat leed wordt een eenheid geboren
Leggen we een plechtige belofte af
We brengen de maats die tezamen vielen
Eens bij elkaar in een makkergraf.

O hoe kan ik gelaten dragen
het grote leed dat over mij kwam
Welk een wonde werd geslagen
toen men van mij het beste nam.

Hier valt niet te troosten 't is alles zo donker
Alleen de beloften die 'k Jou heb gedaan
dat ik zou proberen dapper te wezen
moeten mij helpen bij 't verder gaan.

14 april

16 November 1945

Geachte Redactie,

In 'De Vlam' van 27 October lees ik een artikel 'Slachtoffers van de Nazi-terreur herdacht'. Ofschoon ik niet behoor tot de Vlamgroep (ik ben losse nr.lezer) en behoor (schrik niet) van huis uit tot de A.R. (thans partijloos) heb ik toch gedurende mijn vierjarige gevangenschap met name onder Communisten en Socialisten vele vrienden leren kennen en voor velen heb ik een hoge achting. Ik werd, nadat ik acht maanden Scheveningen had opgeknapt op 5 April 1942 in Amersfoort in de Bunker gedeponeerd en zat daar meestal alleen. Op Zondag 12 April werd ik uit mijn slaap opgeschrikt door s.s.-gedaver, Hollandsche s.s. onder duitse führung. Het was ongeveer 9 uur 's avonds. Van alle zeven cellen werden de deuren losgegooid en er werd een stevige bewaking ingesteld. Dubbelposten buiten en binnen.

Ik hoorde schreeuwen: 'Es kommen jetzt ganz gefährliche Leute'. Instructies werden gegeven en even daarna hoorde ik, dat in elke cel een lotgenoot werd ingesloten. Als je hard schreeuwt kan je elkaar in die cellen verstaanbaar maken, althans wat je beide rechter en linker buurman betreft. En al spoedig hoorde ik een der gevangenen zeggen: 'Voor de oorlog zocht de Nederlandse Regering mij en na 15 Mei 1940 de Duitse. Als ik dat ongeluk niet gehad had en in het ziekenhuis was opgenomen, hadden ze me nooit gevonden.'* En toen de prachstem van Snee-

* Ab Menist was kort voor zijn arrestatie door een auto aangereden op de hoek van de 1ste Van der Helststraat en de Stadhouderskade te Amsterdam. Hij moest toen in het Wilhelmina Gasthuis worden opgenomen.

vliet: 'Mannen, wij zijn er trots op, dat wij de eersten in Nederland zijn, die voor een rechtbank veroordeeld zijn voor de zaak van de Internationale, en die hiervoor moeten sterven.'

Terloops: de bewaking was zó scherp, dat b.v. elke 15 minuten de lichten in de cellen werden ontstoken (ook de mijne) om door het judasvenster te zien of ook iemand zelfmoord pleegde of wel trachtte te ontvluchten. En eveneens werd door twee ss'ers (Hollandse) de buitenramen, die trouwens geblindeerd waren, met zaklantarens belicht. Dit ging de gehele nacht door. Een nacht vol onrust en spanning.

Al spoedig begreep ik wie wij in de Bunker gezelschap hielden. Zeven (niet acht)* ter dood veroordeelden. Allen mochten een gratieverzoek teekenen, wat ze ook gedaan hebben. Een van hen merkte nog op dat het toch wel fijn was van die President van de Rechtbank dat hij hun beloofd had dat nu vanavond onze vrouwen (naar ik meen van drie hunner) in vrijheid worden gesteld. 'Die zijn nu weer thuis jongens.' Om ongeveer zes uur 's morgens werd hun medegedeeld, dat het gratieverzoek was afgewezen (wat een kwatschvertoning) en dat het vonnis aanstonds zou worden voltrokken.

Sneevliet vroeg toen of ze samen tegelijk mochten worden gefusilleerd, hand in hand. Dit werd afgewezen. 'Sie werden gefesselt mit den Händen auf den Rücken.' Daarna of ze zonder blinddoek mochten sterven. Dit werd toegestaan. Daarna of hij als oudste het laatst mocht worden doodgeschoten. Ik hoor hem nog zeggen: 'Niet waar makers, dat recht komt mij toe als jullie oudste, ik was toch

* Cor Gerritsen had tevoren in zijn cel zelfmoord gepleegd.

jullie leider.' Daarna mochten allen een sigaar opsteken. Waarop gezegd werd (o galgenhumor): 'Ja, laten wij dat doen, de Nederlandse Staat betaalt het.' Daarna nam Sneevliet het woord en sprak ongeveer als volgt: 'Ik heb vannacht mijn Gethsemané geleden. Toen ik jong was en in de beweging begon, zei mijn pastoor tegen me: Jonge, je mag je gang wel gaan, als je je geloof maar behoudt. Welnu, ik heb de strijd gestreden en het geloof behouden. Het geloof in de zaak van de Internationale. Er moet nog veel geleden en gestreden worden, maar de toekomst is aan ons.' Zo ongeveer sprak hij. Daarna vertelde hij nog enkele dingen uit Indië. Ze waren toen allen in één celletje gebracht, vlak tegenover de mijne, maat 90 × 200 cm. En toen dat ontroerende moment: 'Laten we elkaar de hand geven' en uit volle borst zongen toen zeven mannen een uur voor hun dood de Internationale. Wat een melodie en wat een woorden! Ik heb meermalen een concert bijgewoond, maar nooit zo met gevoel en overtuiging horen zingen.

Ik schaam me niet als ik huilde. Toen ik later zelf ter dood werd veroordeeld was ik niet meer ontroerd dan door dit mooie moment. Daarna vroeg een der aanwezigen stilte en heeft een katholiek gebed opgezegd. Wat weet ik niet. Het was muisstil. De wachtmeester vond dit alles goed.

Daarna werden ze in een auto geladen. Om twintig over negen viel het eerste salvo. Toen ik vier weken later uit de Bunker kwam en in het kamp werd ondergebracht, vernam ik dat die morgen alle gevangenen in de barakken waren ingesloten. Niemand mocht zien wie er uit de Bunker kwam. In het kamp wist men dus: er gebeurt iets bijzonders. Wat en wie wist men niet. Later heb ik het hun

partijgenoten kunnen vertellen (men zal zich nog wel Nr. 15 herinneren!)

Ik heb behoefte om neer te schrijven, dat ik groote bewondering heb voor de wijze waarop deze mensen als helden zijn gestorven. Onverschrokken en vol geloof in hun zaak. Ik kan niet nalaten U deze kleine bijzonderheden te schrijven, omdat ik de enige ben geweest, die deze laatste uren van deze helden heb meegemaakt.

Met beleefde groeten, verblijf ik,
No. 15 P.D.A.

P. Pluyter

In memoriam

Weer valt een schot in de al dunne nacht.
Nog een. Dan zes. Wij kunnen ze niet horen,
hoe scherp we luisteren. – Geen geluid verraad
de zware steen. Maar ook ons hart hield wacht
en dat hoort fijner dan de fijnste oren
als het om dood of leven gaat.

Het hoorde, wist, en heeft een vlag gestreken
halfstok; de groene blinden sloot het dicht.
Enkel heugenis-van-voorbije-uren
liet het toe, heeft, toen die begon te spreken
vol aandachtigheid zich opgericht
en naar binnen gericht der ogen turen.

...Een zwerftocht was geheel zijn leven
en zwervend is hij in den dood gedreven,
die felle levensdrift wilde ontgaan.
Zoals een hert wordt opgejaagd door honden,
zo jaagden zij hem op, tot ze ten leste vonden
zijn schuilplaats. In den nacht werd het gedaan.

[...]

en hij lacht bitter... Neen, niet aangerand
zijn moed is, soms lijkt de kroon van zijn leven
het schot, dat hem wacht uit des vijands hand –
‘Voor onze zaak sterf ik als martelaar,
weet haar de grootste op aard.’ Hij wordt omhooggeheven
tot waar stemmen roepen: ‘Welkom’ en waar

een man en een vrouw hij voor zich uit ziet zweven.
Hoe edel HIJ, en ZIJ, trotse vorstin,
Smaadlijk, haar fiere lippen krulden even
als zij de verdierlijkte bende mat,
die haar naar 't leven stond. Hij gloeit van binnen,
denkend: 'Met hen* treed ik hetzelfde pad.'

(fragmenten uit: Henriëtte Roland Holst, *In Memoriam*,
10/25 april 1942)

* Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht.

DE RODE BURCHT

Aan Bart,
voor je zeer wezenlijke hulp
sinds ik met schrijven begon

DE RODE BURCHT

Als een massief bolwerk torende de Rode Burcht boven de oude binnenstad van Amsterdam uit. Omringd door geasfalteerde straten, saaie lintwormen zoals alle gedempte grachten, leek het zich voor de eeuwigheid op een onneembaar eiland te hebben gevestigd. Links een steeg, waar balen krantenpapier werden binnengerold. Vrachtwagens versperden de achteringang voor het personeel, om er de vele edities van *Het Vrije Volk* in te laden en te vervoeren naar verre delen van het land.

Een huisje met trapgevel aan de overkant vormde een rustpunt in het stadsgewoel. Je kon er sigaretten kopen in het winkeltje naast een café, waar journalisten elkaar de laatste nieuwtjes vertelden, op hun chefs kankerden omdat die véél te rechts waren, en soms een glaasje meer dronken dan zij konden verdragen.

Daarachter, log en lelijk, een oude kerk met een gifgroene, koperen koepel, ten offer gevallen aan de geest des tijds en gedoemd als zakentempel haar laatste levensjaren te slijten. In een nabije steeg haastte zich dag en nacht het manlijk geslacht, starend naar vrouwen van onbestemde leeftijd, die er voor een stief kwartiertje hun lichamelijke verhuurden.

Aan de voorzijde van het dagbladgebouw reden trams van en naar het Centraal Station, terwijl hun bestuurders driftig tingelden om de rails vrij te maken van die verdomde auto's en vooral van vrachtwagens, waarvan de chauffeurs op hun beurt meetoeterden in het hels lawaai.

Maar wie door een draaideur de Rode Burcht betrad, bevond zich, verrast, in een tientallen meters hoge hal,

waar gekleurde lichtbundels, als vormden zij een toneelverlichting, binnenvielen door glas-in-loodramen, waarop vastberaden arbeiders in blauwe overalls fakkels en vlaggen torsten, schouder aan schouder naast de raderen van machtige machines en een fier kraaiende haan. Gegalp van stemmen vermengde zich met het gekets van voetstappen op de marmeren vloer en trappen die vijf verdiepingen hoog wentelden. Ik hoefde niet verder dan de tweede etage: personeelszaken.

Wat zou ik ook weer zeggen als ik bij Klaas Overflakkee was? Natuurlijk, de groeten van Bep. Vertellen dat ik kwam solliciteren. Maar dat had ik al geschreven. 'Meneer' had hij mij in zijn uitnodiging genoemd, meneer, gek als je elkaar zo goed kende. Die nacht van oud-en-nieuw, lang geleden, toen Bep en ik verkering kregen, had hij aan haar zij ingehaakt, vertelde ze later. Vreemd dat ik het niet meer wist. Ik schraapte luidruchtig mijn keel, misschien zou hij het horen. Toen klopte ik aan.

Op hetzelfde ogenblik opende Klaas de deur, legde een hand op mijn schouder en leidde me naar binnen. In een oogopslag keek ik of hij veel veranderd was. Vrij lang en schriel van postuur, zodat zijn groen tweedjasje om zijn schouders slobberde. Hij was toch iets dikker geworden, maar had nog steeds een smal, scherp gezicht, een grote neus, een spitse kin. Als een bontje lag zijn grijzend haar om zijn schedel die al begon te kalen.

'Ga toch zitten', herhaalde hij, terwijl hij achter zijn bureau plaatsnam. Hij keek me aandachtig aan. Zijn ogen waren vochtig, en ik kon hun kleur niet thuisbrengen.

'Ik heb je brief gelezen. Daar spreken we straks wel over. Hoe is het met Bep?' vroeg hij.

'Fijn', antwoordde ik.

‘Daar heb je een goed wijf aan.’

Ik bromde iets in mijn keel.

‘Veel te goed voor jou’, voegde hij er spottend aan toe, maar haastig verklaarde hij: ‘Dat is natuurlijk gekheid. Daar kun je toch wel tegen? Jij kon er ook mee terecht, om anderen in de maling te nemen. Die mensen zijn zelf soms erg onverdraagzaam.’

Terwijl hij het zei kreeg hij een kleur.

Ik haalde mijn schouders op.

‘Hoe hebben we elkaar eigenlijk leren kennen? Was het in de AJC, of in de vakbondsjeugd? Weet je dat ik uit de AJC ben geroyeerd? We waren met een groepje tegen het crisiscomité, en hadden er een liedje op gemaakt. Dat mocht niet. Wat waren we toen revolutionair. Denk jij er nog zo over?’

Zijn vraag overrompelde me. Ik had helemaal niet over politiek willen spreken. Bep had me nog op het hart gedrukt geen domme streek uit te halen: ‘Je zoekt werk, en je neemt je handen mee. Je verstaat je vak, en de rest komt er dan niet op aan. Je hebt je nog altijd door je vakmanschap kunnen handhaven.’

‘Wie zwijgt stemt toe’, concludeerde Klaas Overflakkee. ‘Maar eigenlijk is het geen wonder. Hoe is het met Beps moeder gegaan nadat Henk werd gefusilleerd?’

‘Ze heeft drieëneenhalf jaar in Ravensbrück gezeten. De rechtbank had beloofd, dat de vrouwen vrij zouden komen na de terechtstelling van hun mannen, maar na een gesprek met mijn schoonmoeder had de SD gezegd: “Als we u vrijlaten zitten we morgen weer met een illegale groep.” Ze was toen erg flink. We hebben thuis nog gedichtjes die ze in de gevangenis met potlood heeft geschreven op kleine stukjes papier.’

‘Die zouden toch moeten worden gepubliceerd’, meende Klaas. ‘Er is veel te weinig bekend van zulke dingen. Het verzet, dat was romantiek, heldhaftigheid, wanhoop desnoods, en de meest gevoelige details worden vaak vergeten. Ik zat zelf ook bij een verzetsgroep. Ik werkte hier al tijdens de oorlog, op de steno, waar jij nu solliciteert. Heel wat berichten heb ik kunnen doorsmokkelen. Maar laten we het daar niet over hebben.’

‘Het is nog een wonder dat zij het kamp heeft overleefd’, vervolgde ik. ‘Ze werkte er in de naaikamer tijdens de laatste oorlogswinter, samen met een vriendin, Cor Storm. Dagelijks kwamen er nieuwe vrouwen in Ravensbrück aan uit andere kampen die werden ontruimd voor de naderende Russen. Zij waren vaak slecht gekleed, en mijn schoonmoeder en Cor Storm smokkelden op hun lichamen kleren mee voor de nieuw aangekomenen. Zij werden betrapt en naar een Vernichtungslager gestuurd. Daar werd geregeld appèl gehouden, en een “dokter” moest de vrouwen aanwijzen die niet sterk genoeg meer waren. Voor de gaskamer. Zo is Cor Storm voor altijd verdwenen. Godzijdank werd Beps moeder, voordat de oorlog was afgelopen, opgenomen in het bevrijdings-transport van graaf Bernadotte.’

Zou ik vertellen dat ze, thuisgekomen, een brief had ontvangen van koningin Wilhelmina, die haar condoleerde met de dood van haar man? Ze had er nooit gebruik van willen maken. ‘Mijn man is niet als nationalist, maar als socialist gevallen’, zei ze altijd. Ik zweeg. Ik moest maar vertellen dat ik nog altijd erg links was. Klaas onderbrak mijn gedachten.

‘Wat erg dat je broer Maurits niet is teruggekomen’, zei hij. ‘Hij was vooral bevriend met mijn broer, die zit nu in

Zuid-Afrika. Als hij in Nederland komt heeft hij het er altijd over. Wat een rottijsd', mompelde hij in zich zelf.

'Jij redt het wel', zei hij plotseling, als wilde hij me overrompelen. 'Bep, daar maak ik me meer zorg om. Jullie hebben drie kinderen. Wat spook je nu weer uit?'

'Ik ben trotskist', antwoordde ik hem op de man af.

'Was maar liever lid van de pvdA geworden. Dan was je nu misschien burgemeester geweest.'

Ik keek hem verbaasd aan. Belazerde hij me?

'Daarvoor word je toch geen lid van een politieke partij?' merkte ik scherp op.

'Zo bedoel ik het niet', antwoordde Klaas, 'maar jij benadeelt je zelf altijd.'

Wat een dwaasheid. Trouwens: burgemeester, gezagdrager voor de burgerlijke orde. Nogal wat lekkers.

'Ik zal met de directie over je politieke standpunt spreken. Ik kan voor je instaan, hè? Je haalt geen gekke dingen uit. Nou ja, wat je werk betreft, daar maak ik me geen zorg over.'

RONDELEIDING

De stenochef had iets weg van een kikvors, met zijn breed gezicht, een grote hoornen bril, zijn koele manier van doen. Maar hij ontving me heel vriendelijk, vroeg hoeveel kinderen ik had, verzekerde me dat ik op een goede afdeling terecht was gekomen, het zenuwstelsel van de krant.

‘Bij ons komen alle berichten binnen. Niet alleen uit het land, nee, uit de hele wereld. Overal hebben we correspondenten die hun artikelen doorbellen: in Mijdrecht, maar ook in Londen. Die neem je in steno op en werk je daarna uit voor de redactie. Op je schrijfmachine, of op de telex als ze meteen worden doorgezonden aan de redacties buiten Amsterdam waar de krant eigen edities heeft: Rotterdam, Arnhem, Groningen.’

Bollé, zo heette de chef, ging me voor naar een kamer waar wel tien telexapparaten stonden. Sommige machines ratelden berichten op papier, alsof zij door een geheimzinnige hand werden voortbewogen.

‘Kom eens kijken!’ gelastte Bollé. ‘Zie je? Op deze machines komen de persbureaus binnen. AssPress, UP, ANP. Die betikte vellen worden er straks afgescheurd, onderverdeeld in binnenland, buitenland, economie enzovoort en aan de verschillende redacties doorgegeven.’

Hij liep plotseling naar een houten kastje, dat op een ouderwets bureautje leek. Er zaten rijen klepjes op, waarvan er een omviel, en onmiddellijk tingelde een belletje. ‘Zie je wat erboven staat?’

‘Gr’, las ik.

‘Dat is Groningen. Ze willen een verbinding.’

Hij nam een snoer uit de tros naast het kastje – de

centrale, had hij gezegd – en duwde dat in een gat onder Gr. Op een machine ernaast tikte hij: ???

Langzaam werd teruggetikt: A m s t e r d a m, algemeen.

‘Algemeen betekent dat ze een bericht hebben dat in alle edities mee moet. Een moord bij voorbeeld. Andere berichten zijn soms alleen plaatselijk.’

Een machine begon te tikken, en op een papieren rol vormden zich woorden. Tegelijkertijd liep ernaast een bandje waarin ponsgangen ontstonden.

‘Op dat bandje wordt in code hetzelfde bericht ontvangen’, verklaarde Bollé. ‘Dat zetten we straks op een zender om naar de gevraagde buitenedities door te sturen.’

Hoe werd je uit die chaos wijs? Ik was toch al niet erg handig. Stenograaf, opnemen en uitwerken, dat is alles, had ik gedacht.

‘Dit zijn twee collega’s’, zei Bollé, en hij pakte me bij mijn elleboog.

Een vrouw keek om, tikte door met tien vingers over het toetsenbord.

‘Hillegonda van der Weyden’, zei ze kortaf, nadat ik me had voorgesteld, draaide zich weer om en ging fanatiek verder met haar werk.

De chef stootte een man, misschien dertig jaar oud, naast haar aan.

‘Siem, hier is jullie nieuwe collega.’

De man keek mij spottend aan door een bril die op zijn neus was gezakt, en zei: ‘Siem Terpstra. Stenograaf eerste klas, of wel: wrakhout dat hier is aangespoeld. Drama in vier bedrijven.’

‘Luister maar niet naar hem’, mompelde Bollé, ‘hij is niet goed snik.’

Haastig liep de chef terug naar de stenoafdeling, gaf mij een wenk dat ik hem moest volgen.

‘Die cellen daar’, en hij wees naar drie deuren naast elkaar, ‘daar zijn de telefoons waarop wordt doorgebeld.’

Hij deed de deur van een cel open. Boven de telefoon hing een koptelefoon.

‘Dan heb je de handen vrij om te stenograferen en je stenoblok vast te houden.’

Terwijl ik achter Bollé aan liep duwde iemand me opzij, sprong met twee treden tegelijk een trapje op in de richting van de redactie en schreeuwde: ‘Richard uit Londen, moet nog mee in alle edities.’

Wij vervolgden onze weg, door een grote zaal met een wirwar van bureaus. Redacteuren, mannen en vrouwen, zaten te typen, praatten, telefoneerden, een enkeling, met zijn voeten op een bureau, riep een grapje naar iemand verderop.

‘Ik zal je even voorstellen aan de chef binnenland’, zei Bollé. Een lange man keek haastig om, drukte me de hand en zette zijn gesprek met een ander voort.

We bleven bij een bord aan de wand staan.

‘Er staat soms iets op dat de steno ook moet weten.’ Het waren mededelingen over een redactievergadering, een brief van de hoofdredacteur, maar ook een knipsel uit de krant, over een bezoek van het koninklijk huis, en met grote letters had iemand erboven geschreven: ‘Daar zijn de appeltjes van Oranje weer...’

‘Je ziet hoeveel redacties er zijn, hè?’ merkte Bollé op nadat we de zaal hadden doorkruist: ‘hoofdredactie, buitenland, binnenland, sociaal-economie, stad, nieuwsdienst, kunst, mode, onderwijs, en nog zo’n portie. Dat leer je wel.’

‘Ik zal je meteen maar het bedrijf laten zien’, zei Bollé, ‘kom mee. De krant moet ook nog worden gedrukt, en dat is een heel werk. Om te beginnen moeten de artikelen worden gezet. Dat gebeurt tegenwoordig machinaal. Alleen het handelsdrukwerk wordt nog met de hand gezet. We hebben hier een grote handelsdrukkerij, want wij maken niet alleen *Het Vrije Volk*. Er worden ook periodieken gedrukt, voor de vakbeweging, de omroepvereniging, de seksuele hervorming, noem maar op. En boeken. In enorme hoeveelheden. We hebben een eigen uitgeverij. Een boekenclub. Zo vind je geen tweede bedrijf in het land. Dat heeft onze beweging bereikt. Daar ben ik trots op.’

Hij had gelijk. Daar kon je mee voor de dag komen. Als je zo iets tot stand bracht... Een machtig wapen, een eigen krant voor de arbeidersklasse. Als die daar maar voor werd gebruikt. Ik had hier al voor de oorlog kunnen werken, herinnerde ik me, toen op de boekhouding een aankomend bediende werd gevraagd. Een oom, zelf wél bij de krant, raadde het me af omdat ik een hekel aan boekhouden had. Hij had een grapje verteld over de tijd toen hij als jongeman naar Londen ging om daar werk te zoeken. Hij had iemand in gebroken Engels de weg gevraagd. Die antwoordde: ‘Where are you from?’ ‘From Amsterdam.’ ‘Nou mesjoggene hond, spreek dan Hollands!’ Toen ik hem niet begreep had hij er aan toegevoegd: ‘Je moet geen vak kiezen dat je niet ligt.’

‘Willem hier is handzetter’, ging Bollé intussen voort, en tikte een man van een jaar of veertig op de schouder. Hij had een grijze stofjas aan en pikte met de hand razendsnel letters uit een letterkast, om ze in een soort haak tot regels aaneen te voegen.

‘Zeg gerust loodgraaier’, merkte de man laconiek op terwijl hij mij een knipoogje gaf.

‘Niet zo minachtend over je vak’, antwoordde mijn chef vermanend. ‘Weet je dat Vliegen nog typograaf is geweest? Zo zijn je eigen voormannen begonnen.’

‘Dat was een andere tijd.’

‘Hebben we het soms niet ver gebracht?’

‘Vroeger at ik ham van Verkade op mijn brood, nu ham van De Betuwe.’

‘Wil je soms beweren dat het niet beter is geworden voor de arbeiders?’

‘Dat hoor je mij niet zeggen. Maar die verbeteringen zijn bereikt in een andere tijd, toen er nog voor werd gevochten.’

‘We vechten nu in de regering.’

‘Vandaar de loonstop zeker.’

‘Die is nodig voor de wederopbouw. Anders zou jij geen werk hebben vandaag.’

‘Werken is voor de dommen’, antwoordde de zetter, die kennelijk geen zin meer had in het gesprek.

‘Wat denk jij ervan?’ vroeg Bollé aan mij.

Maar ik liet me niet kennen. Klaas Overflakkee vertrouwde erop dat ik mijn werk zou doen zonder me in het bedrijf verder met politiek in te laten, en daar moest ik me aan houden. De kritische houding van de zetter had me wel verbaasd. Hoe dichterbij de paus...

‘Je antwoordt niet’, beet Bollé me toe.

‘Wat moet ik zeggen?’ vroeg ik ontwijkend.

‘Je bent een echte jechoede’, verzuchtte Bollé, ‘een vraag met een vraag beantwoorden.’

Toen liep hij door, naar een andere zaal, waar machinezetters zwijgend de redactiekopij op een soort typemachi-

nes overbrachten die in een enige meters hoge stellage waren gemonteerd, waardoor het leek alsof zij razendsnel een orgel bespeelden.

‘Hoe werkt dit?’ vroeg ik aan een bejaarde machinezetter toen hij met het overtikken van het artikel klaar was.

‘Met elke aanslag op het toetsenbord valt er een lettervormpje, en al die letters worden in een regel verzameld en volgespoten met lood. Zo worden de regels gevormd. Als het hele artikel gezet is, wordt er op papier een afdruk van gemaakt, en op de correctieafdeling kijken ze of er fouten in staan. Dan moet een regel opnieuw worden gezet.’

‘Geert verstaat zijn vak’, zei Bollé tegen mij, ‘hij werkt hier al heel wat jaartjes. We kennen mekaar al uit de tijd toen de krant nog klein was.’

‘Tja’, antwoordde de man.

‘Maar nu zijn wij groot, en zitten zelfs in de regering’, merkte Bollé op.

‘We hebben het ver gebracht’, bevestigde de machinezetter.

‘Met jou kan ik praten’, vond Bollé. ‘Kom we moeten doorlopen. Er is nog zoveel te zien.’

Ik was moe en kon mijn hoofd er niet meer bij houden. Bollé echter gunde me geen rust. Aan een lange tafel was iemand bezig een raam ter grootte van een krantepagina te vullen met zetsel. De letters stonden op hun kop, en toch kon die man het gewoon lezen. Hoe kreeg je de foto’s in de krant?

‘Daar worden eerst clichés van gemaakt. Dat gebeurt hier ook’, zei Bollé. ‘Heb je daarginds die enorme camera niet gezien, van zo’n meter hoog en twee meter lang, die op rails werd voortbewogen? Eigenlijk is een cliché niet anders dan een in zink overgebrachte foto, het negatief

dan, zodat het bij het drukken positief in de krant komt.'

Tot nu toe was het wel te volgen geweest. Met zo'n pagina in lood kon je toch geen krant drukken in een moderne drukkerij met een rotatiepers?

'Wat gebeurt er verder met zo'n loden raam?' vroeg ik, en hoopte dat Bollé het een keer niet zou weten.

'Die worden geprägt', antwoordde mijn chef gewichtig.

'O ja', bevestigde ik; toen zei hij: 'Je weet dus wat het betekent?'

'Niet precies.'

'Vooruit dan maar weer. Van zo'n pagina in lood worden een of meer afdrukken in karton geperst, een soort karton dat tegen warmte kan. Prägen wordt het genoemd. Het gebeurt met geweldige kracht in de Präg, of liever, in gewoon Nederlands: een oliedrukpers, voor het maken van matrijzen.'

'Wat zijn dat nou weer?' vroeg ik korzellig. 'Moet ik dat allemaal weten?'

'Daar krijg je bij een krant mee te maken. Als iemand het over een matrijs heeft moet je snappen wat hij bedoelt. Dan kun je niet denken dat het een patrijs is, of een badreis, of een vat rijst. Vertel eens, wat is een matrijs?'

Ik kreeg de pest in. Een schoolmeester. En kereltje, laat eens zien of je je lesje hebt geleerd... Nou ja, weten moest ik het wel.

'Een afdruk in karton van wat een krantepagina moet worden.'

'Je hebt het mooi omzeild', vond Bollé. 'Maar wat verder? Je denkt toch niet dat daar de krant mee kan worden gedrukt, hoop ik. Zoveel hersens zul je toch wel hebben, neem ik aan.'

Hij kon aannemen wat hij wou. Ik zei niets meer.

‘Laat ik het je dan vertellen. Van zo’n matrijs wordt een rondstyp gemaakt.’

‘Gooi maar in mijn pet’, dacht ik, doch Bollé vervolgde al: ‘Dat kun je ook niet weten. Van de pagina’s met het landelijk nieuws wordt een aantal kartonnen matrijzen gemaakt, die als de bliksem naar Arnhem, Rotterdam en Groningen met hun eigen drukkerijen worden gebracht, voor de provinciale edities. Daar maken ze er de rondstyps van. Dat wil zeggen: brengen de matrijzen in lood over. Die styps zijn de eindvorm van het zetsel. Zij komen in de drukpers, worden voortdurend van inkt voorzien, terwijl het krantenpapier erlangs schuift en bedrukt wordt. Gesnopen?’

‘Het is wel duidelijk. Maar waarom heten het rondstyps?’

‘Je hebt vlakstyps en rondstyps. Een vlakstyp geeft het vlakke, platte beeld, en wordt gebruikt in een gewone ouderwetse drukpers voor het maken van handelsdrukwerk. Voor de krant is die methode veel te langzaam. Een dagblad wordt gedrukt in rotatieboekdruk. Rotatie zegt het al, je kent toch je talen, hè? heb ik van Overflakkee gehoord, dan moet je het ook weten: de draaiende pers. Als je dat nou voor ogen houdt begrijp je ook waar de rondstyp voor dient. De rondstyp is een gewone styp, een in lood overgebrachte matrijs – weet je wel? – maar dan in de vorm van een halve cirkel. Zo’n halve cirkel moet een hele krantepagina drukken. Hoe doen we dat? Op een rol van de rotatiepers monteren we twee rondstyps tegen elkaar, die te zamen een cirkel vormen en die dus helemaal kunnen ronddraaien. Zij worden geïnkst, het papier rolt erlangs, en zo komen er twee krantepagina’s uit. Doch twee pagina’s is niks, een drol, goed voor een buurtkrant-

je. Wij hebben een dagblad van achtenveertig pagina's, soms wat minder, vaak meer nog. Op de rol van de pers kunnen vier styeps naast elkaar worden aangebracht, of eigenlijk tweemaal vier – snap je waarom? – en dus acht. Onder één zo'n rol draaien dus acht pagina's te voorschijn. Dat is ook niet voldoende. Dan zou de kopij voor één editie van achtenveertig pagina's zes keer afzonderlijk moeten worden gedrukt. Dat kost veel te veel tijd. Daarom zijn er verschillende rollen boven elkaar aangebracht, laten we aannemen zes. Want zes keer acht is achtenveertig, voldoende voor een krant. Tussen haakjes: het zijn er meer.'

We liepen langs bakken met kokend lood, met chemicaliën, een stansmachine, schijnwerpers. Lawaai als van het rollen van de zee werd steeds heviger, tot wij voor enorme persen stonden, die met daverend geweld krantepagina's uitbraakten welke in een ononderbroken stroom naar elkaar toe werden geschoven, automatisch in vorm gesneden, gevouwen en op hopen verzameld, om naar de vrachtauto's te worden gebracht die buiten klaarstonden om ze in ijltempo te vervoeren.

'Heb je het nu begrepen?' vroeg Bollé met een zelfvol-daan lachje.

'Min of meer', antwoordde ik.

'Je zult het wel leren', stelde Bollé mij gerust. 'Het belangrijkste is dat je je werk op de steno goed doet.'

'Ik zal mijn best doen', antwoordde ik. Als hij me maar naar huis liet gaan, mijn hoofd tolde.

'Je moet niet denken dat iedereen zo geschoold is als ik', vervolgde mijn chef. 'Ik heb een prijs gewonnen voor sneltypen. Ik stenografeer driehonderd lettergrepen per minuut. Ik ben kind aan huis bij de PTT omdat ik alles van

techniek weet. En ik ken de hele krant op mijn duimpje. Dat zul je wel gemerkt hebben, hè?’

Ja. Hij was er zo een die alles wist, en natuurlijk béter wist. Een echte bijgoochem, zouden de joden vóór de grote vernietiging hebben gezegd.

Ik knikte.

‘Tussen twee haakjes: wij zullen het samen wel vinden. Als er moeilijkheden zijn, vertel het me gerust. En mocht er iets bijzonders aan de hand zijn op de afdeling, in de dagdienst, roep me even apart en vertel het me. In de nachtdienst kun je me altijd thuis opbellen, want ’s nachts kom ik niet meer op de krant. Ik heb lang genoeg nachtdienst verricht in mijn leven. Ik ben nu de chef. Je weet het: vier weken dag, vier weken nacht. Vijfentwintig procent nachttoeslag boven je salaris. Geld verzoet de arbeid.’

DAGDIENST

De steno lag er verlaten bij. Op de bureaus, verspreid, lege koffiekoppen van de nachtdienst. Kleverige kringen. Straks zou Bollé weer een waarschuwing op het berichtenbord hangen, dat iedereen zijn eigen kopjes moest wegzetten. Nachtedities van de krant slingerden overal rond. Sigarettepeuken stonken uit asbakken.

Ik vond de sleutels van de telefooncellen in een verkeerde la en opende de deuren. Iemand had er, voor zijn gemak, een schrijfmachine in opgeborgen.

Op de telexkamer verbrak ik de nachtschakeling, die een beperkte automatische verbinding mogelijk maakte als er niemand op de steno was, zodat een buitenredactie toch een bericht kon doorgeven. Zette de centrale over op 'dag'.

Lellen telexkopij hingen uit de machines van de persbureaus. Ik plukte ze eraf, sorteerde elk bericht voor de afzonderlijke redacties, maakte er stapeltjes van en bracht ze naar boven. Zwierf van het ene redactie bureau naar het andere.

Toen ik mijn ronde had gedaan, was Hillegonda van der Weyden – Hilda zeiden wij – op de steno. Zij zat op een buis van de centrale verwarming voor het raam, het hoofd tussen de schouders getrokken, als een reiger aan de kant van een sloot. Haar dof, tinkleurig haar sliette langs haar voorhoofd. Zij staarde voor zich uit, in verstarde eenzaamheid. Ik groette: 'Dag Hil!' Zij keek verrast op, lachte plotseling blij, zocht haastig in haar tasje naar een doosje met poeder, trok haar neus even op in het spiegelkje, bekeek haar spiegelbeeld en poederde zich zorgvul-

dig. 'Het is nog koud op de steno', zei ze, en rilde even. 'Die verwarmingsbuizen bezorgen je nog ribbels op je bibbels', antwoordde ik – wanneer had zij het niet koud? – 'en als straks de klok slaat blijven ze er voor altijd in zitten.' Hilda antwoordde niet. Zulke grapjes waren beneden haar waardigheid. Zij was eens cheffin geweest van de steno, onmiddellijk na de oorlog, maar op een kwade morgen zat Bollé achter haar bureau. Onaangekondigd.

Hillegonda strekte haar schouders. Zij was niet zo stijf gekleed. Daar kon je bij haar nooit hoogte van krijgen. Soms had zij een bruine jurk aan, gesloten tot aan de hals, en schoenen die tot aan de enkels reikten. Het leek wel alsof zij zich zelf dan oud wilde maken, zich beschermen tegen de avances van journalisten, uit angst aardig te worden gevonden. Want zij was een persoonlijkheid, en een goeierd ook, altijd moederde zij over haar collega's. Maar soms was zij humeurig, onberekenbaar zelfs, vooral tegen mij, en gaf mij het gevoel alsof ze mij haatte.

Nu had zij een laag uitgesneden witte blouse met rood borduurwerk aan, boven een blauwe plissérok. Zij legde haar knieën over elkaar. Ik kon haar dijen zien, wilde het niet laten merken. Zij zette haar leesbril af, keek mij aan, zei opnieuw gedag. Haar stroeve blik uit grijsgroene ogen was bij toverslag verdwenen, en zelfs haar scherpe jukbeenderen vergrootten haar aantrekkelijkheid. Achter in de dertig was zij nu, drie jaar ouder dan ik. Weduwe. Met een zoon van zeventien. Zij had te veel van haar man gehouden om nog weer te willen trouwen, had zij mij verzekerd. Aan haar zoon hing zij met een hartstocht, die zij voor zich zelf niet wilde erkennen, maar die hem wel eens moest benauwen.

Ik liep naar de kast om een schrijfmachine voor haar te

pakken. Daar rekende zij op als op een verworven recht. Zelfs als zij de vroege dienst had, en ik een half uur later kwam, stond haar bureau nog maagdelijk. Toch ging zij prat op haar onafhankelijkheid als vrouw, en van andere collega's verwachtte zij een dergelijke dienst niet. Maar tijdens de 'leegloop', de stille tijd als de persen begonnen te draaien en er geen berichten meer binnenkwamen, beklagde zij zich over het onrecht dat vrouwen werd aangedaan. 'Ze moesten eens collectieve arbeidsovereenkomsten maken waarin stond, dat kleurlingen of joden lager werden betaald dan de anderen. De wereld zou op zijn kop staan, en terecht. Dat vrouwen minder ontvangen voor hetzelfde werk, wordt echter heel gewoon gevonden.' Als ze zo sprak kon ik haar wel omhelzen, raakte in de war met mijn gevoelens, en dacht: 'Je mag een vrouwelijke collega toch ook wel aardig vinden om haar zelf, moet je je zelf daarvoor eerst een of andere principiële machtiging geven?' Al die onzin. Maar eens zei ze tegen me: 'Ik ben voor de gelijkschakeling van man en vrouw', en ik vroeg: 'Weet je wel wat je zegt? Gelijkschakeling? Dat is iets heel ongunstigs.' Gelijke rechten, dat is wat anders; stel je voor dat er echt 'gelijkschakeling' kwam, dat man en vrouw hetzelfde werden. Dat zou een vervelende wereld worden. Als je met mannen onder elkaar werkt, is het lang zo prettig niet als wanneer er vrouwen bij zijn. Eens had ik een zeereis gemaakt van drie weken. De matrozen waren vaak grof tegen elkaar, in hun woord, en ook in hun gedrag, grepen een ander in zijn kruis en deden hem pijn. Maar als er vrouwen bij zaten, uit de keuken, voor de verzorging van de hutten, was het heel anders, dan werd er gelachen en gezongen, soms alleen gezwegen en was het toch gezellig.

Die onzin. Ze had met gelijkschakeling niets ongunstigs bedoeld. Ik moest niet altijd op elk woordje letten. Blij was ik wel, dat bij de krant binnenkort gelijke betaling voor mannen en vrouwen zou worden ingevoerd. Klaas Overflakkee had het al aangekondigd.

De bel van de telex rinkelde. Ik schrok even. Alsof er koud water in mijn nek werd gegoooid. Die eerste reactie raakte ik nooit kwijt. Ik tikte: ??? 'Goeie morgen', werd er langzaam teruggetypt. 'Hetzelfde', antwoordde ik kortweg. 'Nog niet uitgeslapen, Annie', verscheen er voor mij op papier. 'Ja hoor', verzekerde ik mijn onzichtbare ondervrager. Weer ging de bel. Hilda kwam haastig aanlopen, las terloops de gewisselde groeten met Rotterdam, keek mij kritisch aan. Alle machines waren nu in bedrijf. Ratelend, letter voor letter, in onafgebroken vaart verscheen het nieuws op de telexrollen.

Op de afdeling was Siem Terpstra net binnengekomen, een half uur te vroeg, ondanks zijn late dienst. Hij trok zorgvuldig elk kledingstuk uit: overjas, colbertje, wollen das en trui, alles kreeg een aparte behandeling. Hij stroopte zijn hemdsmouwen op tot boven zijn ellebogen, keek toen naar het openstaande bovenraampje. 'Het tocht', zei hij, pakte een haakstok en klapte het enige ruitje dat een beetje frisse lucht tot de afdeling toeliet dicht. Straks zou ik het weer opendoen, als hij in een telefooncel zat om een bericht op te nemen, en om beurten zouden wij triomferen, de hele godganse dag. Hij zocht een kladblok, scheurde er vellen papier uit om zijn bureau te ontdoen van elke vlek die de nachtploeg erop had achtergelaten. Hij was er vies van. Als hij zich zo druk maakte om zulke onbenulligheden, zag hij, ongetrouwde jongen, er ouder uit dan zijn negenentwintig jaar. Hij was klein van stuk, met een groot

hoofd. Sluik, donkerbruin haar. Achter zijn brilleglazen spottende ogen. Een scherpe neus en kleine kin, in een te bleek gezicht. Smalle lippen.

Toen kwam Bollé binnen. Te laat voor zijn doen. Normaal was hij er het eerst. Zijn aanwezigheid werkte verkillend op iedereen. Ook nu ging hij achter zijn bureau zitten zonder te groeten, zonder op te kijken. Zijn gezicht zag inwit, van slaap of ergernis. Hij kwam naar mij toe. 'Jij zit op mijn stoel', verweet hij mij. Het zou wel waar zijn. Ik kon het verschil nauwelijks ontdekken. Ze hadden in de nachtdienst natuurlijk de stoelen omgeruild.

Half tien. In drie cellen tegelijk rinkelden de telefoons. De Noordhollandse edities begonnen hun berichten door te bellen. Om twaalf uur sloot de Haarlemse editie, om één uur kwam die van de pers. Het ene bericht volgde nu op het andere, er stonden er al vijf in mijn stenoblok die ik moest uitwerken, en de anderen zaten nog op te nemen. Bollé kwam naar mij toe. 'Hier is een briefje van Warden Mackay aan Frits Herder. Je moet het meteen tikken.' Daar werd je stapelgek van. Herder, de chef van alle redacties. Mackay, zijn waarnemer. Zij zaten vlak tegenover elkaar, in één kamer. Voor elke scheet schreven ze elkaar briefjes. Eerst dacht ik dat het belangrijke zaken betrof, waarvan een afschrift in het archief moest worden bewaard, maar dat had ik mooi mis. Het was hun manier van conversatie, om verder zwijgend hun gang te gaan. Zij schreven in klad hun boodschap op, en wij moesten die overtikken. 's Middags, als er niet veel meer te doen was omdat de krant al was opgemaakt. Geloof het maar! Bollé kwam er op de meest ongelegen ogenblikken mee, 's morgens, wanneer het razend druk was. Waarom tikte hij ze zelf niet? Dat mocht niet. Chefs mochten niet meewerken.

Niet op die manier tenminste. Geheime rapporten moest hij tikken, voor de hoofdredactie of de directie. En zulke dingen meer. Alleen als iedereen aan het opnemen was en er een dringend bericht op de afdeling werd doorgebeld, hing hij ook. Maar hij verdween meestal van de steno zodra er werk aan de winkel was.

Weer ging de telefoon. Richard uit Londen. Op een vage manier kenden we elkaar, hadden elkaar in de oorlog eens op een illegaal adres ontmoet. Hij was altijd vertrouwelijk tegen me, soms meer dan hij kon verantwoorden, of hij kankerde dat het bericht wel niet in de krant zou komen, of drastisch zou worden ingekort. Nu sprak hij over een offsetpers die was gekocht, en waarvan volgens hem het formaat niet deugde. 'Straks raken we een aantal periodieken kwijt omdat die er niet op kunnen worden gedrukt', vloekte hij. 'En dan te weten dat de handelsdrukkerij toch al als een dodelijk gewicht op de krant drukt. Iedereen beweert dat er verlies op de krant wordt geleden, maar het is niet zo, dat kan niet bij driehonderdduizend abonnees. De strop komt, nou ja, dat vertelde ik je al. Mij benieuwen hoe lang dat goed gaat.'

Bollé wriemelde met zijn pink in een neusgat, veegde de pots aan een krant. De verveling was begonnen. De leegloop werd het in het nieuwste Nederlands genoemd, en daar waren al wat grapjes op gemaakt. Straks zou er een redacteur komen die Bollé voor een of ander klusje nodig had, daar hoopten we tenminste hartstochtelijk op: bemiddeling bij een telefoonaansluiting, of god-weet-wat, want overal had hij zijn connecties. Dan rende hij weg, en wij haalden verlicht adem. Maar nu kwam een editioredacteur vragen wie Haarlem had opgenomen. Ik niet. Hilda schudde van nee, Siem gaf niet eens antwoord.

‘Ik’, zei Bollé, ‘vanmorgen, toen er niemand anders beschikbaar was.’

‘Dat bericht over een circus?’

‘Ja’, antwoordde hij onzeker.

‘Dan heb je “biefstuk” getikt in plaats van “piste”.’

De redacteur holde weer weg.

Wij traptten elkaar aan.

‘Ik moet jullie vakantieopgaaf hebben’, zei Bollé bits.

‘Nu al?’

‘Ja, nu al.’

We maakten onze berekeningen. Recht op zoveel dagen, en drie extra dagen voor de nachtdienst, minus de opgenomen snipperdagen, plus overwerkuren.

‘Jij hebt een dag te veel genoteerd’, zei hij plotseling tegen Hilda.

‘Dat is niet waar. Kijk maar.’

‘En vorige week maandag, toen je weg moest?’

Hilda trilde zo hevig dat zij haar vulpen liet vallen. Er was toen opgebeld. Haar zoon was onder een auto gekomen. Zij was, haar mantel half aan, zonder iets te zeggen of te vragen, weggerend naar huis. Het was goed afgelopen, en de volgende ochtend was zij er weer. Daar een vakantiedag voor aftrekken? Door Bollé? Die zelf zes weken opnam? Zij rukte de telefoon van de haak, draaide driftig drie nummers: ‘Met Overflakkee? Ik moet je dringend spreken. Waarover?’ Hilda begon te huilen.

Bollé verdween haastig van de afdeling.

‘Als je het prettig vindt ga ik met je mee naar Overflakkee’, verzekerde ik Hilda, maar zij antwoordde zachtjes, inbleek: ‘Gaan jullie maar wandelen met zijn tweetjes. Er is nu toch niets te doen.’

‘Die kerel’, schreeuwde Siem Terpstra toen wij buiten liepen, ‘ik rijg hem nog eens aan mijn mes.’ Even moest ik glimlachen, de man kon geen vlieg kwaad doen. ‘Lach jij maar’, vervolgde hij schamper, ‘al die rotzooi slikken. Dat doen ze op de redactie ook. Iedereen denkt dat hij een geweldige stenograaf is, en je hoeft het niet tegen te spreken, ze geloven je eenvoudig niet. Ik weet het toch... Ik werk hier al meer dan tien jaar. Het is Bollé-voor en Bollé-na. Stelletje slappelingen.’

Nu was Siem pas goed op dreef. Straks zou hij verkondigen dat ze geen hersens in hun hoofd hadden, dat ze ons, stenografen, alleen maar minachtten. Marja, de moderedactrice, had de deur voor zijn neus dicht laten vallen, nadat hij hem voor haar had open gehouden. Bonewit had hem op straat niet gegroet. Als zo iets gebeurde, was zijn hele dag versjteerd. Hij had een onbestemde haat tegen de redacteurs, die hij als zijn chefs beschouwde omdat ze boven hem stonden. ‘Ze geven ons de schuld van hun fouten’, hield hij steevast vol. ‘Bewijs het maar eens dat zij iets verkeerd hebben doorgegeven, en dat jij het niet foutief hebt opgenomen’, zei hij en keek mij uitdagend aan.

‘Je bewaart toch al je stenobloks?’

Siem zweeg.

In zijn bureauladen stapelden de bloks zich op, jaar-in jaar-uit, opdat hij op elk ogenblik zou kunnen bewijzen dat de fout niet bij hem had gelegen als er van de hoofdredactie klachten kwamen.

‘Ik heb je al zo vaak gezegd: wij zijn wrakhout, aangespoeld wrakhout. En zo beschouwen ze ons. Moet je ze zelf eens zien. Duymaer heeft een schilderij van een vissersboot boven zijn bureau gehangen om bij Herder in het gevlij te komen. Waarom? Omdat die ’s zomers altijd met

de visserij meegaat. Als ze een brief in het Engels of Frans moeten schrijven, komen ze bij mij vragen hoe het moet. Daar ben ik goed genoeg voor.'

'Je overdrijft.'

'Jij verdedigt ze omdat je een vriendje van Overflakkee bent. Ook zo'n mooie.'

'Je lult uit je nek. Ze zijn veel te kleurloos, dat is waar. Overigens weten ze hun weetje wel. Drie redacteurs hebben een persprijs gewonnen: voor onderwijs, luchtvaart en literatuur. Die geven ze je niet cadeau bij dergelijke onderwerpen. Maar ze mogen zich niet laten gaan, dat is de makke. Alleen in een of ander weekblad kunnen ze stoom afblazen, dan doet de hoofdredacteur een oogje toe. En dan merk je dat ze veel kritischer zijn dan uit de krant blijkt.'

Siem keek nors voor zich uit, liep met grote stappen. Pas in de Damstraat minderde hij vaart. 'Kom mee', zei hij, en we sloegen linksaf de Walletjes op.

'Wat kan je de redactie schelen? En als je het zó erg vindt, jij kunt overal werk krijgen.'

'Maar ik heb geen hbs, alleen mulo, en daar kijken ze toch naar. Trouwens, bij de krant heb ik de helft van het jaar nachtdienst. Overdag lekker in mijn bed. Het paradijs voor het aftrekkersgilde', lachte hij schril.

Ik antwoordde niet.

'Tante Hillegonda had het ook weer op haar heupen', vervolgde hij, en keek me onderzoekend aan.

'Hoe dat?' vroeg ik. Als hij zo over Hilda sprak, was er iets gebeurd. Hij was zaterdagavond bij haar thuis geweest, om zijn grammofoonplaten te laten horen. De dag daarna waren ze allebei geprikkeld, en daar was geen verandering in gekomen.

‘Ik ben niet knap genoeg voor de wijven’, zei hij schamper. ‘Sexappeal, het zou wat. Een seks-piel bedoelen ze.’

Bollé zat er al. ‘Jullie zijn langer dan een half uur weg geweest’, beweerde hij. ‘Ik wil dat jullie voortaan gewoon een half uur in de kantine gaan eten. Nu schrokken jullie je brood naar binnen om te kunnen wandelen. Dat is niet goed. Dan werken de speekselklieren niet bij het eten en krijg je maagklachten.’

‘Dokter Droppie’, fluisterde Siem zo hard, dat Bollé het wel moest horen.

‘Maak jij er maar een grapje mee. Ik ben werkelijk een halve dokter, sinds ik al jaar en dag de medische kroniek bij onze medische medewerker ga opnemen. Soms weet ik er meer van dan hij.’

Nu begon het. Als hij ging opscheppen, had hij geen enkele zelfcontrole meer. Dan kon je hem laten tippelen zoveel je wilde.

Siem Terpstra ging bij hem staan, een bil tegen zijn bureau.

‘Vertel eens, Bol’, zei hij tegen hem, ‘jij hebt je stenodiploma driehonderd per minuut. Ik wil voor die snelheid ook examen afleggen, maar de Federatie beweert dat tweehonderdvijftig lettergrepen het maximum is, voor vergaderstenograaf eerste klas, en dat ben ik al. Waar heb jij je diploma behaald?’

‘In Arnhem’, antwoordde Bollé, ‘bij een andere vereniging.’

‘Hoe kwam je in godsnaam aan een snelheid van driehonderd?’ zeurde Siem door. ‘Of nog hoger zelfs, want voor een examen moet je toch minstens een reserve van twintig lettergrepen boven de voorgeschreven snelheid

hebben. Ik oefen me de pest. Als ik één minuut tweehonderdachtig schrijf heb ik een gevoel in mijn bovenarm alsof ik een uur lang hout heb gehakt.'

Ik volgde het gesprek met ingehouden adem. Als Siem het op zijn heupen had kon je nog wat beleven.

'Maar ik heb mijn eigen afkortingssysteem ontwikkeld', vervolgde Bollé trots, en ging rechtop zitten. 'Voor automobiël schrijf ik bij voorbeeld "aul", en voor auto alleen "au".'

'Dan moet je wel een geheugen hebben als een ijzeren pot', vond Siem.

Een lachje trok over Bollés gezicht.

'Heb ik ook.'

'Je kunt toch niet voor elk woord een afkorting bedenken? Dan ben je een lopend steno-woordenboek...'

'Wat jij nog moet leren, ben ik al lang vergeten.'

'Bij voorbeeld?' vroeg Siem.

'Noem maar wat', antwoordde Bollé.

'Biefstuk.'

Alsof hij een klap op zijn wang had gekregen stond Bollé op en gaf Siem een duw. 'Ga met je reet van mijn bureau af', schreeuwde hij.

'Kalmpjes aan', vermaande Siem, die een stap opzij deed.

'Kom, naar je plaats!' gelastte Bollé.

Siem aarzelde.

'Naar je plaats!' schreeuwde Bollé opnieuw, en verfrommelde een krant.

Siem ging zitten. Rode vlekken kleurden zijn wangen alsof hij de mazelen had. De stilte op de afdeling werd alleen verstoord door het geratel uit de telexkamer. Nu kwam Hilda binnen. Ze liep naar Bollé toe, zei kortaf:

‘Van Overflakkee hoeft die dag niet van mijn vakantie te worden afgetrokken. Je kunt hem erover opbellen.’

‘Al goed’, mompelde Bollé.

Nu vatte ook Siem weer moed.

‘Wanneer doe jij je examen voor tweehonderdvijftig lettergrepen?’ vroeg hij aan mij.

Ik beet me op mijn lippen. Hij wist dat ik ervoor was gezakt omdat ik te zenuwachtig was geweest, mijn hand schokte toen ik moest opnemen.

Ik fietste naar huis met het gevoel, weer een dag verloren te hebben in mijn leven. Dat kon niemand begrijpen. ‘Werk je dan liever op kantoor?’ had Bep mij gevraagd. Natuurlijk niet. ‘Een ander moet toch ook bij een baas werken’, hield zij mij soms voor. ‘Een arbeider die de hele dag in een fabriek staat is er heel wat erger aan toe dan jij. Je moet eens opletten hoe metaalbewerkers eruitzien. Die zijn door hun vak getekend.’ Het was allemaal waar. Ik wist het wel. Maar ik kon het niet verdragen, een chef boven je die je van alles kon toesnauwen, en als je maar tien percent durfde terugzeggen van hetgeen hij je zei, kreeg je er last mee. Zo was het overal. Siem had gelijk. Elke redacteur was ook nog eens je chef. Zij dicteerden en ik moest opnemen. Of ik het eens was met wat zij schreven of niet, goed Nederlands of...

NACHTDIENST

Als een natte dweil legde de komende nachtdienst zich over de zondagmiddag. Om zeven uur moest je bij de krant zijn, of om acht, de late dienst om negen.

Je was nog niet binnen of de telexbel snerpde boven het lawaai van de machines uit. Elke redactie in het land wilde bijtijds de sportverslagen doorgeven of ontvangen. De bandjes waarop wij die hadden vastgelegd hingen in slieren naast het zendapparaat.

Stenogrammen hoopten zich op in onze bloks. Het eerste uur kon de telefooncentrale geen gesprekken meer aannemen. Maar Parijs kon niet worden teruggestuurd, en een zangerige vrouwenstem dicteerde al woord voor woord, duidelijk, steeds verzoekend op te lezen wat zij had gezegd. 'Un moment, mon chéri', en dan ging zij verder, met een papegaai op haar nek die erdoorheen krijste.

'Heb jij weer ruimte?' vroegen we elkaar, want de berichten bleven doorstromen...

Feyenoord had gewonnen; in Meppel was een moord gepleegd; de standenlijst van het derde-klassevoetbal in Friesland gewijzigd; het Engelse pond gedevalueerd; in Zeeland waren oude munten gevonden; autobotsingen in Alkmaar, Heerlen, Oegstgeest, Lutjebroek, Voorthuizen, gewonden, dodelijke afloop; kindje verdronken in sloot voor huis; meisje onder vrachtwagen; treinvertraging tussen Den Haag en Rotterdam; volksgericht in Hindelopen; brand in strokartonfabriek; brand in opslagplaats; brand in kapitale boerderij; filmster bezoekt Amsterdam; ontwapeningsconferentie mislukt; radiostaking in Parijs; muziekverslag uit Leeuwarden; popfestival.

POPFESTIVAL!

WIE HEEFT POPFESTIVAL OPGENOMEN?

WAAR BLIJFT GODVERDOMME HET POPFESTIVAL!!!

Maar plotseling kwam de steno tot stilstand, als een machine waarvan de hendel wordt teruggedraaid. Middernacht. Om een uur ging de eerste editie draaien. Alleen het allerdringendste kon nog worden doorgebeld, en ook buitenredacteuren willen naar bed. De eerste koffie werd geschonken, ritselen van boterhampapier.

‘Jullie hebben Troelstra verraaien’, lalde een dronkeman beneden op straat, als een schim in de donkere nacht. Hij was er elke zondagnacht om deze tijd, je kon de klok erop gelijkzetten.

‘Een partijtje schaak?’ nodigde Siem uit.

Er werd een hand op mijn schouder gelegd.

Wijnand Cohen, chef van de sociaal-economische redactie, wachtte op een artikel dat moest worden doorgebeld. Waar bleef het toch? Hij wou naar huis.

‘Misschien kan ik jou even spreken’, vroeg hij mij, en wenkte me om mee te gaan naar de kamer van de bureau-redactie.

‘Ga daar maar zitten.’

Hij keek me turend aan, als wilde hij zijn gedachten ordenen, en ik op mijn beurt nam hem op. Voor me zat een vriendelijke, gezette man, kort van stuk, met glimmende brilleglazen die zijn ogen iets schenen te vergroten.

‘Ik zal maar met de deur in huis vallen. Op mijn redactie zijn twee zieken. Wil je me komen helpen?’

‘Ik?’

‘Ja, waarom niet? Je kunt toch wel een artikel schrijven?’

Wijnand Cohen, het hoofd schuin, keek me doordringend aan.

‘Daar ligt je kans’, flitste het door mij heen. Zo verdwenen stenografen en correctoren naar de redactie, eerst als invaller, dan voorgoed, en werden redacteur, om vaak neer te kijken op die stomme stenografen. Of, als vrouw, trouwden zij met een journalist, en ook dat betekende maatschappelijke promotie. Ze moesten je eruit pikken, dan zat je snor. Eindelijk niet meer hoeven opschrijven wat anderen dicteerden. Niet meer de stijlfouten slikken van een beginnend journalist, of een grote bek krijgen als je ze erop wees. God-Jezus-nog-aan-toe. Ik hoefde maar ‘ja’ te zeggen. Maar kon je dan werkelijk vrij schrijven? Was je niet gebonden aan de lijn van de krant? Aan een hoofdredacteur die ten slotte besliste? Of je chef? Als stenograaf had je daar geen last van. Je nam het bericht van een ander op, uit. Je was er net zo verantwoordelijk voor als de zetter, de drukker.

‘Nou, waar wacht je op?’ vroeg Wijnand Cohen.

‘Ik doe het niet.’

‘Waarom niet?’ vroeg hij verbaasd. ‘Je kunt het heus wel. Ik heb je al lang in de gaten gehouden. Ik zal je zelf inwerken.’

‘Ik kan moeilijk liegen tegen één mens, laat staan tegen driehonderdduizend abonnees’, flapte ik eruit en had mijn tong wel willen afbijten.

‘Hoe bedoel je dat?’ vroeg Wijnand geërgerd. ‘Je hoeft toch niet te liegen? Dat doe ik ook niet.’

‘Jij niet, nee, omdat je gelooft in wat je schrijft, maar ik heb daar geen vertrouwen in. En dan zou het liegen zijn.’

‘Je bent stapelgek’, reageerde Wijnand Cohen. Hij had een kleur gekregen, beet op zijn onderlip, slikte iets weg en vroeg: ‘Waar ben je het dan niet mee eens?’

‘De bestedingsbeperking. Daar ben ik absoluut tegen.’

‘Wil je soms dat er inflatie komt?’

‘Ik wil niets. Ik wil alleen niet dat de narigheid op de arbeiders wordt verhaald. Waarom wordt het geld niet van de winsten genomen?’

‘Dan wordt er minder geïnvesteerd, en krijg je werkloosheid. Daar zijn de arbeiders in de eerste plaats het slachtoffer van.’

‘Behalve als de werktijd wordt verkort.’

‘Jij denkt in utopieën. Intussen moet het economische leven doorgaan. Ingrijpen in de winsten... weet je waar dat toe leidt? Dan is het met de rust gedaan, want de reactie zou het nooit slikken. En wat dan? Revolutie? De arbeiders lachen je uit. Ze hebben wel iets anders aan hun hoofd. Vandaag een televisie, morgen misschien een eigen autootje.’

‘Daar past zo’n bestedingsbeperking anders niet in.’

‘Ach, we praten langs elkaar heen’, antwoordde Wijnand korzelig, en greep zijn jas. ‘Als dat artikel uit Alkmaar nog wordt doorgebeld, leg het dan op mijn bureau. Ik ga nu naar huis.’

‘En?’ vroeg Hilda toen ik weer op de steno kwam. Op hetzelfde ogenblik rinkelde een telefoon.

Een vriendelijke, oude baas uit Leeuwarden belde – als elke week – zijn muziekrecensie door, doorspekt met citaten uit boeken over Mozart of Beethoven die nooit werden meegenomen en die je rustig kon weglaten als hij het maar niet merkte. Straks zou hij soebatten: ‘Doe een goed woordje voor me bij de redactie’, en wilde niet geloven dat je als stenograaf niets te vertellen had. Hij had waarlijk een goddelijk geduld, steeds opnieuw, en een vertrouwen dat onverbiddelek werd beschaamd. De recensent dicteer-

de almaar door, en ik knikte even, viel bijna in slaap, schudde me zelf goed wakker om niet iets te missen dat belangrijk kon zijn.

Aan het lawaai bemerkte ik dat de deur van de telefooncel was opengefallen, maar toen ik me omdraaide om hem te sluiten stond Hilda achter mij in de benauwende ruimte. Ze boog zich over mij heen, en ik voelde de warmte van haar borsten. 'Wil ik het van je overnemen?' vroeg ze hees. Terwijl ik mij langs haar schoof, de cel uit, voelde ik haar trillen, en onze ademhaling stokte.

Op de afdeling was niemand meer aanwezig. Haastig werkte ik het stenogram uit, zwijgend, tegenover mij Hilda, die de rest uittikte.

'Weet jij wat hier staat?' vroeg ze plotseling, reikte me haar stenogram aan, kwam – toen ik het evenmin kon lezen – naast mij staan, en weer voelde ik haar lichaam. Verwachtte zij iets van mij? Maar dat was te gek. Ze was het fatsoen zelve, een goede vriendin van Bep, en zo iets was ondenkbaar. Zij bleef staan wachten terwijl ik op haar stenogram tuurde, opnieuw naar het beeld van haar woorden staarde. Hilde wist zeker dat ik het plotseling zou kunnen teruglezen, zoals zij mijn schrift altijd kon ontcijferen als ik woordblind was, zó vulden wij elkaar aan. Ze bukte zich over mijn schouder om mee te zoeken naar de zin van haar kortschrift. Als ik haar eens een zoen gaf? Zou zij zich verzetten? Brave Hendrik. Dat deed je nooit. Was je veel te bang voor. Net zo fatsoenlijk als zij, een burgermannetje met angst voor de gevolgen, ondanks je radicale principes. Was je soms niet jaloers op collega's die het zo nauw niet namen, al liet je dat nooit merken? Toch was het te gek dat je elkaar niet mocht aanraken, twee collega's in de nacht, man en vrouw, door alle vezels

met elkaar verbonden zoals die ontstaan wanneer je nauw samenwerkt, dag in dag uit, nacht in nacht uit. Misschien wilde zij het niet eens, verbeeldde je je maar dat zij om je gaf.

‘Ga jij maar naar huis als je klaar bent’, zei Hilda zacht. ‘Ik stempel wel voor je. Zet jouw kaart achter de mijne, dan vergeet ik het niet.’

Buiten was het koud. Huiverend liep ik naar de fietsenstalling in de steeg om de hoek. Een oude oppas lag er te slapen, het hoofd voorover op een tafeltje. Zodra hij mij hoorde stond hij op, vroeg of hij mijn banden moest oppompen en borg de sigaret, die het steevaste antwoord was op zulke vragen, voorzichtig op onder de rand van zijn pet die hij weer op zijn schedel schoof. Hij trok van Drees, vertelde hij als altijd, en zo verdiende hij er nog een centje bij.

Ik liep met de fiets aan de hand de steeg uit. In het duister van een inham bij de hoek stond een vrouw uit de buurt, haar mantel om een man heen geslagen, en staande maakten zij een nummertje. Altijd was hier wel iets aan de hand. Vechtpartijen, midden in de nacht, of een vrouw werd door een pooier langs de straat gesleurd terwijl zij zich verzette en scheldwoorden uitbraakte.

De lichte nevel van de nanacht vulde de verstilde, in duisternis gehulde Utrechtsestraat en liet zijn vettig-natte adem achter op het asfalt, waarin de schaarse straatverlichting flauw weerspiegelde. Etappe vier, telde ik automatisch, want de gang van de krant naar huis had ik in acht etappes verdeeld, en nu was ik op de helft. Met het bovenlichaam over het stuur van mijn fiets gebogen, de kraag van mijn jas hoog opgezet, reed ik, door geen ver-

keer bedreigd, tussen de tramrails. Een eenzame voetganger liep licht slingerend over de brug bij de Herengracht.

‘Zandbak!’ hoorde ik plotseling roepen.

Even schokte mijn hoofd omhoog, bij wijze van verre herkenning, maar het kon niet voor mij zijn, en ik reed door.

‘Hé, Zandbak!’ werd er weer geschreeuwd.

Ik stopte, zette mijn rechtervoet op de rand van de stoep en keek om naar de zich nu met voorzichtige stappen naar mij toe haastende voorbijganger, die met een uitgestrekte arm naar mij wees als wilde hij me dwingen op hem te wachten.

De man kwam bij mij staan, legde een hand op mijn schouder, keek me onderzoekend aan.

‘Jij bent toch Zandbak?’ vroeg hij; het was duidelijk dat hij mij werkelijk bedoelde. ‘Ken je me niet meer?’

Ik zocht in mijn geheugen naar herkenning. Hij was klein van stuk en uitgebeten mager, met scherpe jukbeenderen, een breed voorhoofd en een bleek smal toelopend gezicht, waaruit waterige, grote bruine ogen mij treurig aankeken. Zijn neus was kolossaal en overheerste zijn mond en de puntige kleine kin. Hij droeg een pet en een grijs whipcord pak, zoals politieagenten en tramconducteurs, daaronder had hij een dikke gele trui aan, die zijn hals tot aan zijn kin bedekte.

‘Zandbak, weet je het niet meer?’ zei hij met de zware stem van iemand die te veel heeft gedronken en zijn woorden vooral goed wil formuleren.

Ik haalde aarzelend mijn schouders op.

‘Hoogland!’ zei hij triomfantelijk.

‘De orgeldraaiër’, antwoordde ik verrast. Even fronste hij zijn zware wenkbrauwen, en onderbrak: ‘Ik ben tegenwoordig taxichauffeur.’

‘Hoogland, de werkverschaffing, in het begin van de oorlog.’

‘Jij mag nog eens raaien’, zei hij nu lachend. Hij nam een trek aan zijn sigaret, inhaleerde diep, pakte mijn hand, terwijl hij eraan toevoegde: ‘Jij krijgt van mij de vijf.’

Hij wilde niet meer loslaten, en met onze handen in elkaar gestrengeld vroeg hij: ‘Jij denkt zeker dat ik dronken ben, hè?’

‘Nee hoor’, antwoordde ik geruststellend.

‘Ik heb heus wel een borreltje op. Mijn wijf heeft me laten stikken, en wat moet ik alleen thuis doen? Zeg jij het nou eens, wat moet een mens alleen thuis doen?’

‘Dat is rot voor je’, vond ik, en ik meende het; in godsnaam, midden in de nacht, in de Utrechtsestraat.

‘Alles is nou gesloten’, mompelde hij, waarop hij uitnodigend vroeg: ‘Ga je mee naar mijn huis? Ik woon in de Kerkstraat, vlakbij.’

‘Ik heb vannacht gewerkt’, verontschuldigde ik me, ‘mijn bed roept.’

‘Je voelt je zeker te goed voor me, hè, nu we niet meer aan één kiepkarretje staan. Je zal ook wel kapsones hebben gekregen’, verweet hij me.

‘Even dan’, gaf ik toe.

Zwijgend liepen we naast elkaar op de smalle stoep, sloegen de Kerkstraat in. Hij zocht naar zijn sleutel, vond die in zijn broekzak, en terwijl hij me voorging kon ik in het licht van een lantaarn op het naambordje lezen: Joh. Duivenoord.

Op de trap was het donker. Wij stommelden naar boven, terwijl ik stevig de trapleuning vasthield. In de oorlog was ik zo eens, met krantjes in mijn zak, van een trap gevallen en me aan het touw waarmee de deur wordt

opengetrokken vasthoudend, was ik heelhuids naar beneden gesleurd.

Op de tweede verdieping waren we er. Het lampje van een zaklantaarn gaf de plaats aan.

Een kat begon klaaglijk te miauwen en krabde aan de binnenkant van de deur totdat Duivenoord die had geopend, en nu liep het beest kopjes gevend voor zijn voeten.

Terwijl mijn vroegere maat de groene, pluchen overgordijnen dichtschoof, ging ik aarzelend aan de vierkante tafel zitten in het midden van de kamer. Op het tafelzeil stond nog een bord, waaromheen broodkruimels lagen verspreid, juist in de schijn van een matglazen hanglamp. Naast mij, breed uitgespreid op de grond, lag een nummer van *Wiering's Weekblad*.

'Kijk niet naar de rotzooi', verontschuldigde de man zich. 'Ik ga een bakkie koffie zetten.'

Het was er koud, maar het kon ook de nachtdienst zijn, dan rilde je soms van de slaap. Ik schrok. De poes sprong op mijn schoot, en nu klauwden zijn nagels in mijn broekspijpen.

Johan Duivenoord kwam binnen met twee dampende koppen koffie. Het smaakte, ofschoon ik die nacht misschien al zes koppen had gedronken.

Hij schoof zijn stoel, eiken met bruin kunstleer, naar mij toe, kwam tegenover me zitten.

'Je was wel handig met de schep, Sam', en toen, aarzelend, 'je heet toch Sam, hè?'

Ik knikte.

'Als ik jou in het begin niet had geholpen, hadden ze je gauw de ploeg uit gelazerd.'

Dat was waar. Alles moest ik nog leren. Hoe je een kop

van zand op je kruiwagen maakte zonder dat het er bij het kruien afviel. Hoe je het oer met een pikhouweel uit de grond hakte zonder te veel kracht te zetten, anders was je na een uur werken uitgevloerd. Hoe je met je kruiwagen van de loopplanken, stralen noemden ze die, gebruik moest maken. Met je lege karretje liep je ernaast terug, om plaats te maken voor wie er met een volle kruiwagen aankwam. Johan had me daar het eerst op gewezen, en eraan toegevoegd: 'Je moet iemand die werkt nooit in de weg lopen.' Van alles had ik te horen gekregen omdat het die eerste tijd, met blaren in je handen, niet zo vlot gaat. 'Ik werk wel voor een wijf maar niet voor een kerel', had hij me toegesnauwd, omdat mijn 'produktie' ook zijn loon beïnvloedde. Hij had me geleerd dat je een schep vol zand of klei niet moet 'wegen', niet eerst naar je toe moet trekken, maar meteen moet doorslingeren naar je kruiwagen.

'Gooi die kat gerust van je schoot', zei Duivenoord. Het beest had zijn nagels in mijn dijbeen vastgehaakt. 'Herinner jij je Loewietje nog?'

Ik sloot even mijn ogen, en met moeite haalde ik me hem voor de geest. 'Die rooie, bedoel je.'

Het was een gedrongen, gezette man geweest, zo'n vijfendertig jaar oud, een vrijgezel die aan astma leed, de ene sigaret na de andere draaide, de rook opzoog alsof hij hem niet meer wilde uitblazen en het dan benauwd kreeg en rochelde tot wij bang waren dat hij zou stikken.

'Je kon lol met hem hebben.'

Dat was waar. Elke dag wist hij nieuwe moppen, die hij vertelde als we na een uur scheppen vijf voor de putter namen, maar sommige ervan konden we al dromen, en dan werd hij uitgejouwd. Zeker eens in de week vroeg hij of we dat in de krant hadden gelezen, van dat mokkel op

de Rozengracht. Een Duitse soldaat had haar in haar hand geschoten, en 'niets gebeurd' voegde hij er dan triomfantelijk aan toe, 'geen schrammetje', en keek ons stuk voor stuk aan of we begrepen wat hij bedoelde. Of hij had iets beleefd in een andere werkverschaffing, waar iemand achter een bosje ging zitten schijten. Hij had stiekem zijn schep eronder gehouden, de drol opgevangen, en toen gauw teruggetrokken. Die man had er niets van gesnapt en overal gezocht naar zijn bolus. En altijd haalde de rooie het geintje uit om aan het borsthaar te trekken dat uit mijn overhemd krulde, om te vragen of hij een sjekkie mocht draaien.

'Hoe ben jij toen eigenlijk in de werkverschaffing verzeild geraakt? In het begin van de oorlog werden de joden toch nog met rust gelaten?' vroeg Duivenoord nieuwsgierig.

'Dat is zo', antwoordde ik. 'Herinner je je Vogel nog? Dat was toch ook een jodenman. Ik zal nooit vergeten hoe die vertelde dat hij vóór de oorlog eens met de voddenkar op stap moest zonder dat er geld in huis was, en geld heb je nodig ook om oude rotzooi op te kopen, dat willen de mensen nooit geloven. "Ik zal wel zien hoe ik me erdoor sla", had hij tegen zijn vrouw gezegd. In de Van Baerlestraat werd hij binnengeroepen, daar kon hij een pracht van een kinderwagen overnemen, een tientje vroegen ze ervoor. Hij had ernaar gekeken, een dekentje opgetild, naar het matrasje gestaard, en toen uitgeroepen: "Voor geen geld wil ik die wagen, mevrouw, er zit onrein in." Hij had een vies gezicht getrokken en gezegd: "Kijkt u zelf maar." De vrouw had een stap achteruit gedaan, durfde niet te gaan kijken, en had geantwoord: "Koopman, als u die kinderwagen van mij wilt meenemen krijgt u een rijks-

daalder toe.” Hij vertelde ook dat andere vrouwen “eisjesdiesj” waren en met hem naar bed wilden.’

‘Maar jij, hoe kwam jij bij ons?’ drong Duivenoord opnieuw aan.

‘Toen de oorlog uitbrak werkte ik bij een bank. Ik moest in dienst, en kon na de demobilisatie niet terugkomen. Als je werkloos was mocht je de dienst niet uit en werd je bij een of andere “arbeidsdienst” ingedeeld – ik weet de naam niet meer, later werd het de luchtbescherming. Als je toch wilde demobiliseren, mocht je niet in de steun worden opgenomen. Ik waagde het erop. En eenmaal thuis, ging ik naar mijn vakbond, waar ik al tien jaar lid van was, om steun. Ze stuurden me door naar sociale zaken. Na een week werd ik al gekeurd voor de werkverschaffing. Eerst kwam ik in het Twiske, om te baggeren, met een schepnetje. Ik had een hele rauwe schouder door het schuren van de trekhaak, het wou niet overgaan, en ik haalde geen twintig gulden in de week. Toen opnieuw gekeurd, lichter werk zei de dokter, en het werd Hoogland. Dat viel ook niet mee, doch alles leert op den duur. En de verdienste ging ook wel: tussen de vijftientig en dertig gulden. Weet je Arie, onze putter nog? Die kon de opzichter van de Heide Maatschappij goed belazeren. De meetlat kwam er aan te pas, en dan wist Arie er altijd nog een paar kuub bovenop te matsen.’

‘Die was zo link als een looien deur’, bevestigde Duivenoord.

De klok in de huiskamer begon te slaan, en ik telde mee tot vijf.

‘Ik ga nu echt’, zei ik en wilde opstaan.

Mijn maat van weleer drukte me echter weer op mijn stoel.

‘Nog één bakkie koffie’, smeekte hij.

Hij kwam al gauw terug, morste terwijl hij mij het kopje aanreikte.

‘Ik ben na de oorlog niet meer achter het draaiorgel gegaan’, begon hij nu zelf. ‘Dat was hard werken en weinig verdienen. Dat geloven de mensen niet, ze denken dat je een soort bedelaar bent, niet begrijpend dat je de halve dag aan een groot wiel staat te draaien, en de andere helft van de dag achter zo’n zwaar bakbeest loopt te duwen. Als het regent zijn er geen mensen op straat, en als je een keer goed vangt, moet je het altijd nog met zijn drieën delen. Nee, nu ben ik taxichauffeur, dat bevalt me beter. Ook geen vetpot, maar je beleeft nog eens wat, en soms heb je een mazzeltje, dan wil een zeeman dat je hem rechtstreeks naar een hoerenkast brengt en hou je er een paar centen aan over. Zo is er altijd wel wat.’

Nu wilde ik toch echt naar huis.

Het leek alsof Duivenoord het voelde, en hij vroeg: ‘Hoe is het je broer gegaan? Die heb ik toen eens ontmoet, weet je wel?’

Ik schudde het hoofd, maakte met mijn handen een verloren gebaar.

‘Ook al’, zei hij. ‘Net als je andere familie zeker?’

Ik knikte.

In godsnaam, als hij daar maar niet over doorzaagde, en ik stond op.

‘Jij bent gemengd gehuwd, hè?’ wilde hij weten terwijl hij ook opstond.

‘Ja.’

‘Dan heb je geluk gehad. Jullie waren allemaal voor de dood opgeschreven, alleen was Hitler nog niet aan jullie toe toen de oorlog was afgelopen.’

Ik zweeg. Liep naar de deur.

Duivenoord ging voor mij staan.

‘Ik ben eenzaam, zonder wijf, en mèt mijn dronken harses’, sprak hij als in gedachten voor zich uit, ‘maar wie er van jullie goed door is gekomen moet ook wel eenzaam zijn.’

Ik duwde hem opzij, struikelde bijna over de drempel. Op de trap was het niet meer zo donker, en op straat fietsten de eerste arbeiders van de dagploegen naar hun werk.

Daar was de Van Woustraat al. Nog één etappe, dan was ik thuis.

Zachtjes deed ik de deur open, liep op mijn tenen naar binnen om niemand wakker te maken, doch ik was nog niet in de huiskamer, of ik hoorde zachtjes roepen: ‘Wat ben je vreselijk laat.’

Ik kleepte mij haastig uit, kroop in bed.

‘En wat ben je koud. Moest je overwerken?’

Ik schudde van nee, wilde alles vertellen. Mijn keel werd dichtgesnoerd.

‘Je bent zo gespannen, ik voel het aan je vingers, wat is er gebeurd?’

Ik staarde voor mij uit. Nu betastten warme vingers mijn blote lichaam, kusten haar lippen mijn ogen, en haar warmte sloeg op mij over, en wij werden samen een, langzaam, toen vlugger, tot de hartstocht mij overweldigde en mijn zaad zich in haar lichaam spoot terwijl ik huilde, vreselijk en rauw, en ik schreeuwde mijn verdriet uit, tot zij een kussen op mijn hoofd duwde, want de kinderen mochten het niet horen.

KRANTENSTAKING

‘We moeten ook de straat op’, klonk het door het geroezemoes in de kantine op de vijfde verdieping, waar arbeiders druk gebarend elkaar poogden te overtuigen: zettters spraken met drukkers, lithografen met binders.

‘Dat kunnen we niet doen’, vond een oudgediende.

‘Waarom niet?’ riepen stemmen door elkaar.

‘Omdat de vakbond er niet achter staat’, antwoordde de één.

‘Het is onze eigen krant’, bezwoer de ander.

‘Bij verschillende dagbladen wordt toch ook gestaakt’, luidde het steeds weerkerend argument, ‘moeten wij dan niet meedoen?’

Toen deed iedereen een stap achteruit.

Directeur Riemersma was ongemerkt binnengekomen, in een zwarte overjas alsof hij voor de zondag was gekleed, tas onder zijn arm, zijn anders zo rustig-vriendelijk gezicht inbleek en zorgelijk. Hij trok met zijn kin, snoot voortdurend zijn neus, riep om stilte, en als bij toverslag kringden de arbeiders om hem heen.

Riemersma was gezien in het hele bedrijf. Hij flikte nooit iemand een kunstje, en als hij iets voor je kon doen zou hij het niet laten, zonder onderscheid des persoons, of je nu redacteur was of handzetter, en daarom vond iedereen hem een rechtvaardige kerel. Zijn vader was een bekend socialistisch voorman geweest, uit de arbeidersklasse voortgekomen, zelf had hij economie gestudeerd, was directeur geworden bij een groot bedrijf en naar de krant overgestapt toen die kans zich aanbood.

‘Luister nou’, herhaalde hij zacht, en het werd ineens

doodstil in de kantine. 'Ik spreek in jullie eigen belang. Er mag hier niet worden gestaakt. Het bedrijf kan het niet verdragen, en bovendien, staking bij de eigen socialistische krant, wat moet de buitenwereld daarvan denken? Het is al dom genoeg dat het personeel bij het *Handelsblad* en de *Telegraaf* het werk hebben neergelegd, en ons bedrijf mag daar niet aan meedoen.'

Zwijgend had men naar de directeur geluisterd, maar nu hij was uitgesproken klonk er gemurmel, toen stak Piet Schelfhout, zetter en lid van de Ondernemingsraad, een hand omhoog zoals een schoolkind zijn vinger opsteekt.

'Jij daar', wenkte de directeur, en Schelfhout vroeg alleen: 'Waarom niet?'

'Omdat er een collectieve arbeidsovereenkomst bestaat.'

'Die is al een half jaar verlopen.'

'Daarvoor is toch het overleg?'

'Dat is toch ook afgebroken?'

'Het kan elk ogenblik worden hervat.'

'Dan kunnen ze ons weer aan het lijntje houden.'

De directeur zweeg, staarde naar de grond.

'Goed, dat is onze schuld niet. Wij waren steeds bereid, aan de eisen van de vakbond tegemoet te komen.'

Iemand lachte schamper.

'Als jullie mij niet geloven, vraag het dan aan Rensenbrink', en hij gebaarde met zijn vinger, zodat iedereen omkeek naar de vakbondsbestuurder, die nauwelijks opgemerkt aan een tafeltje was gaan zitten.

Weer was het stil. Natuurlijk moesten de arbeiders meedoen met de andere kranten, de staking betrof immers ook hun belangen. De collectieve arbeidsovereenkomst gold voor alle dagbladen. Alleen niet voor het administra-

tief personeel, met zijn eigen CAO, maar die werd altijd aangepast aan de met de technische CAO bereikte resultaten. Ik keek om mij heen, en ontdekte slechts een enkele kantoorbediende. De kantoorbedienden zouden vast niet meestaken, en het was ook van weinig belang, want op het vervaardigen van de krant hadden zij geen enkele invloed. Wat moest ik doen als stenograaf? Onze afdeling viel onder de administratieve CAO. Bovendien had ik Klaas Overflakkee beloofd dat hij geen moeilijkheden met me zou krijgen. Daar moest ik me aan houden. Het was wel moeilijk. Blijven werken als de arbeiders de straat op gingen, aan die mogelijkheid had ik nooit gedacht, en daar voelde ik ook weinig voor. Stel je voor dat de stalinisten zouden schrijven: 'De schoonzoon van Sneevliet is een onderkruiper.' Trouwens, wat zou mijn schoonmoeder ervan zeggen als ik bij een staking aan de kant bleef staan? Mijn ontslag aanbieden? Dat kon ik altijd nog doen. En daarna? Als je zelf ontslag nam kreeg je niet eens werklozensteun. Ik moest maar afwachten wat er verder ging gebeuren. Er op de steno over praten. Om die reden had de afdeling mij naar boven gestuurd. Ik moest mijn hoofd erbij houden, er werd alweer gesproken.

'Voer die verbeteringen hier dan vast in', bepleitte zetter Schelfhout.

'Dat kan jammer genoeg niet', antwoordde de directeur. 'We zijn aangesloten bij het Verbond van Persdirecteuren, dat met de vakbonden onderhandelt. Wij zeggen er wel onze mening, maar vormen er niet de meerderheid. Als goede democraten moeten wij ons onderwerpen aan de daar aangenomen beslissingen.'

'Wij toch zeker niet', werd er geroepen, en: 'Ga er dan uit!'

‘Zo eenvoudig ligt het niet. Wij kunnen in ons eentje geen loonpolitiek voeren.’

Iedereen draaide zich plotseling om. Nieuwe groepjes arbeiders kwamen luid pratend de kantine in.

‘Bij *De Tijd* wordt ook gestaakt’, riepen zij, ‘wat staan we hier nog?’

Uit de verwarring maakten enige zettters zich los om naar vakbondsbestuurder Rensenbrink toe te stappen. Ik boog mij voorover om alles goed te verstaan.

‘Ik begrijp jullie wel’, zei hij, maar op de gestelde vragen antwoordde hij steeds: ‘Ik heb mijn eigen verantwoordelijkheid tegenover het verbondsbestuur, en hun standpunt luidt: geen ellende met stakingen...’

‘Dan zitten jullie met blote handen aan de conferentietafel en nemen ze jullie in de maling, zoals al zes maanden is gebeurd’, merkte een typograaf verbitterd op.

‘En nu moeten jullie luisteren’, schreeuwde de directeur wanhopig over de hoofden heen. ‘Jullie mógen niet meestaken. Onze krant staat achter de geleide loonpolitiek, die in gezamenlijk overleg door de politieke partijen in het parlement is vastgesteld. Elke staking is tegen de regering gericht.’

Dat was wat moois. Er heerste al langer dan twee maanden een regeringscrisis. Waarom ging niemand daarop in? Dus vroeg ik: ‘Welke regering bedoelt u?’

Er werd luidkeels gelachen, ‘ja’ geschreeuwd, zodat het mij overrompelde, en iedereen wachtte op een antwoord dat echter uitbleef.

‘Ik ga niet werken als er bij de andere kranten wordt gestaakt’, zei een oude zetter verontwaardigd tegen arbeiders naast hem. ‘Ik heb een goeie naam. Op mijn leeftijd wil ik niet meer dat er een kruisje achter komt te staan: maffer.’

Op hetzelfde ogenblik stroomde de kantine leeg, voegden zettters en drukkers zich buiten bij de typografen van andere dagbladen, die voor De Rode Burcht samendromden. Ik haastte mij terug naar de steno. Ze zouden me vragen wat onze houding diende te zijn. Het administratieve personeel deed niet mee, want op alle kantoorafdelingen werd normaal doorgewerkt.

‘Ik wil op jullie geen druk uitoefenen’, hield ik Hilda voor. ‘Het is misschien dom van me, maar ik kàn niet werken als er wordt gestaakt. Dat gaat helemaal tegen mijn gevoel in.’

‘Wij staken natuurlijk ook mee’, antwoordde zij zonder enige aarzeling, ‘ik in ieder geval wel.’

‘En ik ook’, bevestigde Siem. ‘Zul je Bollé straks zien als hij alleen op de afdeling is. Mag hij alle berichten zelf opnemen. Leve de lol.’ Hij liep resoluut naar de telexkamer en gaf aan alle rayons door: ‘De kranten staken, wij ook’, terwijl hij de centrale op nachtschakeling overzette.

Stakers in zondagse kleren vulden de grote zaal van Krasnapolsky, stonden tussen de palmen in de gangen om iets op te vangen van wat er binnen werd besproken en probeerden nog plaats te vinden. Geen enkel dagblad verscheen, behalve *De Waarheid*, die buiten werd verspreid.

Op het podium van de rokerige zaal stond een lange tafel, groen gedekt als een biljart. Een karaf vol water, een glas ernaast, een voorzittershamer. Een microfoon werd bijna omvergelopen en slingerde na om zijn standaard. Achter de tafel een arbeider, klein van stuk. ‘Hij heeft de leiding van de staking bij de *Telegraaf*’, zei men met eerbiedige bewondering. Naast hem de stakingsleiders van de andere dagbladen. Schelfhout, van *Het Vrije Volk*, zat er ook.

De voorzitter stond op, en het geroezemoes in de zaal verstomde.

‘Ik heb hier de namen van alle bedrijven die aan de staking deelnemen. En ik heb goed nieuws. Ook de Europese editie van de Amerikaanse *Times* wordt niet gedrukt. Het is het troetelkindje van de *Telegraaf*-directie. Ze willen elk bedrag betalen als die in ieder geval verschijnt. “Als we die krant zouden kwijtraken kost het ons land deviezen”, zeggen ze, maar bedoelen natuurlijk hun eigen winst. Aan onze deviezen, ons loon, hebben ze maling.’

Gejuich steeg op uit de monden van de stakers.

Toen vroeg de voorzitter – ‘Boucher heet ik’, schreeuwde hij de zaal in – wie zich opgaf voor de discussie. Handen gingen omhoog, namen werden genoteerd. ‘Jij ook, jij moet ook spreken’, drong Hilda met klem bij mij aan.

Om beurten beklommen typografen het podium om te vertellen waarom zij staakten, waarom moest worden doorgestaakt. Vaak spraken zij scherp en goed, soms stamelden zij enkele woorden en liepen weer haastig de zaal in. Nieuwe gedachten werden geopperd, waarop niemand scheen in te gaan, tot een arbeider erop voortborduurde.

‘Schreuder’, riep de voorzitter enige keren, ‘Schreuder.’

Arbeiders keken om zich heen.

‘Waar werkt hij?’ werd er gevraagd.

‘Jou bedoelt hij!’ maande Hilda, ‘ze verwarren je met iemand anders.’

Ik liep naar het podium en beefde. Tijdens de vorige sprekers had ik gepoogd in gedachten te formuleren wat ik zou zeggen, doch steeds weer overspoelden de stakingsleiders mij met hun woorden en dwongen mij tot luisteren. Ik wist het niet meer precies, en zei: ‘De stenografen van *Het Vrije Volk* doen ook mee. Het gaat net zo goed om de

administratieve CAO, als jullie verliezen verliezen wij ook. Daarom zijn wij solidair.'

Een ander liep het podium al op, nam me de microfoon uit de hand. Misschien had ik wel verward gesproken. Haastig sprong ik van de verhoging, liep zenuwachtig de zaal door met het gevoel alsof iedereen mij nakeek, staarde Hilda aan om zwijgend te vragen hoe zij mijn woorden had gevonden, zij lette echter niet op mij en luisterde met gefronst voorhoofd naar de nieuwe spreker.

De vergadering golfde heen en weer, en iedereen in de zaal deinde mee met de stemming van het ogenblik, doch alle sprekers meenden dat moest worden doorgestaakt totdat de looneisen volledig waren ingewilligd.

Gespannen wachtten de mensen in de zaal op wat er verder ging gebeuren, terwijl men op het podium gebarend beraadslaagde, totdat de voorzitter opstond.

'Wij achter de tafel hebben spontaan de voorlopige leiding van de staking op ons genomen. Nu iedereen hier is, moet er een definitieve stakingsleiding worden gekozen. Wij stellen voor, dat allen die namens hun bedrijf of afdeling hebben gesproken, er deel van uitmaken.'

Schelfhout was er bij. Hij had namens *Het Vrije Volk* gesproken en de stakers tot geestdrift gebracht. 'Jij ook', zei hij tegen mij, 'denk erom, vanavond om acht uur in De Doelen.'

'Moeder is vanmiddag geweest', zei Bep zodra ik thuis kwam. 'Ze is zo blij dat je meestaakt. We kunnen op haar rekenen, heeft ze gezegd, en moeten ons geen zorgen maken. Ze heeft een boek voor ons achtergelaten, met tekeningen van Käthe Kollwitz: *Ein Herz schlägt für die Mütter*.'

Al was het alleen voor haar, dan was het al goed geweest wat ik had gedaan, dacht ik, en voelde me enorm opgelucht om mijn besluit. Ik bekeek de tekeningen en las in haar steil handschrift:

*Worsteling kenmerkt onze strijd,
Neemt er deel aan allerwegen,
Hij die deelneemt aan de strijd,
Plukt de vruchten van de zegen.*

Zege had ze natuurlijk bedoeld, overwinning, of had zij ons haar zegen willen geven, omdat ze bij alles wat zij deed hoopte de naam van haar in de oorlog als arbeidsleider gevallen man waardig te zijn?

Tegen de achtermuur van de kantine stonden de journalisten, die zich als groep buiten de staking hadden gehouden en wier belangen ook niet op het spel stonden; wat deden zij dan hier? 'Schreuder', riep een van hen mij spottend na, anderen groetten vriendelijk. Kantoorpersoneel zat op de voorste rij. Daarachter de zetters, drukkers, lithografen.

Het was vijf uur in de middag, en een ongewone tijd om te vergaderen. Normaal was het gebouw van de krant om die tijd uitgestorven, heerste er de rust tussen dag- en nachtdienst in. Maar de directie had het gehele personeel met spoed opgeroepen, en ondanks tegengestelde adviezen had iedereen daaraan gehoor gegeven.

Op het podium de onvermijdelijke tafel met karaf, houten hamer, glaasje water. Erachter: de directeuren Roodhuysen en Riemersma; de hoofdredacteur, die er als een dominee uitzag; Klaas Overflakkee, strak voor zich uit starend.

Toen sprak directeur Roodhuysen, een grote man, met handen als kolenschoppen, en een enigszins grof gezicht. Hij was als arbeider zijn loopbaan begonnen, had zich met enorme inspanning naar de top gewerkt, zonder zich rust te gunnen, dag en nacht in de weer. Hij beschouwde het bedrijf als zijn persoonlijk eigendom, en verdedigde het tegen ieder als een waakhond: grommend, bijtend als het moest, en altijd op zijn hoede. Vriendelijk voor de arbeiders was hij niet, en ofschoon zij hem respecteerden, geliefd als directeur Riemersma was hij evenmin. Hij was geen flikflooiër in zijn contact met hooggeplaatste functionarissen of collega's. Voor iedereen gold hij als dezelfde bullebak, die tijdens de oorlog goed was geweest, en alleen daarom reeds kende hij zijn pappenheimers. Toch was hij ook bij de arbeiders vandaan gegroeid, en zwierf vaak als een eenling door het kranlegebouw, met deuren smijgend, vloekend, door niemand begrepen.

‘Het is hartstikke stom wat jullie vandaag hebben uitgehaald’, schreeuwde hij verbitterd de kantine in. ‘Jullie hebben ons in de rug aangevallen, en daarmee snijden jullie in eigen vlees. Ik zeg dit niet als directeur. Ik sta hier als lid van de bemanning, en mijn hart bloedt. Ik ben zelf zetter geweest. Mijn moeder heeft in dit bedrijf als werkster de vloeren gedweild. En nu deze schande. Onderling verscheurd zitten wij hier bij elkaar. En de vijand, jullie eigen klassevijand zoals jullie hem vandaag hebben genoemd, is de lachende derde. Staken tegen jullie eigen bedrijf...’

Een oude arbeider, in manchester pak zoals AJC'ers die plachten te dragen, stond op, hield de rugleuning van de stoel vóór hem vast met twee handen die trilden. Hij zei met verstikte stem: ‘Ons eigen bedrijf? Dat was vroeger

zo, en met onze eigen centen en sappelen hebben wij het groot gemaakt. Hoor je het, Roodhuysen, wij! Toen jij ook nog achter de drukpers stond. Maar nu beslissen jullie over ons. Daar deugen we alleen nog voor, behalve vandaag: nu horen we er plotseling weer bij...'

De voorzitter klopte heftig met zijn hamer. De arbeider raakte van zijn stuk, hakte nog enkele woorden, ging toen zitten en hilde als een kind.

Er heerste nu volslagen stilte, alsof iedereen zich persoonlijk schuldig voelde aan hetgeen zo juist was gebeurd. Achter de groene tafel werden de hoofden naar elkaar toe gebogen, meisjes brachten koffie rond in het oplevend ge-roezemoes van de kantine.

Directeur Roodhuysen stond opnieuw op.

'Er is zoëven bericht gekomen van het vakbondsbestuur, dat de krantedirecties de besprekingen willen hervatten, op voorwaarde dat iedereen weer aan het werk gaat. Zij doen het voorstel de lonen met twaalf cent per uur te verhogen. Het bomilo, voor degenen die het niet mochten weten: het deel van het loon dat boven het gemiddelde van de grafische industrie ligt. Elk bedrijf kan daar nog mee matsen, en wij zijn de beroerdesten niet, dat weten jullie ook wel. De eisen van de vakbeweging zijn daarmee voor driekwart ingewilligd, en het is zinloos om de staking voort te zetten. Straks moet de nachtploeg gewoon weer aan het werk gaan. Wie het daar niet mee eens is moet het maar zeggen.'

Iemand wilde opstaan, duwde de leuning van een stoel heen en weer, ging weer zitten. Er werd gekucht alsof de zaal collectief aan astma leed. Ik zocht naar Schelfhout. Hij stond druk te praten met een groepje zetters. Stak zijn hand plotseling op. Liep naar het podium. Terwijl hij

sprak richtte hij zich voornamelijk tot directeur Roodhuysen.

‘Het is niet waar, directeur’, zei hij, ‘dat we de krant in de rug hebben willen aanvallen. We hadden juist het oogmerk om de vakbondsleiding bij de loononderhandelingen een steuntje in de rug te geven...’

Als door een zweepslag getroffen sprong Roodhuysen op.

‘Die vakbondsbestuurders zijn jullie geweldig dankbaar voor zo’n hulp. Vraag het ze maar’, zei hij smalend. ‘Ze kunnen niet meer met goed fatsoen tegenover de krantedirecties plaats nemen, die ze beschuldigen van wat jij zo mooi vindt: een vorm van samenwerking tussen bestuur en leden waar zij niet om hebben gevraagd.’

In de kantine siste gefluit.

‘Wie is er zo flink?’ riep hij, maar directeur Riemersma gaf hem te kennen dat hij zich moest beheersen, en even raakte hij van zijn apropos. Hij bukte zich en pakte driftig een gekleurd tijdschrift uit zijn aktentas. ‘Kijk!’ schreeuwde hij, ‘nu is de concurrentie ons voor. Wij hadden gehoopt de eersten te zijn met een gekleurd weekblad. Door jullie staking is het *Handelsblad* eerder dan wij.’

Schelfhout zocht naar een antwoord, zei niets, liep terug naar zijn plaats.

‘Dan wordt er vanavond weer gewerkt’, verklaarde directeur Roodhuysen nadrukkelijk.

Gewerkt? Daar kon hij niet over beslissen. En zelfs het gehele personeel niet. De krantenstaking was immers algemeen, en over wat er verder moest gebeuren zou alleen nog door het gezamenlijk personeel van alle kranten worden besloten. Daarvoor kwamen vanavond de stakingsleidingen bijeen. Zó was het op de stakingsvergadering in Krasnapolsky afgesproken.

Ik liep naar het podium.

‘We kunnen op ons eigen houtje geen besluit nemen’, zei ik aarzelend. ‘Wij staken toch niet alleen. Zelfs als het verstandig zou zijn om op het compromisvoorstel in te gaan, kan daar alleen vanavond, in De Doelen, door de vertegenwoordigers van àlle stakers over worden gestemd. Zelf geloof ik dat er méér in zit. Als de directies na één dag staken al zo ver tegemoetkomen, spreekt dit boekdelen. Maar dat is het voornaamste probleem nu niet. Het blijft noodzakelijk, er eerst in De Doelen over te beraadslagen.’

‘Wij hebben geen behoefte aan syndicalisten’, onderbrak directeur Roodhuysen mijn woorden. ‘Wij bepalen zelf wat wij doen. Daar hebben wij anderen niet voor nodig. Ik stel voor dat er vannacht weer wordt gewerkt, en wie er tegen is moet zijn hand maar opsteken.’

Voorzichtig gingen enkele handen omhoog, door niemand geteld, en opgelucht liepen de mensen de kantine uit.

Schuchter liep ik tussen hen in, nauwelijks opkijkend. Ik had me mooi in de nesten gewerkt. Als stenograaf had ik met de staking niets te maken gehad. Uit solidariteit meedoen, dat ging nog; daarna in de stakingsleiding; en zoëven had ik als een van de weinigen de staking verdedigd. Tegenover de directie. Tegenover Klaas Overflakkee, die mij niet had aangekeken. Hoe moest hij zich voelen? Maar wat had ik anders kunnen doen?

Bij de ingang van De Doelen werd ik ’s avonds opgevangen door een drukker van *Het Vrije Volk*. ‘Hoor eens’, zei hij tegen me: ‘we zijn met zijn vieren in de stakingsleiding gekozen, en wij hebben al afgesproken dat alleen Schelf-

hout namens de krant spreekt. Jij houdt je kaken op elkaar.'

'Prima', antwoordde ik. Nu hoefde ik tenminste niet te vertellen wat er bij *Het Vrije Volk* was besloten. Schelfhout was het met het compromis eens geweest, en hij vond dat er weer gewerkt moest worden. Dan was hij ook de aangewezen persoon om het de vergadering mee te delen.

Ik zocht een plaats in de zaal, propvol tot aan het balkon. Dat er zóveel bedrijven meestaakten; ook handelsdrukkerijen hadden zich bij de actie aangesloten. Hier zaten uitsluitend de vertegenwoordigers van de arbeiders, wel vierhonderd schatte ik, nee, het waren er meer. Naast mij, zwijgend voor zich uit ziend, een lithograaf van *Het Vrije Volk*, die elk gesprek met mij ontweek.

Een bestuurstafel stond op het toneel, dat als podium dienst deed. Een grapjas liet de gordijnen een eindje zakken, doch gebrul uit de zaal joeg hem weg. Boucher, opnieuw voorzitter, stond op. 'Ouwe zeerover', riep iemand, gehamer, doodse stilte.

'Eén dag staken is voldoende geweest om de heren weer achter de conferentietafel te krijgen', zei hij onder algemeen applaus. Hij was bestuurder van de Eenheids Vak Centrale geweest, beweerde men, en zijn zelfbewust gedrag verried zijn ervaring. Stalinist was hij niet, hij had immers het communistisch dagblad scherp aangevallen en van 'stakingsbreuk' gesproken.

Het werd weer stil, en de spreker vervolgde: 'Ook de staking kent haar achturendag. In die acht uur hebben we immers meer bereikt dan de vakbondsbestuurders in een half jaar overleg. Er is een compromis voorgesteld, dat gisteren nog ondenkbaar scheen. Waarom zouden wij ons haasten om het te aanvaarden als de tijd zo in ons voordeel

werkt? Ze hebben van ons oneindig geduld gevergd, laten wij nu hùn geduld eens op de proef stellen. Als we het nog enkele dagen volhouden, zit er een volledige overwinning voor ons in. Daarom is mijn voorstel: doorzetten. Wie wil er iets over zeggen?’

De ene arbeider na de andere stond op om te verklaren dat hij het ermee eens was. En steeds werd hij geestdriftig toegejuicht, werden grappen gemaakt, klonk er gelach na iedere spreker. Uit de feestelijke stemming proefde je de bereidheid om voort te gaan, de verwachting van een naderende overwinning. Schelfhout zou het niet gemakkelijk krijgen als hij ging vertellen wat er bij *Het Vrije Volk* was besloten. Zwijgend zat hij naast Boucher achter de tafel, onverschillig, alsof alles hem niet aanging, doch soms klapte hij mee, bij wijze van instemming naar het scheen. Dan zag het er toch zo somber nog niet uit. Je kon nooit weten wat er later op de zetterij was besproken. Met de directie erbij was het erg moeilijk geweest, ik had het zelf bijna in mijn broek gedaan toen ik in de kantine sprak.

‘Verder geen sprekers meer?’ vroeg Boucher, en keek onderzoekend de zaal in.

Geen sprekers meer? Schelfhout had nog niets gezegd. Hij was immers aangewezen om het woord te voeren? Ik kon het niet doen. Mij was het verboden. Zo kreeg je een waanzinnige toestand. Iedereen zou denken dat de staking algemeen bleef, om morgen te ontdekken dat de arbeiders van *Het Vrije Volk* vannacht weer aan het werk waren gegaan. Dan had je de rotzooi compleet. Verdeeldheid, verwarring, capitulatie van het ene bedrijf na het andere, op een handjevol doorzetters na, die zouden worden geslachtofferd. Dan was het aanvaarden van een compromis altijd nog beter. Als er maar eensgezindheid bleef bestaan.

Een nederlaag was het ergste. De tegenstanders van de staking zouden in hun vuistje lachen en zeggen: 'Zien jullie nu dat wij gelijk hebben gehad, dat staken uit den boze is?' Ik zou Schelfhout wel willen dwingen om op te staan en het woord te voeren. Ik keek tersluiks naar mijn buurman om te zien wat hij ervan dacht, doch hij staarde zonder gelaatsaandoening voor zich uit. 'Dus geen andere sprekers verder?' riep Boucher. Het was verschrikkelijk. Dat mocht toch niet, de waarheid verzwijgen. Zou ik naar het podium lopen? 'Je hebt je zelf mooi te grazen', schold ik in me zelf. Straks sta je als redder van de natie op het podium, maar daar leende ik me niet voor. En wat dan? Als ik mijn bek hield werd ik medeplichtig, omdat ik immers wist hoe het bij *Het Vrije Volk* was verlopen? Ze konden me wat.

Haastig liep ik naar het podium, greep de microfoon.

'Hoe rottig ik het ook vind, bij *Het Vrije Volk* is besloten vannacht weer aan het werk te gaan.'

'Leugenaar', werd er geroepen, 'slijmerd.'

'Echt waar', schreeuwde ik de zaal in. 'Ik was er niet voor, doch de meerderheid wel. Dat had Schelfhout jullie moeten vertellen.'

'Sodemieter hem daar toch vandaan, voorzitter', riep iemand, en het boegeroep ontnam me de mogelijkheid nog één woord te spreken. De grond danste onder mijn voeten, en ik hield me aan de tafel vast om niet te vallen.

'Heus, ik was er tégen, ik wil jullie alleen maar waarschuwen', brulde ik opnieuw, en mijn stem klonk zo luid dat ik er bang van werd. Toen duwde iemand me opzij, rukte de microfoon uit mijn hand.

'Luisteren jullie godverdomme toch. Ik ken hem van vroeger, uit de Sneevlietbeweging.'

Terwijl hij doorsprak, legde hij een hand op mijn schouder. Vaag herkende ik zijn Twents dialect, het was Leendert, uit de jeugdbeweging van voor de oorlog. De zaal was stil geworden, en duidelijk hoorde ik hem zeggen: 'Ja, ik ken hem van vroeger, en als hij zo iets zegt liegt hij het niet.'

GOJS LEF

Onwennig zat ik tegenover Klaas Overflakkee, die mij vanachter zijn bureau opnam, eerst zonder een woord te zeggen. 'Waar moet ik beginnen?' vroeg hij, alsof dit mijn zaak was, en ik antwoordde: 'Prik maar een letter in het telefoonboek.'

'Daar heb je het weer, die koppigheid van jou waar ik geen raad mee weet. Wat is er toch met je aan de hand? Toen je bij de krant kwam was ik enorm blij, meer dan je zelf beseft. Je droom als personeelshoofd, tussen de routine van elke dag, is toch ook: mensen te kunnen helpen die je lief zijn. Ik had het gevoel iets goeds te doen, en nu is het helemaal uit de hand gelopen. Door jou heb ik al wat narigheid moeten opvreten. Het begon fijn, je werk was prima, het contact met je collega's prettig, en nu werp je je op als stakingsleider.'

'Dat is niet waar.'

'Noem het zoals je wilt, maar je kunt moeilijk beweren dat je nergens wat mee te maken hebt gehad. Als je zetter was geweest, had ik het normaal gevonden. Dan had ik, indien je tijdens een staking had willen werken, tegen je gezegd: "Donder op, je hebt niets te maken in het bedrijf als je maats staken." Maar jij? Jullie CAO was helemaal niet in het geding.'

'Je vergeet...' wilde ik tegenwerpen.

'Ach, lig niet te zeiken', onderbrak Klaas, 'soms denk ik: hij wil tonen dat hij gojs lef heeft.'

Even schoot ik in de lach. Die uitdrukking had ik in geen jaren meer gehoord. Wat betekende het precies? Overmoed, op goed geluk, doch ook: doen wat een ander niet durft.

‘En toch ga ik niet werken als er wordt gestaakt.’

‘Ook als je er niets mee van doen hebt?’

‘Ja.’

‘Waarom dan?’

‘Zo voel ik het nu eenmaal.’

‘Je bent wel star.’

Ik gaf geen antwoord meer. Maar zien wat er verder van kwam.

‘Zo’n rothouding heb ik toch niet aan je verdiend’, zei Klaas, en zijn stem sloeg over van woede.

Nu schaamde ik me, mijn schouders trokken samen, doch ik wilde het hem niet laten merken en ging weer rechtop zitten.

‘Tegen wie ben je nu in opstand? Tegen mij?’ vroeg Overflakkee.

‘Je bent gek’, antwoordde ik haastig.

‘Tegen de directie soms? Vind je dat ze je onderdrukken? Dat het bonzen zijn?’

‘Dat hoor je mij niet zeggen.’

‘Maar God hoort je brommen. Laat ik jou vertellen dat alle twee de directeuren, hoe verschillend ze ook zijn, de een vriendelijk en begrijpend, de ander nors en naar jouw mening een rechtse reformist, ’s nachts over het welzijn van de krant piekeren als jij ligt te snurken. Het is hier geen kapitalistisch bedrijf. Daar schijnt niemand een idee van te hebben. Het is een heel zware opgaaf om uit de rode cijfers te blijven. En nu die staking. Klootzak’, beet hij me toe, ‘als je per se niet wilde werken, had je dan ziek gehouden. Of had me ten minste opgebeld.’

Ik staarde voor mij uit, niet wetend wat te moeten antwoorden.

‘Soms kan ik van jou niet slapen, geloof je me?’ bromde

Klaas verwijtend. 'Ik zal echt van niemand anders wakker liggen hier in het bedrijf, maar jij maakt me stapelgek, zo erg dat ik wel eens denk: "Had ik hem maar nooit gekend." Maurits, je broer, was een heel zachte jongen, weet je dat?'

Verbaasd keek ik Klaas aan. Een zachte jongen? Als kinderen hadden we met elkaar geknukt. Ik was zo afgunstig geweest op hem als de hel, omdat ik dacht dat hij door moeder werd voorgetrokken. Kon ik maar een streep zetten onder al die herinneringen van voor en tijdens de oorlog. Maar ik was zo blij dat Klaas dit over hem had gezegd, als ik nu een woord sprak zou ik gaan janken.

'Ik snap niet waar mijn behoefte vandaan komt je steeds maar weer te willen beschermen alsof je geen volwassen kerel bent, beschermen, zelfs tegen je zelf. Bep zal ook wel eens koppijn van je krijgen.'

Dat liet ik me niet zeggen.

'Bep stond tijdens de staking helemaal achter me.'

'Natuurlijk. Dat doet ze altijd. Zij is veel te goed, daar komt het door.'

Godverdomme, nu ging hij zich dáár mee bemoeien. Wat verbeeldde hij zich wel. Dan zou ik hem eens de waarheid vertellen.

'Die staking heeft de directie aan zich zelf te danken. Als zij met alle geweld mee willen doen aan de kant van de georganiseerde patroons, krijgen ze onherroepelijk de arbeiders tegenover zich. Als in een noodlotssymfonie.'

Even keek Klaas Overflakkee verbaasd, zocht naar een antwoord.

'Wat had jij dan gewild? Een eigen loonpolitiek van het bedrijf, tegen alle verhoudingen, zelfs tegen de wetgeving in? Dan bestonden we al niet meer.'

‘Goed, dan moet je het de arbeiders niet kwalijk nemen als zij ook hun eigen weg volgen’, merkte ik triomfantelijk op.

‘Dat is hùn en niet jóuw zaak’, repliceerde Klaas.

Ik kon hem wel vertellen hoe het allemaal was gegaan, dat ik uit een nest kwam waar stilzwijgend werd aangenomen dat ik aan de kant van de arbeiders stond, dat mijn schoonmoeder onnoemelijk blij was geweest, Mien Sneevliet, de vrouw voor wie hij zelf een groot respect had. Doch ik zweeg. Ik liet me niet meer voor ‘klootzak’ uitschelden, ook niet door hem. En ik zuchtte heel diep...

‘Het conflict was onvermijdelijk’, merkte ik ten slotte op, net doende alsof ik zijn laatste woorden niet had gehoord. ‘Ik wil heus wel aannemen dat de directie van de beste bedoelingen uitging. Hetzelfde geldt voor de arbeiders. Dan krijg je de botsing die niemand heeft gewild of zelfs voorzien. Noem het voor mijn part een tragedie.’

‘Jij bent geen stakingsleider, je bent een dichter’, antwoordde Klaas, en in zijn stem klonk een zekere verwondering door.

En met die woorden in mijn oren ging ik terug naar de steno.

¡ADIÓS COMPAÑEROS!

Voor Willy de Boer,
vriend uit mijn jeugd

WERELDPARTIJ

Parijs

‘Daar heb je Sal Santen, uit Nederland. Hij heeft in de oorlog zijn hele familie verloren.’ Leeft iedereen zo met me mee? Of ben ik de proef op de som dat zij die het meest hebben geleden de weg naar de Vierde Internationale, de Wereldpartij van de Socialistische Revolutie, zouden vinden, zoals Leo Trotski bij de oprichting in 1938 heeft voorspeld? Ik weet niet wat voor gezicht ik moet trekken als kameraden mij dan nieuwsgierig aanzien. Kun je verdrietig kijken als het van je wordt verlangd, of ernstig, of bedeesd? Wat weten ze ervan? Waarom zeggen ze anders, zonder mankeren, twee tellen later: ‘Kom je uit Amsterdam? Dan heb je geluk gehad, bien sûr, alleen Rotterdam is immers zwaar gebombardeerd?’

En Amsterdam? Uit Amsterdam zijn alle joden weggevoerd. Tien procent van de bevolking. Driekwart ervan is vermoord.

Waarom let ik toch altijd op zulke details? Komt het doordat ik het verdriet niet meer van me af kan schudden na alles wat er in die jaren is gebeurd? Het begeleidt me als een schaduw, 's avonds als ik probeer de slaap te vatten, 's morgens bij het wakker worden.

Als die avond toen ze voor moeder kwamen niet juist de ziekenstempels waren ingetrokken...

Als vader niet naar dat werkkamp was gegaan...

Als de Sicherheitsdienst Maurits niet had gegrepen, op het laatste stukje van Zwolle naar de Noordoostpolder...

Nooit kom ik erachter wat ik anders had moeten doen,

hoe het beter had kunnen aflopen, en vooral: hoe het mogelijk is dat ik het heb overleefd. Alleen op die laatste vraag heb ik een antwoord, als gold het ter verontschuldiging: 'Mijn vrouw is niet joods.'

Weer hoor ik mijn Franse begeleider triomfantelijk toelichten: 'Elle est la fille de Sneevliet.'

Voor de meesten op deze bijeenkomst van de Vierde Internationale is Sneevliet een begrip, dat herinneringen oproept aan verbitterde discussies met Trotski. Alleen Pierre Frank, de leider van de Franse trotskisten, kende hem persoonlijk. Pierre was in 1937 op een congres van de Nederlandse partij. Een paar jaar later zou hij weer komen en bij ons thuis slapen. Dat had Sneevliet zo geregeld. Maar aan de grens werd Pierre tegengehouden. Aan zulke mensen had de regering geen behoefte. Aan één Sneevliet hadden ze hun handen al vol.

Gisteren had ik Pierre Frank zullen ontmoeten. Een Franse partijgenoot troonde me daarvoor mee naar een restaurant waar Pierre meestal ging eten. 'Dit is een kameraad uit Holland die je wil spreken', had hij geprobeerd, terwijl hij me wenkte. Pierre, druk in gesprek, had niet van zijn bord opgekeken, en geërgerd opgemerkt dat hij geen tijd had.

'Hij lijkt wel een bureaucraat', zei ik tegen mijn begeleider, want ik had zwaar de pest in. Een dergelijke opmerking kwam niet van pas, schoolmeesterde deze terug, de Internationale kende geen bureaucraten. De bureaucratie was een bevoorrechte laag die parasiteerde op de arbeidersbeweging, in de Sovjet-Unie en in het Westen, en onze beweging bood geen enkel financieel of ander materieel voordeel. Nog diezelfde middag was Pierre met dui-

zend verontschuldiging naar me toe gekomen. 'Ze vertelden me niet wie je was. Een kameraad uit Holland, dat zegt toch niets?' Ik liet het maar zo. Pierre was niet de eerste de beste. Als een der oudste trotskisten in West-Europa was hij nog secretaris geweest bij Leo Trotski. Ineengedrongen zat hij op me in te praten, zijn hoofd te groot voor zijn lichaam. Zijn grijze ogen keken net langs me heen.

'Ik herinner me je nog van het congres in Amsterdam', hervatte Pierre. 'Je sprak toen namens de jeugdbeweging. Je had kritiek op het standpunt van Sneevliet en verdedigde Trotski. Ik dacht toen: zie je wel dat Trotski niet met de Nederlandse partij had moeten breken? Als de jeugd zulke opvattingen heeft, en die ook kenbaar kan maken, is er alle reden om geduld te hebben.'

Pierre zweeg even en keek me onderzoekend aan. Hij was toen ook in conflict geweest met Trotski, terwijl hij nu toch een van de leiders van de Internationale was. Schaamde hij zich nog steeds voor die breuk, en wilde hij zich rechtvaardigen?

Stilzwijgend schoof een oude man bij ons aan. Die ouwe was duidelijk joods. Na een vluchtig gesprek stond de man op en verdween even ongemerkt als hij was gekomen.

'C'est mon père', zei Pierre eenvoudig.

Hoe zou zijn vader de oorlog hebben overleefd? Was het in Frankrijk minder erg geweest dan in Nederland? Aarzelend vroeg ik: 'Je bent joods, nietwaar?'

'Ik ben atheïst', kapte Pierre mijn vraag af. Ach, eigenlijk kon het mij ook geen pest schelen of iemand joods was. Ik was nog geen dag meerderjarig, toen ik me had laten uitschrijven uit de Joodse Gemeente. Waarom zouden er bij de Vierde Internationale zoveel joden zijn? In het

Rusland van voor en tijdens de revolutie leverden zij van alle nationale minderheden het hoogste percentage aan revolutionairen. Later, in 1938, deed Trotski een beroep op de vooruitstrevende joden in de Verenigde Staten de revolutionaire beweging te komen versterken, want, zo schreef hij: 'Men kan zich zonder moeite voorstellen welk lot de joden wacht alleen al bij het uitbreken van de komende wereldoorlog. Maar zelfs zonder oorlog betekent een nieuwe ontwikkeling van de wereldreactie met zekerheid de *fysieke uitroeiing van de joden*.'

Als financiers en handelaars hadden de joden een zelfstandige rol vervuld bij de opkomst van het kapitalisme, en die rol was nu uitgespeeld, zodat zij als klasse geen wortels meer in de maatschappij hadden. Als klasse overbodig geworden, waren zij ook als mensen niet meer in tel.

'Hoe ben jij door de oorlog gekomen?'

'Ik was in Engeland toen Hitler Frankrijk binnenviel', antwoordde Pierre. 'Ik werd daar onmiddellijk geïnterneerd. Het was geen makkelijke tijd, maar ja, ik heb het overleefd. Trouwens: soldaten lopen ook kans gewond en gedood te worden. Mijn vrouw zat jaren in Ravensbrück. Dat was erger.'

'Daar was Mien Sneevliet ook drie jaar opgesloten', onderbrak ik hem. 'Misschien kennen ze elkaar wel uit het kamp.'

Maar Pierre schudde zijn hoofd. 'Onmogelijk. Mijn vrouw zat in het gedeelte waar medische experimenten op de gevangenen werden uitgevoerd.'

De norske uitdrukking was van zijn gezicht verdwenen.

'We hebben een appartement gevonden', zei hij blij, 'een kamer en een keuken, boven in het huis, eens het eigendom van een bourgeois die er zijn geliefde had onder-

gebracht. Het is er rustig, en ik kan er goed werken. Lezen en schrijven, om de revolutie voor te bereiden...'

Ernest Germain, de benjamin in de leiding van de Internationale, heeft zich gisteren over mij ontfermd. Ernest komt uit Antwerpen, waar Trotski voor de oorlog, op doorreis naar Noorwegen, de ouders van Ernest heeft bezocht. Hij kijkt mij van achter zijn brilleglazen vriendelijk aan, met zijn donkere, spottende ogen. Het is vooral zijn ononderbroken glimlach die ik poog te doorgronden.

'Eigenlijk is onze verwachting, dat er na de val van Hitler in Duitsland revolutie zou komen, geen werkelijkheid geworden', legde ik hem voor. Hij meende dat het door de bezetting van de Grote Vier kwam, en dat trouwens alles nog mogelijk was. Europa stond aan de vooravond van revolutionaire ontwikkelingen. Door het stalinisme waren die in Frankrijk en Italië tot staan gebracht. De stalinisten namen deel aan de burgerlijke regeringen en leverden de wapens uit het verzet in. De arbeiders zouden gauw genoeg ontdekken dat zij bedrogen waren en naar de Vierde Internationale komen. Alleen onze beweging was immers in staat, leiding te geven bij een nieuwe revolutionaire opgang. Zelfs in de Oosteuropese landen, die door het Rode Leger bezet zijn, had Stalin het kapitalisme gehandhaafd.

'Tegen de verwachting van Trotski in', meende ik. 'In de discussies aan de vooravond van de oorlog schreef hij immers, dat Stalin gedwongen zou zijn bij een bezetting van Finland en Oost-Polen daar het kapitalisme af te schaffen, omdat een verzoening van de twee stelsels in één staatsbestel niet mogelijk is.'

'Dat was vóór de oorlog', pareerde Ernest, 'toen Stalin

zich na München door de geallieerden verraden voelde, maar nu doet hij alles om hun vriendschap uit de oorlog te behouden. Als er weer een oorlog mocht komen, zouden de arbeiders in de bufferstaten tussen de Sovjet-Unie en het Westen tegen de landsverdediging moeten zijn. Dat staat ook in de voorgestelde resolutie van het Internationaal Executief Comité.'

Ik was het er eigenlijk niet mee eens, maar wist niet goed waarom. Het had geen zin, daar nu al over te spreken. Die oorlog zou immers tegen de Sovjet-Unie gericht zijn, en de Oosteuropese landen zouden rechtstreeks bij de verdediging ervan worden ingeschakeld. Zou het kapitalisme er dan nog gehandhaafd blijven?

'Onze secties daar zullen de revolutionaire ontwikkelingen opvangen', vervolgde Ernest zijn betoog. 'Ik kan wel zien dat jullie in Nederland jarenlang geïsoleerd zijn geweest. Jullie hebben geen begrip van de geweldige mogelijkheden voor de Internationale in de komende jaren. In de hele wereld. Op Ceylon hebben wij de grootste oppositiepartij in het parlement, die al concreet het probleem van de machtsverovering onder ogen moet zien. In Bolivia schijnt hetzelfde het geval te zijn. Overal neemt onze invloed snel toe.' En dan, zonder overgang: 'Wij in België begrijpen niet hoe de joden in Nederland zich zo hebben laten vangen. Bij ons was het ook moeilijk, maar meestal was er wel een schuiladres. Ik heb nog in een kamp gezeten; ze hebben me daar als politieke gevangene behandeld, en zo ben ik er goed doorgekomen. Er mag nooit meer een oorlog komen. Het lot van de joden in de afgelopen jaren is een voorloper van wat er met de hele mensheid zou gebeuren in geval van een derde wereldoorlog. Maar die zou er pas komen na grote nederlagen van

de arbeidersklasse, en we staan nu voor geweldige overwinningen.'

Ik wou dat ik zo knap was als Ernest. Hij weet enorm veel van economie, en sommigen beweren dat hij de toekomstige theoreticus van de Vierde Internationale is. Hij is niet getrouwd, daarom kan hij zich helemaal aan de beweging wijden.

'Wat hebt gij gestudeerd?'

Ik haalde mijn schouders op. Drie jaar hbs.

'Natuurlijk is studie goed', vervolgde Ernest, 'maar sommige mensen raken erdoor in de war. In plaats van hun kennis te gebruiken, gooien ze alles op één hoop.' Hij sloeg me op mijn schouder en lachte: 'Dat denkt ge toch niet van mij, manneke? Ge weet wel beter. Toch moet een mens kritisch blijven, ook tegenover zichzelf. Ik wil wel graag gelijk hebben. Op het gymnasium noemde de filosoofleraar mij: gelijkhebber, en soms was ik zo uit koppigheid, alleen maar omdat ik niet wilde toegeven.'

Is dit de ingang van de métro? Over vijf minuten komt Michel Pablo mij halen. Hij is de secretaris van de Internationale. Hij en zijn vrouw Hella leven uitsluitend voor de revolutie. Kinderen hebben ze niet, net zomin als Lenin en Kroepskaja die hadden. Marx had wel kinderen. Trotski ook, liefst vier. Drie van zijn kinderen zijn vermoord door Stalin, een dochter pleegde in Berlijn zelfmoord. Ze beweren soms, dat ik nooit had moeten trouwen. Als je voor de revolutie wilt leven, is je gezin een blok aan je been, en jij bent het voor je gezin. Toen ik trouwde was ik een gewone jongen. En als je nu graag wèl kinderen wilt? Je hoeft toch niet alleen voor de kinderen van ànderen te vechten? Michel schijnt nooit te laat te komen. Als híj op míj moest

wachten zou hij er tijd door verliezen, en trouwens, wat zou hij dan wel van me denken? Er was een discussie over het nationale vraagstuk. Michel heeft er de nadruk op gelegd dat de trotskisten tijdens de oorlog hadden moeten deelnemen aan de nationale verzetsbewegingen, met een eigen socialistisch program, en in Frankrijk en België schijnt dat ook gebeurd te zijn. In Nederland zijn we, in tegenstelling tot Henk Sneevliet en zijn groep, te sektarisch geweest. Voor ons, het Comité van Revolutionaire Marxisten (CRM), dat in 1942 na het fusilleren van de Sneevlietgroep was gevormd, bestond voornamelijk ons eigen illegale werk, voor de niet-politieke haalden we een beetje onze schouders op. Gelukkig hebben we wel in samenwerking met andere groepen onderduikers aan bonkaarten en persoonsbewijzen geholpen. Terwijl ik godbetert mijn eigen vader en moeder en broer niet heb kunnen redden, kwam er om de haverklap iemand bij ons om onderdak vragen. Uit de trein gesprongen op weg naar Westerbork. Gevlucht uit Finland. Bang om gearresteerd te worden, zoals de oude revolutionaire vos Barend Lute-raan. Niet terug naar het werk in Duitsland. Ik heb erom gevloekt, want wie heeft mijn familie geholpen? Maar je kan toch niet weigeren, als er bij je aan de deur wordt geklopt?

Michel moet nu toch komen. Wat zou hij in me zien, dat hij met me heeft afgesproken? Aan de andere kant is ook een uitgang. Michel en Hella zouden wel kinderen moeten nemen. Die zouden misschien heel knap zijn, met zulke knappe ouders. Zonde als dat verloren gaat. Mensen drommen naar buiten. Als ik Michel maar goed heb begrepen. Hij zei het tweemaal, eerst in het Frans, en nog eens in het Engels: six o'clock. Odéon. Ineens zie ik zijn

grote kalot, die boven de menigte uitsteekt. Hij knikt me even toe, komt met forse stappen op mij af, en nu ben ik blij, zo verrekte blij. Hij moest eens weten. Hij zou denken dat ik gek ben.

‘Bonjour Sal’, klinkt het buiten adem.

Ik wijs op het aanplakbiljet waar *La Sainte Famille* op staat, en vraag schertsend: ‘La Sainte Famille, is dat de Heilige Familie van Marx en Engels?’

Michel buigt zich naar het biljet toe, kijkt mij vervolgens ernstig aan, en antwoordt enigszins verbaasd: ‘Nee Sal, het is iets anders, het is een soort opera.’

Meeschommeland met het ritme van de metro leest Michel een resolutie door. Nooit laat hij een minuut verloren gaan. Als hij zijn ogen maar niet bederft op die manier. Dat zei vader altijd tegen mij als ik in het halfduister las: ‘Je bent bezig je ogen te verpesten.’ Hij had vaak van zulke opmerkingen. Als ik mijn portemonnee weer eens niet kon vinden, verzuchtte hij: ‘Hoe wil jij ooit een goeie organisator worden als je je eigen togus vergeet?’ Een goeie organisator, het zou wat, alsof ik die ambitie had. Zo dwalen mijn gedachten af, zoals vroeger op school als de les mij verveelde, zoals op de internationale zitting die ik nu bijwoon, en waar ik mij verloren voel in de stortvloed van woorden. Steeds probeer ik te begrijpen waar de inleiding over gaat, wat de discussianten willen, vul de leemtes in het begrepene op met wat het wel zal betekenen. Tot mijn gedachten opnieuw de werkelijkheid ontvluchten, zo voorzichtig en stilletjes dat ik het pas later ontdek en me in mijn wang knijp om mezelf tot de orde te roepen, l’ordre du jour, ook al een punt van discussie soms. Wat is dat een geouwehoer!

De metro stopt. Gare des Invalides. Eruit, gauw, anders schuift de deur voor mijn neus dicht. Dat is me al eens gebeurd. Maar nu is Michel erbij. Kom vlug. Met de bus gaan we verder. Halte Rochefort. Michel is een sterke rots. Hij stelt vast vertrouwen in me. Op mijn voorstel heeft onze groep zich tijdens de oorlog uitgeroepen tot sectie van de Vierde Internationale. Dat vinden ze hier geweldig. Beschouwen ze me daarom als de leider van de Nederlandse beweging? Eigenlijk was Max Perthus het in de illegaliteit. Dat heb ik ook gezegd, maar hij is geen lid meer, en dan tel je niet meer mee. Hij was een geweldige kerel. In de Spaanse Burgeroorlog heeft hij bij de POUM gevochten, die toen onze zusterpartij was. Eens, toen Moren een aanval op hun loopgraaf deden, hadden ze alleen nog een stapeltje handgranaten, die ze als gekken over de rand smeten. Toen de laatste op was, stonden ze met de bajonet klaar om de Moren op te vangen, maar die waren tot de laatste man gesneuveld. Rottig als je niet tegen fascistten vecht maar tegen mensen die zelf opgejaagd werden. Trotski had wel gelijk dat een van de programapunten van de revolutie had moeten zijn, de Moren onafhankelijkheid te geven.

Waarom schreeuwt Hella zo tegen Michel? Misschien is dat heel gewoon als je uit het Zuiden komt. Of uit de bourgeoisie. Mij maakt het verdrietig, alsof het me aan iets van heel lang geleden herinnert, toen vader failliet ging en het gezin een tijdje uit elkaar moest. Onzin. Michel trekt er zich niets van aan en gaat rustig zijn gang. Hij dekt de tafel terwijl Hella met het eten bezig is. Misschien kan ik helpen? Nee, dat willen ze niet. Er wordt een glas wijn geschonken. Dat ik maar vaak in Parijs mag komen. 'You

must come regularly', herhaalt Hella en kijkt me aan alsof haar grote zwarte ogen me van de noodzaak daarvan moeten overtuigen. Haastig veegt ze het donkere, springende haar voor haar ogen weg. 'Do you understand?' 'Maar ik moet elke dag naar mijn baas. Het is nu al moeilijk genoeg om ertussenuit te breken.' 'Je moet voor de beweging werken', vindt zij, en ik zou niets liever willen. Beroepsrevolutionair. Echte bolsjewiki moeten beroepsrevolutionair zijn. En als er geen geld voor is? 'Ik zal erover spreken', hoor ik Michel zeggen; ik staar naar het grijzend haar dat als een krans om zijn hoofd ligt. Dan dwalen mijn gedachten af, naar Bep, die weer zal zeggen: 'Wat wil je toch? Eindelijk zijn we ons een beetje aan het herstellen van de oorlog, en jij zoekt alweer de onrust. Wij hebben de kinderen ook nog, die je zelf net zo goed hebt gewild.'

Alsof ik dat niet weet. Houdt daar je plicht als revolutionair mee op? Ons herstellen van de oorlog. Kunnen wij misschien de doden tot leven roepen? Die kunnen we alleen maar wreken, ervoor vechten dat zoiets ergs nooit meer zal gebeuren, ook in het belang van de kinderen. Vader heeft alleen voor het gezin geleefd, er dag en nacht voor gesappeld, en wat heeft het allemaal geholpen?

Beroepsrevolutionair

'Wat hebben wij nog te verliezen', zegt Maurice Vyol met vragende stem, terwijl hij mij met zijn vochtige, fluweelzwarte ogen melancholiek aankijkt uit een spits gezicht, dat gescheiden wordt door een lange, scherpe neus. Zijn bruine haar plakt op zijn voorhoofd. Had Maurits het ook zo? Maurice' vader was ook schoenmaker, net als de

mijne, en ook hij is als enige van het gezin overgebleven. Zijn roeping, violist te worden, heeft hij laten varen. 'Op het conservatorium was ik de hoop van een professor, die ik soms nog op het Rokin zie lopen. Dan steek ik gauw over, anders vraagt hij natuurlijk waarom ik niet ben doorgegaan, en wat moet ik dan antwoorden? Dat ik niet meer wil leven voor de muziek, maar voor de revolutie? Hoe zou hij kunnen begrijpen dat ik in een theaterorkest ben gaan werken, om veel vrije tijd te hebben voor de rest? Wij hebben met deze wereld nog een rekening te vereffenen, daar kunnen ze donder op zeggen.'

Maurice is mijn ontdekking. Ik heb hem als het ware op de stalinisten veroverd, onmiddellijk na de oorlog, toen hij alle stalinistische onzin nog geloofde. Van alles had hij zich laten wijsmaken over de vermeende misdaden van het trotskisme. Met de boeken in de hand heb ik hem aangetoond dat juist Trotski, als eerste, het socialistische karakter van de Russische revolutie onderstreept had. 'Boekenpraat', vond Maurice eerst. Tot hij in botsing kwam met Paul de Groot, die de communistische partij wilde opheffen. Zo werd Maurice steeds ontvankelijker voor onze ideeën, en nu is hij lid van de Vierde Internationale.

Niet alleen hij was naar ons toe gekomen, ook Ernst Mulder, organisatiesecretaris van de communistische partij in de provincie Groningen. Die was als jonge communist op de Leninschool geweest in Moskou. Maurice heeft iets tegen Ernst, en ik begrijp niet waarom. Natuurlijk, Ernst is een activist met weinig theoretische kennis. Dat kun je toch niet van iedereen verlangen? Ik zelf weet ook niet zoveel van de theorie, al denken anderen van wèl. Daarom voel ik me helemaal niet zo'n geweldige leider, maar voorlopig gaat het erom de werkelijke ideeën

van het communisme, van Lenin en Trotski, door te geven aan een nieuwe generatie – uit dat proces zullen de jongeren voortkomen die weer echte leiders zijn. In de tussentijd moeten wij het doen, en als het zover is zal ik plaats maken voor anderen. In de arbeidersbeweging moet iedereen die de revolutie wil dienen toch een taak vinden?

‘Jij met je Ernst Mulder’, verwijt Maurice mij. Het lijkt wel of hij jaloers op hem is.

‘Hij doet toch goed werk’, antwoord ik, ‘hij is actief, zonder hem waren we nog een gesloten groepje.’

‘Alsof hij de enige is. Hij is een halve stalinist gebleven. Je moet hem horen brullen op vergaderingen, en het laatste woord is altijd: partijdiscipline.’

‘Die kennen wij toch ook. Na democratische discussie neemt het congres de besluiten, en die moeten dan ook worden uitgevoerd. De stalinisten hebben er een aanfluiting van gemaakt, daar beslist de bureaucratie, en wie het er niet mee eens is wordt voor fascist uitgemaakt, en geroyeerd. Dat is bij ons toch niet het geval? Wij erkennen het recht van stromingen, en daar is Ernst Mulder het ook mee eens. Dat is het voornaamste.’

‘Ik mag hem niet.’

‘Zeur toch niet zo. Wil je de leden van de maan plukken? We moeten de mensen nemen zoals ze zijn, met de ontwikkeling van de beweging zullen ze beter worden, en dat geldt ook voor onszelf.’

Arbeiders drommen samen op het Waterlooplein. Ze hebben hun fabrieken en werven verlaten om te protesteren tegen de regering Schermerhorn-Drees, die troepen wil sturen naar Indonesië om een koloniale oorlog te voeren. ‘We moeten naar de haven gaan om de soldaten tegen te

houden', wordt geroepen, en wij zijn het daarmee eens. We verspreiden manifesten. Een vooraanstaand stalinistisch leider roept iedereen op om naar huis te gaan. 'Laat je niet provoceren', draagt hij zijn steentje bij. Het lukt hem ook nog de arbeiders naar huis te praten. Vol trots verklaart hij dat één communist machtiger is dan tien politieagenten.

Teleurgesteld bedankt Ernst Mulder als lid van de Internationale, omdat de arbeiders toch niet naar ons toe komen, al plegen de socialisten verraad aan het socialisme, en al doet de communistische partij daaraan mee. Je ziet het toch?

Verbeten zetten wij door. Wij richten ons met een verzoek tot de Verenigde Naties om de Russische afgevaardigde Wysjinski aan een verhoor te onderwerpen, omdat hij tijdens de Moskouse processen de openbare aanklager was, die Trotski, en alle nog levende leiders van de Oktoberrevolutie op last van Stalin tot fascistische samen-zweerders heeft uitgeroepen.

Het helpt allemaal geen bliksem.

Geld is er ook niet meer, want na enige maanden blijft de steun uit Parijs uit. Die kunnen er niets aan doen, herhaal ik tegenover Bep, en zij antwoordt: 'Dat weet ik heus wel, maar waarom heb je daar niet van tevoren aan gedacht? Jij hebt intussen je werk bij *Het Parool* opgezegd.'

Dat is waar. Annie Schmidt, de cheffin op de documentatie heeft zich verbaasd afgevraagd of het 'onze Santen' is, die voor de trotskisten kandidaat staat voor de Kamerverkiezingen. Dat heeft Max Perthuis mij verteld, die nu op mijn plaats bij *Het Parool* werkt. Met een handkar en een megafoon zwalken wij 's avonds door de straten van Am-

sterdam om onze leuzen uit te roepen. Ik ben een keer razend op Maurice als hij een half uur te laat met de handkar aan komt sjokken, net op het moment waarop iedereen naar huis dreigt te gaan. Hij kijkt mij verwonderd aan. Ik zwijg. Als hij niet had gezorgd voor het geld en voor de handkar, voor het schilderen en voor de biljetten, wat zou er dan helemaal van terecht zijn gekomen? Ik heb geen greep op hem, dat is wat mij het meeste dwars zit, terwijl wij andere keren met elkaar praten alsof wij broers zijn, met ons gemeenschappelijk leed, en onze jiddische geintjes.

Thuis ligt een telegram van Michel: Arriverons mardi 16.00. Omdat ik de Franse dagen van de week door elkaar haal denk ik dat ze woensdag komen. Ik zal ze van het station halen. Als ik dinsdagavond thuiskom zijn ze al bij ons. 'Je hebt toch wel ons telegram ontvangen?' vraagt Michel met een licht verwijt. Ik verontschuldig mijn stomiteit, en laat mijn nagels zien, die onder de verf zitten.

's Avonds gaan we naar Maurice, die ze nog niet kennen. 'Het is een goede kameraad', verzeker ik ze. Met ons vieren lopen we even later langs de Herengracht. Maurice wordt voortgetrokken door zijn hond, die net zulke droevige ogen heeft als hij. Het ontroert me, en toch kan ik niet nalaten hem te pesten nu hij met Michel praat. Zou ik jaloers op hem zijn? Of wil Maurice zich in mijn plaats dringen? Of is hij weer jaloers op mij? Alle twee zijn we gek, net als alle joden die het overleefd hebben, gehavend, wantrouwig, onverdraagzaam. Michel wil de synagoge zien die Spinoza heeft uitgebannen.

'Hier is tweehonderd gulden', zegt Hella, voordat zij weer naar Frankrijk vertrekken, 'het is een persoonlijke bijdrage van ons tweeën voor jullie verkiezingsfonds.'

Volgens een opinieonderzoek trekt onze verkiezingsactie de meeste aandacht, want we schreeuwen ons de longen uit het lijf. We propageren de republiek, Indonesië los van Holland nu, en we zijn tegen de loonstop. Maar dan blijkt dat de lijsten niet verbindend zijn verklaard. Ik wist niet dat zo iets verplicht was. De stalinisten schrijven dat we het met moedwil hebben gedaan, dat wij op die manier de verkiezingen willen saboteren.

Dan is er echt geen geld meer. 'We hebben een schrijfmachine over, probeer die maar te verkopen', zegt Maurice, en Bep is woest: 'Dat is geen manier van doen. Je laat je weer eens gebruiken alsof je een kwajongen bent.'

Hoe moet ik weer aan werk komen? Wat voor verklaring kan ik geven over de tijd dat ik geen baan had? Een partijgenoot met een boekwinkel helpt mij aan een getuigschrift. Hij was het, die op weg naar Westerbork uit de trein is gesprongen. Een voormalige RSAP'er en illegaal werker die met mijn broer bevriend was, een zekere Ab l'Ami bij wie hij aanklopte, heeft hem toen naar Bep en mij verwezen. Hij is een maand bij ons ondergedoken geweest, en wil nu graag iets terugdoen. 'Laat het verder maar aan mij over', zegt Mien Sneevliet. 'Een neef van Henk is personeelschef bij de Amsterdamsche Bank geweest, hij sleept je er wel door.'

'Ik wil niet bij een bank werken', antwoord ik verbittert, maar ik ben vooral bang, want natuurlijk komen ze daar te weten wie ik ben en wat ik heb gedaan, en dan heb je de narisheid pas goed.

'Wat wil je dan?' vraagt Bep, 'dat moeder ons gezin blijft onderhouden?'

Ik doe er het zwijgen toe.

Derde Wereldcongres

Nog kort geleden, in 1948 op het Tweede Wereldcongres dat de balans heeft opgemaakt van de oorlogsjaren en de ontwikkelingen daarna, waren Pablo en Germain het eens. En nu, geen jaar later, tijdens een zitting van het Internationaal Executief Comité staat Michel op en roept tijdens een inleiding van Ernest over de Oosteuropese bufferstaten: 'Naar mijn overtuiging is Joegoslavië een arbeidersstaat.'

Verbijstering en geschreeuw over en weer. Een nieuwe arbeidersstaat? Tot stand gekomen onder leiding van een stalinistische partij? Onmogelijk! Uitgesloten! Laat Michel zich niet te veel leiden door zijn sympathieën voor Tito, na diens breuk met Stalin?

In de overige Oosteuropese landen trekken de stalinistische partijen de macht geheel naar zich toe, na die eerst gedeeld te hebben met burgerlijke partijen. Soms schakelen zij een deel van de arbeidersklasse daarbij in, zoals in Tsjechoslowakije. Van bovenaf liquideren zij het kapitalisme en nationaliseren de produktiemiddelen. Ook nu zegt Michel, als eerste in de Vierde Internationale: in deze landen zijn bureaucratische arbeidersstaten ontstaan, bureaucratisch omdat het volk er is uitgesloten van rechtstreekse deelneming aan de politieke en sociale macht. En toch: arbeidersstaten, omdat er geen kapitalisme meer heerst. Stalin was ertoe gedwongen, omdat de ontevredenheid van de massa's een gevaar voor hem begon te vormen. Bovendien was de koude oorlog begonnen, en konden de Oosteuropese landen voor de Sovjet-Unie alleen een militaire bescherming blijven als zij niet meer toegankelijk waren voor het imperialisme.

In China veroverde de Communistische Partij de macht en verjaagt de burgerlijke nationalist Tsjang Kai Tsjek. En dat nog wel terwijl Stalin had aangedrongen op een bondgenootschap tussen de Chinese communisten en de Kwo Min Tang, een burgerlijke partij die in China kost wat kost het kapitalisme wilde handhaven. Stalin had niet voorzien dat Tsjang Kai Tsjek een dergelijke coalitie van de hand wees, zodat de communistische partij voor de keus werd geplaatst: zich te laten vernietigen, of de macht in handen te nemen. Ook hier: onder druk van de gewapende massa's.

In Korea, in tweeën gescheurd door de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, ontvlamt de strijd tussen Noord en Zuid, tussen revolutie en contrarevolutie, en krijgt het karakter van een rechtstreekse oorlog. Amerika komt tussenbeide, stuurt troepen, wordt teruggeslagen en stuurt meer troepen. Om uitbreiding van het conflict tot China te voorkomen, stuurt Mao Tse Toeng op zijn beurt manschappen en wapens om de Noordelijken te versterken. De dreiging van een nieuwe wereldoorlog neemt toe, en de Internationale vraagt zich af hoe dat mogelijk is. Steeds was het trotskisme ervan uitgegaan, dat dit ondenkbaar was zonder een grote, historische nederlaag van de arbeidersklasse. Zoals bij voorbeeld in 1914 in Duitsland, toen de sociaal-democratie overliep naar het kamp van de eigen bourgeoisie, en de eerste wereldoorlog een feit werd. Of zoals na de overwinning van Hitler in Duitsland, van Franco in Spanje, waardoor de tweede wereldoorlog kon beginnen.

Wij moeten ons standpunt herzien, schrijft Michel in stellingen die aan het Derde Wereldcongres in 1951 zullen

worden voorgelegd. De voorbereidingen voor een derde wereldoorlog zijn ditmaal niet te wijten aan nederlagen van de arbeidersklasse, maar juist aan de reactie op haar overwinningen. De internationale krachtsverhoudingen zijn definitief veranderd ten nadele van het imperialisme, dat de koers heeft ingeslagen naar een beslissende botsing met de Sovjet-Unie en de overige communistische landen. En, zegt Michel: die oorlog wordt al in 1953 een mogelijkheid. Zij zal het karakter hebben van oorlog/revolutie, en is in die vorm een gecompliceerde weerspiegeling van het wereldrevolutionaire proces.

Er is verdeeldheid over deze ontwerp-stellingen, maar na mijn eerste aarzeling toen het Joegoslavië betrof, heb ik met meer aandacht de gebeurtenissen gevolgd. Ik sta nu volledig achter Michel. Zijn standpunt is geweldig belangrijk. Het verheft de Internationale naar het niveau waarvoor zij door Trotski is opgericht. Het is een enorm geluk, dat Michel secretaris van de Vierde Internationale is geworden, enige jaren na de moord op Trotski. Michel gaat nog verder in zijn conclusies. Terwijl de halve wereld, met inbegrip van de socialistische partijen, in paniek verkeert en verblind is door de uitbreiding van het stalinisme naar andere landen, is in werkelijkheid de neergang van het stalinisme begonnen. De factoren die Stalin en met hem de bureaucratie in de Sovjet-Unie in de jaren twintig aan de man hebben gebracht, waren: het jarenlange isolement, de achterlijkheid van het geweldige land, de nederlagen van de arbeidersklasse internationaal. Die situatie verkeert thans in haar tegendeel. Het isolement van Rusland is verbroken, vooral door de overwinning van de Chinese revolutie. De achterlijkheid verdwijnt snel en er is een arbeidersklasse van veertig miljoen zielen ontstaan in

plaats van de vijf miljoen uit de tijd van de Russische revolutie. De wereldrevolutie kent geen nederlagen meer, maar overwinningen, die zich nu ook aankondigen in de koloniale landen. En in Oost-Europa komt de strijd voor socialistische democratie op de agenda van de geschiedenis te staan.

Er is opnieuw strijd in de internationale leiding. Aan Michel wordt onderschatting van de kracht van het stalinisme verweten. Ik schrijf hem vanuit Amsterdam volledig achter hem te staan. Hij is de werkelijke leider van de Vierde Internationale en niet Ernest, die zich voortdurend laat beïnvloeden door druk van buitenaf en die geen wereldomvattende visie heeft.

Op het Derde Wereldcongres herhalen de discussies zich, en voor het eerst twijfel ik aan mezelf. Is het standpunt van Michel een geniaal schema waarin wij gevangen zitten, zoals een krankzinnige de wereld beziet vanuit zijn eigen fantasieën? Ik schaam me voor een dergelijke inval, want wil ik mij dan met de burgerlijke maatschappij verzoenen die gebaseerd is op onderdrukking en als het zo uitkomt onschuldige mensen zoals vader, moeder en Maurits vermoordt? En met nog meer fanatisme schaar ik mij achter Michel. Ook Pierre, ook Ernest staan nu aan zijn kant, en Ernest heeft zelfs de stellingen over opkomst en neergang van het stalinisme ontworpen.

Michel is overal: op het congres, in commissievergaderingen, bij persoonlijke ontmoetingen van gedelegeerden. Soms zie ik hem even, en voordat hij haastig weer verdwijnt vraagt hij of ik me over de Engelse afgevaardigde Gerry Healy wil ontfermen. Hij spreekt geen woord buitenlands, zoek hem na de zitting eens op. Volgens Michel

heeft hij een groot gevoel voor tactiek. Aan een caf tafel-tje, na eerst een kilo dadels naar binnen te hebben gewerkt, spreekt Gerry over Michel, en verfoeit de bloody tegenstanders. ‘Luister Sal’, zegt hij, ‘allerlei elementen zijn naar de Vierde Internationale gekomen. Kleinburgers, die eerst hun geluk hebben beproefd bij de communistische partij, en die de trotskistische kritiek alleen hebben gebruikt als overstapje om de revolutie te ontvluchten. Maar anderen zijn echte communisten, en hun kritiek op het stalinisme is gericht op herstel van het authentieke communisme. Zij zijn de besten, en zo een is Michel.’

Ook zijn er talrijke afgevaardigden uit de koloniale en half-koloniale landen. Kameraden uit India, die de gevangenis beter van binnen dan van buiten kennen. Partijgenoten uit Ceylon, die tijdens de oorlog werden gedetineerd, maar die nu een massapartij vormen en leiding geven aan verschillende vakbonden. Onder hen zijn beroemde advocaten en parlementsleden, die op het Congres het hoogste woord voeren. Anders is het met Indochinese afgevaardigden gesteld, meest studenten uit Parijs, die allerlei fracties vertegenwoordigen. Zij verhalen van bittere ervaringen met het stalinisme, dat in Vietnam verschillende trotskisten heeft geliquideerd. Michel wenkt mij. Hij stelt mij voor aan een stel vurige zwarte ogen in een half-Indiaans pokdalig gezicht, en zegt lachend: ‘Weet je dat Lora met een revolver in het Boliviaanse parlement is verschenen en ze de stuipen op het lijf heeft gejaagd?’ Er zijn ook andere afgevaardigden uit Latijns-Amerika: Alfonso uit Uruguay, die mij al op het Tweede Wereldcongres was opgevallen door zijn frisse en vriendelijke gezicht, maar nu iets pafferigs heeft gekregen. Maar vooral Posadas, *de* leider in Zuid-Amerika, een lange, magere kameraad, valt

op. Je kan wel zien dat hij Indiaans bloed heeft. In moeilijk verstaanbaar Frans maakt hij duidelijk dat hij in Spanje is geboren. Zij nodigen mij uit bij een Franse partijgenote waar ze zijn ingekwartierd. De maté, uit een buikfles met een zilveren rietje, gaat van mond tot mond. De bittere smaak, als van de kamillethee die ik vroeger bij kiespijn te spoelen kreeg, trekt mijn lippen samen.

Er is een pauze tussen twee zittingen. In de gang van het huis, dat uitsluitend voor het Congres is afgestaan en dat niemand mag verlaten, verkondigt een spreuk het geluk van een eigen huis. Michel wijst me erop met een spottende glimlach. Zelf heeft hij voldoende aan een koffer, zo verzekert hij mij, om van het ene land naar het andere te trekken als de tijd gekomen is. Ik loop even naar het binnenplaatsje, en ontmoet opnieuw Michel, in druk gesprek met Hella, en wil ze niet storen. 'Waarom ga je ervandoor?' houdt Hella mij tegen, 'kom bij ons zitten. Jij stoort ons helemaal niet. Jij niet, jij behoort tot onze familie.' Ik kan wel huilen van blijdschap. Misschien beschouwen ze me een beetje als hun zoon.

'Luister Sal', zegt Michel, 'en denk diep na over mijn voorstel. Het is de bedoeling dat je naar Latijns-Amerika gaat.'

'Om uit Holland weg te gaan?'

'Je zou er zelf op moeten staan, een ander werkterrein dan Holland te vinden. Het is een klein land en ik ben er absoluut van overtuigd dat je ergens anders onze beweging oneindig veel meer zou kunnen dienen.'

Het duizelt mij terwijl Michel doorspreekt. Ben ik geschikt voor zo'n taak? Die gedachte overvalt mij en tegelijkertijd verwijt ik mijzelf dat het de angst voor de verantwoordelijkheid is. Maar Latijns-Amerika, wat weet

ik van Latijns-Amerika? Michel mag vooral niet denken dat ik niet wil. Natuurlijk, ik wil graag voor de beweging werken. En als ik er inleidingen moet houden, op een kaderschool? Over theoretische problemen? Daar raak ik nu al bij in de war, in Nederland en in mijn eigen taal.

‘Je moet wel weten dat ik helemaal geen theoreticus ben’, werp ik aarzelend tegen.

‘Maar je hebt vele andere kwaliteiten.’

Welke kwaliteiten bedoelt hij? Terwijl ik me die vraag stel, gaat hij al verder: ‘Ik ken maar één Sal Santen op de hele wereld.’

Het bloed stijgt me naar het hoofd, van verwarring en van blijdschap. Als Michel zó over mij denkt moet ik wel iets betekenen. In de revolutionaire leiding hoeven toch niet alleen intellectuelen en theoretici te zitten? Er zijn zoveel problemen die de arbeiders rechtstreeks raken en waarvoor óók mensen nodig zijn. Het is zo moeilijk over zulke dingen te spreken. Ik zou niets liever willen, maar er moet toch ook geld zijn voor Bep en de kinderen. Voor mij zelf kan het me niet schelen, en ik zeg bij wijze van verontschuldiging: ‘Ik wil vóór, niet vàn de beweging leven. Maar we hebben drie kinderen, en Bep is niet zo sterk.’

‘Dat begrijp ik’, antwoordt Michel. ‘Er is voldoende geld om je gezin een jaar te onderhouden, ten dele door het Internationaal Secretariaat, ten dele door de kameraden daarginds. Die zijn heel toegewijd, en zullen je met alles helpen. Zij kunnen je trouwens goed gebruiken, en je zult het er makkelijk hebben.’

Met een rode kop zit ik te luisteren, en zeg geen woord. Dan vervolgt Michel:

‘Het is absoluut nodig dat je erheen gaat. Nu een derde wereldoorlog mogelijk en zelfs waarschijnlijk wordt, kan

het Internationaal Secretariaat niet in Europa blijven. Jij zult moeten onderzoeken of wij ons daarginds in geval van nood kunnen vestigen. Bovendien zul je in Uruguay, in samenwerking met Posadas en Alfonso, een Latijns-Amerikaans Bureau moeten vormen, ter coördinatie van de trotskistische beweging op dat continent.'

'Ik ben niet eens lid van het Internationaal Secretariaat.'

'Dat doet er niet toe. In elk geval zal ik je als lid voorstellen.'

Hoe kan ik nu nog weigeren? Misschien is mijn vertrek wel van historische betekenis. Even denk ik aan oom Henk, die eens naar het voormalige Indië vertrok, en pionier werd van de koloniale revolutie. Trouwens, alleen de Internationale kan een derde wereldoorlog zo spoedig mogelijk omzetten in een burgeroorlog op wereldschaal. Michel en de leiding van de Internationale zijn daar onmisbaar voor. Maar hoe moet het dan met Bep en de kinderen? Die kunnen toch niet alleen in Nederland achterblijven? Dan ga ik ook niet. Stel je voor dat ik ze nooit meer zou zien.

'Voorlopig ga je voor een jaar', verduidelijkt Michel, 'maar misschien blijf je er wel en laat je Bep en de kinderen overkomen. Dat is voor hen ook belangrijk, want mocht er oorlog komen dan zijn ze daar tenminste veilig.'

Het is waar wat hij zegt. Als ik Bep er maar van kan overtuigen. In geen geval mag weer gebeuren wat in de afgelopen oorlog is gebeurd. Dat moet koste wat kost worden voorkomen. Alleen, ik wou dat ik niet zoveel tekortkomingen had.

'Ik heb geen zwakheden', bekent Michel, en het verbaast me, wie weet nu van zich zelf dat hij geen zwakke plekken heeft? Ik wou dat ik zo was, jesus, wat zou ik dat graag willen.

Als Hella ons alleen laat, herneemt Michel: 'Mijn enige zwakte is Hella. Als er met haar iets zou gebeuren, ben ik in staat midden uit een vergadering weg te lopen.'

'Ik zal er met Bep over spreken', beloof ik. Maar hoe zal ik haar kunnen overtuigen nu ik pas als redactiestenograaf bij *Het Vrije Volk* ben aangesteld?

Ernest houdt de inleiding deze keer. Wat hij zegt ontgaat me volkomen. Steeds jaagt het door me heen dat ik naar Latijns-Amerika moet. Doe maar niet alsof je het niet graag wilt. Je hebt vroeger zelf wel tegen Michel gezegd dat je het liefst voor de beweging wilde werken, een echte beroepsrevolutionair zou willen zijn. Zo heeft Lenin het immers geleerd: bolsjewiki zijn beroepsrevolutionairen, mensjewiki doen het uit tijdverdrijf. Uit tijdverdrijf, het zou wat, na alle ellende uit de oorlog. Als Bep het er maar mee eens is. Zij moet wel, zij is de dochter van Mien Sneevliet. Ik ben toch niet met een burgerjuffrouw getrouwd? Zo mag ik niet denken. Zij heeft altijd aan mijn kant gestaan, al was ze geen lid, en ze heeft mij steeds verdedigd. In de oorlog bracht ze soms de illegale kranten weg wanneer ze het voor mij te gevaarlijk vond, en in de hongerwinter werd je op staande voet gefusilleerd als ze die bij je ontdekten. Ze wilde ook dat de vergaderingen van de illegale leiding bij ons thuis plaatsvonden, omdat ik anders met mijn vals persoonsbewijs op reis moest. Maar de kinderen betekenen alles voor haar, die laat ze nooit in de steek. Houd ik soms niet van ze? Laat ik ze dan wel in de steek? Je kunt toch niet ophouden voor de revolutie te werken omdat je getrouwd bent en kinderen hebt? Trouwens, het is een historische taak, dat moet ze begrijpen. Als er oorlog komt zijn de kinderen in Latijns-Amerika

veiliger dan in Europa. Stel je voor, dat ons gezin dan ergens samenwoont met Michel en Hella, met Pierre en Ernest...

‘Je kunt hier toch ook voor de beweging werken’, houdt Bep mij voortdurend voor wanneer ik weer thuis ben. ‘Daar hoeft je toch niet weer je werk voor op te geven. Je bent nu ook dag en nacht in de weer.’

‘En als mijn taak in Latijns-Amerika belangrijker is?’

‘Intussen hebben de kinderen geen vader.’

‘Dat geldt voor miljoenen kinderen als hun vader de oorlog in moet, gedwongen, en voor de belangen van de bourgeoisie. Iedereen vindt dat heel gewoon, maar vrijwillig, voor de revolutie mag het niet.’

‘Gebruik niet zulke grote woorden. Voor de revolutie. Ach, ach, voor de revolutie...’

‘Snap dan tenminste dat we in een beslissend tijdperk leven, en dat het nu is: erop of eronder.’

‘Hatelijke rotvent. Als er werkelijk revolutie komt ligt het heel anders. Dat weet jij net zo goed, dan doe ik ook mee, zoals iedereen die aan de goeie kant staat. En als het uit de situatie voortvloeit, zullen de kinderen het ook begrijpen. Maar nu? Of ze al niet genoeg te kort komen. Familie hebben ze nauwelijks. Jij bent je familie kwijt, mijn moeder is de enige die de verschrikkelijke leegte probeert op te vullen. Jij maakt die enkele oom of tante die je nog hebt verwijten dat ze zich niet voor onze kinderen interesseren, en zelf ga je ook bij ze weg.’

Wat moet ik hierop antwoorden? Soms denk ik zelf wel eens, dat de oorlog me uit het gareel heeft gegooid, en dat ik niet meer in staat ben een situatie normaal te beoordelen. Maar ze moeten niet denken dat ik toegeef.

‘Het is gemeen wat je zegt. Ik doe het net zo goed voor de kinderen. Stel je voor dat er weer een oorlog komt. Dan gaat Europa naar de verdommenis.’

‘En als er oorlog komt wanneer je er niet bent?’

‘Die wordt pas mogelijk in 1953. Tegen die tijd zijn jullie al lang overgekomen. En anders kom ik terug. Het is voorlopig voor een jaar, heeft Michel gezegd.’

‘Intussen laat je de kinderen aan mij over. Alsof jij hun vader niet bent.’

‘Je moet goed begrijpen dat ik revolutionair ben. Het is een verdeling van de taken: jij voedt de kinderen op, terwijl ik me voor de Internationale inzet.’

Elke avond herhaalt zich het gesprek, met inzet van nieuwe argumenten die toch op hetzelfde neerkomen, en steeds luidt het laatste woord van Bep: ‘Je bent keihard geworden, ik herken je zo niet.’

Ik schrijf aan Michel: ‘Je kunt op mij rekenen.’

Hij antwoordt: ‘Ik heb je brief ontvangen, ik laat je spoedig meer weten.’

Dan laat hij me wachten, een week, een maand, vele maanden. Wanhopig schrijf ik: ‘Ik kan me best voorstellen dat je geen tijd hebt op elke brief uitvoerig in te gaan, maar dit is toch geen wissewasje, ik moet toch ook weten waar ik aan toe ben.’

Tiende Plenum

Als jongen ben ik in het zwembad eens van de hoge springplank met mijn hoofd tegen de bodem van het diepe gedoken, en met geen stok kon men mij ertoe krijgen, het nog eens te wagen. Hetzelfde gevoel heeft mij overvallen nu er

geen Latijns-Amerika meer schijnt te bestaan, en de post alleen nog krantjes brengt. Eerst heb ik Bep murw moeten maken, en toen het eindelijk zover was is mij te verstaan gegeven dat ik niet ongeduldig mag zijn. Geheel andere problemen vragen om een oplossing. Hoe kan het dat onze beweging overal zwakker wordt, naar lucht hapt als een vis op het droge, terwijl de krachtsverhoudingen ten gunste van de wereldrevolutie zijn gewijzigd? De oude massabewegingen, reformistisch of stalinistisch naar gelang van het land, groeien opnieuw, en onze secties verschraken met de dag. 'Het komt', antwoordt Michel, 'omdat de arbeidersmassa's zich bedreigd voelen door het nieuwe oorlogsgevaar. Zij hebben de tijd niet meer om vóór het uitbreken van de derde wereldoorlog sterke revolutionaire partijen te vormen. Zij voelen dit instinctief en zoeken nu bescherming bij hun traditionele massapartijen. De radicalisatie van de arbeiders zal daar vooral tot uitdrukking komen. Naast de handhaving van een kleine, onafhankelijke kern in elk land die zich openlijk uitspreekt voor de Vierde Internationale, zal het grootste deel van onze leden in Europa moeten intreden in de massabeweging, om die ontwikkeling te beïnvloeden.'

Op het Tiende Plenum van het Internationaal Uitvoerend Comité, in 1952, wordt opnieuw hartstochtelijk gediscussieerd over de oriëntering op de massabeweging. Het betreft vooral Frankrijk, waar een meerderheid van de trotskisten weigert deel te nemen aan een oriëntering op de Communistische Partij, omdat in die partij van alles gaat gebeuren. De tegenstanders ervan blijven beargumenteren, dat zij niet bereid zijn te capituleren voor het stalinisme. En toch heeft Michel gelijk. In Frankrijk vormen de stalinisten, zolang er zich geen nieuwe aardver-

schuivingen voordoen, de massabeweging, zoals in Engeland de socialisten met hun Labour Party. De intrede in de Labour Party vinden zij prachtig, waarom dan niet iets soortgelijks, zij het in aangepaste vorm, in de Communistische Partij van Frankrijk?

Ik aarzel om het woord te vragen, want wat ik wil zeggen is misschien verward, maar ik overwin mijn angst. 'Wij wilden eerst niet geloven dat de communistische partijen in Joegoslavië en China de revolutie in hun land naar de overwinning hebben geleid. Dat kòn niet, dachten wij, dat is de taak van onze beweging, en het scheen ons af te schrikken. Wij waren zo verbijsterd dat wij aanvankelijk niet begrepen dat het een geluk was wat daar is gebeurd, of hadden wij er misschien de voorkeur aan gegeven dat de stalinistische partijen daar opnieuw de revolutie zouden verraden? Dat te begrijpen is toch geen capitulatie voor het stalinisme? Het is een lang proces, en er zullen ook in de communistische partijen nieuwe krachtsverhoudingen ontstaan, die een antwoord zullen geven op de vraag hoe de revolutionaire partij van morgen eruit zal zien. Het is niet meer met zekerheid te voorspellen dat dit alles zich in het raam van de Vierde Internationale zal voltrekken. Misschien zal de Vierde, door deelneming aan dit proces, erin oplossen, en met handhaving van haar beginselen zonder zich daar al van bewust te zijn meewerken aan nieuwe vormen van een wereldpartij in de toekomst. Is dat soms verraad? Als wij op die manier de revolutionaire ontwikkelingen beïnvloeden is de vraag of het wel of niet onze Internationale zal zijn die het laatste woord heeft, toch van geen doorslaggevend belang. Als wij ons zó overbodig maken, kan ik er alleen maar blij om zijn...'

De kans om verder te gaan krijg ik niet meer, er wordt geroepen: 'Zie je, Michel, zo spreken jouw volgelingen. Denk jij er ook zo over? Dat is het gevolg van jouw politiek. Het is capitulatie voor het stalinisme.'

Capitulatie voor het stalinisme? Wat een cliché! Natuurlijk bedoelde ik het niet zo. Het is moeilijk je in een vreemde taal uit te drukken. Ik vraag Michel of hij begrepen heeft wat ik bedoelde, en wat hij ervan denkt, maar hij antwoordt alleen: 'Je t'aime beaucoup.'

Mijn verwarring is compleet. Altijd ben ik bang dat de mensen juist niet van mij houden, en nu zegt Michel dit.

Op het consulaat van Uruguay wordt mij te verstaan gegeven, dat ik voor een verblijfsvergunning een werkgeversverklaring moet overleggen. Een toeristenvisum volstaat ook om te worden toegelaten. Dat is drie maanden geldig, en je moet een bankgarantie bezitten voor je verblijf daarginds. Anders is een boot- of vliegretour vereist. Dat kost verschrikkelijk veel geld, en misschien kom ik niet eens terug. Michel stuurt de ene brief na de andere aan Posadas, aan Alfonso, om mijn vertrek mogelijk te maken, totdat hij mij laat weten wanhopig te zijn over hun nalatigheid.

En weer verstrijken maanden zonder dat Latijns-Amerika zich meldt. 'Ik wil nu weten waar ik aan toe ben', zeg ik tegen Michel. Ik ben speciaal naar Parijs gegaan om hem dat duidelijk te maken. Thuis krijgt iedereen de zenuwen. Niemand weet waar hij aan toe is.

'Nou, dan vertrek je als toerist, de rest komt daarginds wel in orde. Heus, het zijn opofferingsgezinde kameraden. Als je er eenmaal bent zullen ze alles doen om je goed op te

vangen en te helpen. En wij zullen je hier aankleden als een gentleman', voegt hij er lachend aan toe.

'Daar heb ik een retourbiljet voor nodig', antwoord ik verlegen, want waar moet het geld vandaan komen?

'Je denkt toch niet dat ik me met al die details kan bezighouden?' zegt Michel plotseling driftig, 'ik heb wel wat anders aan mijn hoofd. Een van de kameraden gaat met je mee naar een reisbureau waar hij een relatie heeft. Dan komt het wel in orde.'

In een zijstraat van de Champs-Élysées wordt de heenreis voor mij betaald. Er schijnt te worden onderhandeld, over en weer, ik versta er niet veel van, maar dan krijg ik een briefje waarin staat dat mijn terugreis bij hetzelfde reisbureau zal worden gereserveerd.

Op het consulaat, ergens in de haven van Amsterdam, geef ik mijn paspoort af en overleg daarbij het ticket en het briefje. Maar een briefje is geen retourbewijs, en dus krijg ik geen toeristenvisum.

En weer schrijf ik aan Michel. 'Wat komt er van al die beloften terecht? Als je mij niet in de gelegenheid stelt op een normale manier te vertrekken, dan neem je voor mij maar een ander.'

Eerst hoor ik niets meer, totdat Bep mij op een dag zwijgend een brief van Michel overhandigt. Terwijl ik hem lees gutst het zweet over mijn gezicht, en terwijl de woorden voor mijn ogen dansen en het briefpapier in mijn hand ritselt, vraagt Bep angstig: 'Wat is er met jou aan de hand?'

'Michel schrijft dat hij altijd wel gedacht heeft dat ik niet wilde gaan.'

En toch is het niet waar dat ik niet zou willen gaan, en dat ik alleen maar handel om aan Michel tegemoet te komen. Ik heb mijn jongensdromen, voorbestemd om grootse dingen tot stand te brengen, niet verloren, en ben nu ook overtuigd van de noodzaak van mijn reis.

Maar hoe kan ik daarginds mijn verblijf rechtvaardigen als er moeilijkheden mochten zijn? Healy stuurt mij een brief, waarin hij mij aanstelt als vertegenwoordiger van zijn Engelse uitgeverij. En ik stap naar het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis om met de directeur, professor Rüter te praten, vertel hem van mijn emigratieplannen zonder in details te treden, vraag hem of ik voor zijn instituut wellicht iets kan doen, en ook hij verstrekt mij een brief, waarin hij mij machtigt, in Latijns-Amerika namens het IISG bij bibliotheken en instellingen op zoek te gaan naar historisch materiaal, dat voor hem van waarde kan zijn.

Bij het verlaten van het gebouw, in de gang naar de deur, ontmoet ik tot mijn verbazing Jan de Etter, een voormalige RSAP'er, die door Henk Sneevliet uit de partij was gezet in de tijd dat ik in militaire dienst was. Hij had een rel geschopt, omdat oom Henk bij de dood van minister-president Ruysch de Beerenbrouck in 1936 in de Tweede Kamer ook een minuut stilte in acht had genomen. Het was een zuiver menselijk gebaar geweest, want ze kenden elkaar nog uit hun Brabantse tijd. Sinds dat ogenblik vertrouwde oom Henk de Etter niet meer. Dat hij, vóór zijn aansluiting bij de partij, in Moskou op de Kominternschool was geweest op voorstel van Daantje GPOE, zoals een bestuurder van de communistische partij werd genoemd die voor Stalins geheime dienst werkte, was al verdacht geweest, te meer omdat hij bij zijn terugkeer in

Nederland zogenaamd trotskist werd. Was hij gestuurd? Niemand wist er het zekere van, maar hij werd geschuwd als de pest. Na de oorlog werd hij anticommunist, en ook daar kon je vraagtekens bij zetten.

En nu staat hij voor mijn neus, en begint een gesprek alsof we oude bekenden zijn. Hij wil het Sneevliet-archief raadplegen, vertelt hij mij. Waarvoor? Voor zijn journalistieke werkzaamheden.

Ik ben nog niet thuis of ik waarschuw mijn schoonmoeder, die op haar beurt een brief schrijft aan professor Rüter, om de Etter de toegang tot het Sneevliet-archief te verbieden.

En zo regel ik duizend zaken, voor mijn vertrek.

¡ADIÓS COMPAÑEROS!

Heenreis

Een somber perron op het Centraal Station, in de late herfst van 1952. Ik buig me uit het open raampje van de coupé. 'Het is zo moeilijk', snikt Bep. Onze oudste van de drie, twaalf is ze, staat naast haar en kijkt ernstig, alsof ze er alles van begrijpt. Heel even denk ik aan de winter van 1941, toen Bep ook met haar, een baby nog, op het cs stond om mij, opgeroepen voor een joods werkkamp, gedag te zeggen. Onze jongen van zeven jaar ligt met middenoorontsteking thuis, waar mijn schoonmoeder nu op hem past. Ik vraag me schuldig af of zijn ziekte iets te maken kan hebben met mijn vertrek. En de jongste, anderhalf is ze pas, klemt zich aan mij vast.

'Jullie komen mij gauw achterna', roep ik, ze hollen mee, pakken mijn hand, dan gaat het steeds vlugger en wuiven wij naar elkaar met onze zakdoeken, tot ook die in de verte verdwijnen.

Ik wil lezen maar mijn gedachten dwalen af. De vorige keer ontmoette ik, op weg naar Parijs, Max Perthuis in de trein. Op het Gare du Nord stapten wij samen uit. Michel wachtte daar op mij. 'Het is niet goed vrienden buiten de beweging te hebben', verweet hij me. Toen onze jongste geboren moest worden, kort na het Derde Wereldcongres, maakte hij me daar ook een verwijt van. Hij heeft, na het opsturen van het retourbiljet, helemaal niet meer geschreven.

Terwijl de trein het station binnen sist, vraag ik me af

waar ik naartoe zal gaan als Michel me niet komt afhalen. Maar daar staat Ernest, die me lachend verwelkomt. 'Er is over twee uur vergadering van het Internationaal Secretariaat', vertrouwt hij me toe nadat we ons uit de mensenmenigte hebben gewerkt. 'We hebben nog tijd om koffie te drinken.'

Hij is bijzonder vriendelijk, en wil zelfs mijn koffer dragen, maar dat is niet nodig. 'Wilt ge buiten zitten?' We strijken neer aan een tafeltje, op een terras. 'Het was zeker moeilijk te gaan, met Bep en de kinderen?' vraagt hij belangstellend. Voor het eerst sinds een jaar bestaat er weer een gevoel van vriendschap tussen ons. 'Gij hebt goede kinderen, ik ken geen kameraad in de beweging die zulke fijne kinderen heeft.' Zo spraken wij vroeger ook. Je kunt wel zien dat de vrede is hersteld. Politieke meningsverschillen van enige betekenis zijn er niet meer. 'Het is vreemd dat de wereld zo geheel anders voortjaagt dan wij hebben verwacht', mijmert Ernest en glimlacht verontschuldigend. 'Stalinistische partijen die om de macht strijden, dat had Trotski niet kunnen denken.'

Toevallig heb ik er het Overgangsprogram nog eens op nagelezen, dat Trotski voor de Vierde Internationale heeft geschreven. In het hoofdstuk 'Arbeiders- en Boerenregering' schrijft hij: 'Men kan niet bij voorbaat categorisch de theoretische mogelijkheid ontkennen, dat, onder invloed van volledig uitzonderlijke omstandigheden (oorlog, nederlaag, financiële ineenstorting, revolutionaire druk van de massa's, etc.) de kleinburgerlijke partijen met inbegrip van de stalinisten verder zullen gaan dan zij zelf wensen langs de weg van een breuk met de bourgeoisie.'

Ernest is erdoor verrast, en prijst mij: 'Dat hebt ge knap gevonden. Vindt ge goed dat ik er in een artikel gebruik

van maak?’ Even ben ik nu verbaasd. Het is mijn eigendom toch niet? ‘Maar nu moet ik weg’, beslist hij, ‘straks ontmoeten we elkaar op het partijbureau.’

Terwijl ik het Parijse partijlokaal binnen stap, valt mijn koffer open. Het slot is kapot. Ik had natuurlijk een nieuwe moeten kopen, maar ik dorst er het geld niet voor uit te geven nu de toestand voor Bep zo onzeker is geworden. Rottig is het wel, want morgen begint mijn grote reis naar Latijns-Amerika. Geknield naast het open deksel zoek ik de spullen weer bij elkaar. Bep had alles zo netjes voor me opgevouwen: een pyjama, een overhemd, een stropdas. Tranen springen mij in de ogen; ze mogen het vooral niet merken, ik laat me niet kennen. Hoe moet ik die rotkoffer weer dicht krijgen? Om hulp vragen? Michel heeft me niet eens gegroet toen ik binnenkwam. Hij kan me wat. Dan, plotseling, gooit hij me een touw toe.

Voilà mijnheer-de-toerist met een touwtje om zijn koffer. Zouden zij ook zo op reis gaan? Nee, zulke gedachten mag ik niet hebben. Leven zij soms niet helemaal voor de zaak? Wat moet ik nu zeggen, op een stoel tegen de muur gedrukt, terwijl Michel onverstoorbaar een document zit door te lezen? Het lijkt wel of het zwijgen de wrevel vergroot, die plotseling tussen ons is geslopen. Je wou toch zo graag, om de wereldrevolutie te redden? Je gezin beschermen tegen de oorlog? Als die uitbreekt zit jij in Latijns-Amerika en zijn Bep en de kinderen nog thuis.

Zonder nadere aankondiging opent Michel de zitting van het Internationaal Secretariaat. Alle problemen van de wereld passeren de revue. Over mijn reis echter geen woord. Moet ik zo vertrekken, zonder instructies, zonder een enkele aanduiding? Dat neem ik niet, wat denken ze

wel. En ik val uit: 'Waarom staat mijn reis niet op de agenda?' 'Je hebt me beledigd', licht Michel ijzig toe. Maar als ik antwoord dat ik naar Nederland terugkeer, begint Michel te lachen. Hij geeft me een duw tegen mijn schouder en zet op de agenda: 'Voyage de Sal, en Amérique Latine.'

Er moet daarginds een Latijns-Amerikaans Bureau worden opgericht, met Posadas en andere vooraanstaande kameraden, terwijl ik er als lid van het IS aan word toegevoegd. Het zal een theoretisch tijdschrift uitgeven, een conferentie organiseren, een kaderschool voorbereiden, en het zal zijn standplaats krijgen in Montevideo. De kameraden uit de verschillende landen moeten dáárheen komen, en niet omgekeerd. Michel herhaalt het om mij duidelijk te maken dat van die stelregel niet mag worden afgeweken. Ook Posadas is ervan op de hoogte, en zal bij mijn aankomst ter plekke zijn. Latijns-Amerika is geen Europa, ze zijn daar eerder geneigd tot improviseren. Maar het zijn zeer toegewijde trotskisten, vooral sinds ze tijdens het Derde Wereldcongres ook formeel tot de Vierde Internationale zijn toegetreden. Moeilijkheden zullen zich niet voordoen.

De vergadering is tegen de gewoonte in vroeg afgelopen. Michel heeft nog een bespreking. Pierre neemt me mee om samen ergens te eten. Terwijl wij op de ober wachten vraag ik waarom hij nooit zijn herinneringen aan Trotski heeft opgeschreven. Daar zou zeker belangstelling voor bestaan, en het is toch ook nodig voor de toekomst, alles te noteren wat aan Le Vieux herinnert. 'Straks leeft niemand meer die hem van nabij gekend heeft', zeg ik, 'dan gaan allerlei gegevens voorgoed verloren. Jij bent toch enige tijd secretaris van Trotski geweest?'

‘Dat is waar’, beaamt Pierre, ‘maar waar moet ik de tijd vandaan halen? Trouwens, als Trotski een mening uitsprak, kon je er donder op zeggen dat die korte tijd later in een artikel of een boek was te vinden. Inderdaad zijn er veel dingen gebeurd die het opschrijven waard zijn. Toen Trotski de oproep deed, een nieuwe Internationale te vormen, meenden verschillende kameraden, dat die al eerder had moeten worden opgericht. Sneevliet bij voorbeeld, al was hij er later weer tegen. Maar Trotski zei vóór 1933: Al is de ervaring met het stalinisme nog zo verschrikkelijk, de Communistische Internationale nu voor dood verklaren betekent automatisch dat wij de Duitse communistische partij opgeven op een ogenblik waarop de beslissende strijd tegen het dreigende Hitler-fascisme nog moet worden geleverd. Pas als de KPD voor Hitler zou capituleren, had het Duitse proletariaat een zo grote historische nederlaag geleden, dat de Derde Internationale bankroet zou zijn. Pas dan was het ogenblik voor een nieuwe Internationale aangebroken, niet eerder. Anders zouden wij bij voorbaat de toestand in Duitsland voor wanhopig verklaren, en dat was defaitisme. Want in een zo kort tijdsbestek konden de Duitse arbeiders geen nieuwe revolutionaire massapartij meer vormen om Hitler te verslaan. In 1933 capituleerde de KPD werkelijk, en kwam Hitler zonder slag of stoot aan de macht. Ik zal die dag nooit vergeten. Trotski sloot zich op in zijn kamer, liep dag en nacht heen en weer, vierentwintig uur lang. Toen kwam hij naar ons toe en zei: De Derde Internationale is dood, een nieuwe Internationale is noodzakelijk geworden. En hij schreef zijn oproep.’

De volgende dag brengen de kameraden mij naar de trein, bestemming Marseille, vanwaar de boot zal vertrek-

ken. Michels toon is nu bezorgd geworden. 'Let goed op', waarschuwt hij, 'geef je koffer aan niemand af, en pas op je geld.' Mijn geld? Zou hij er enig idee van hebben hoe weinig ik bij me heb? Wij zitten op het station en drinken een laatste glas wijn. Hella komt eraan rennen, met broodjes voor vannacht in de trein. En terwijl ze me nog een tandenborstel in mijn handen drukt, vraagt zij: 'De vrienden van Amsterdam hebben zeker een afscheidsfeestje gegeven?'

Ik antwoord maar niet. Na een verbitterd gevecht heb ik de leiding kunnen overdragen en nu hebben ze me zonder een teken van leven laten vertrekken.

'Michel en ik gaan in december naar Nederland', zegt Hella. 'Als Bep iets bijzonders heeft moet ze het schrijven.'

Nu pakt Michel mijn kin en duwt mijn hoofd omhoog: 'Kop op Sal.' Hij mag niet aan me twijfelen. Nog nooit heb ik iemand die vertrouwen in me stelde teleurgesteld, zelfs als ik bijna de moed opgaf. Zó blij dat ik vertrouwd word, wil ik dan alles doen om het niet te beschamen, en verlies daarbij alle grenzen uit het oog. Aarzelend, als het ware om mezelf te overtuigen, antwoord ik: 'Je zult er nooit spijt van hebben.'

's Middags om zes uur is de *Bretagne* vertrokken. Een uur later keert hij terug zonder dat we het in de gaten hebben. Een verkeerde manoeuvre, een botsing tegen de kade-muur, een scheur in de voorplecht. Een dag later zijn we toch op volle zee.

In de Straat van Gibraltar komen dolfijnen het schip vergezellen. Bij tientallen springen ze boven de golven uit, duiken onder de boot door. Je houdt je hart vast dat zij zich aan de schroef zullen bezeren. Vliegende vissen springen van de ene golf in de andere.

Een Fransman is bang dat ik me niet staande kan houden en zegt tegen de steward dat hij me goed moet bedienen. Paters slepen met hun zwarte rokken langs het dek. Italiaanse en Spaanse meisjes, behaagzuchtig en mooi, worden angstvallig door hun ouders bewaakt. Een Franse arbeider, op weg naar Dakar, zegt: 'In Frankrijk geen nieuwe wereldoorlog meer, dan komt er revolutie.' 'Nog erger', verzucht een dikke Syriër. De Zuid Amerikanen zien me soms aan voor een van hen, maar met het Spaans uit het Assimilboekje kan ik me nog niet redden. Een Duitse vrouw klampt mij aan. Zij heeft er een voorgevoel van gehad dat er in Marseille iets met het schip zou gebeuren. Het brok cement in de scheur stelt haar niet gerust.

Gewoontes, die bij ons voor joods doorgaan, hebben, ontdek ik nu, een zuidelijke oorsprong. De Zuiderlingen zijn kinderlijker, dat wel. Zij maken simpele grapjes, trekken iemand aan zijn jas, presenteren een knalsigaret en hebben de grootste lol.

Een Duitse jongen, uit mijn hut, schaamt zich voor wat onder Hitler is gebeurd. Hij geeft mij zijn aansteker als aandenken, en polst me over mijn bestemming.

Intussen is het schip gaan schommelen. Het is alsof iemand me in de maling neemt en me stiekem, nu eens hier, dan weer daar een duw geeft.

Dakar. Zwarte, in lompen gehulde arbeiders rennen door elkaar. Op de kade zoek ik naar een partijgenote, die door Pierre van mijn komst is verwittigd maar die niet komt opdagen.

De *Bretagne* koerst nu dwars over de Atlantische Oceaan. De hitte maakt me loom en triest. Voor mij is er geen terugweg meer mogelijk, maar *à la guerre comme à la guerre*, zeggen de Fransen. Als het eenmaal zover zal zijn,

dat Bep en de kinderen ook overkomen, zal alles veel gemakkelijker zijn.

Vandaag, 19 november, is de sterfdag van mijn zusje. Vroeger heb ik daar minder aan gedacht dan tegenwoordig. Ik geloof dat haar dood een grote invloed op mijn leven heeft gehad, en vraag me voor de zoveelste keer af waarom, en hoe. Kan ik nu nog verdriet hebben om iets wat bijna een kwart eeuw geleden is gebeurd? Het kan haast niet. En steeds weer komt de herinnering aan de tijd dat Saartje met vader en moeder meeding om bij onze grootouders in de Foeliedwardsstraat te wonen, omdat het huis van vader wegens zijn bankroet was verkocht en we geen onderdak meer hadden. Maurits en ik werden bij een oom en tante ondergebracht. Ik moet zes jaar zijn geweest. Het is een vaag beeld, en wat nu overheerst is een gevoel van grote droefheid. Heb ik me toen uitgesloten gevoeld? En heeft Saartje mij later door haar dood voor goed uit haar leven gesloten? Heeft het me boos gemaakt? Op haar? Op de hele wereld? Gelukkig zal ik eerstdaags geen tijd meer hebben zo met mezelf bezig te zijn, en me oplossen in de taak die mij wacht. Morgen is Bep jarig. Elke dag schrijf ik een brief aan haar en de kinderen, om toch nog een beetje bij ze te zijn, en om ze moed in te praten.

Weer loop ik vruchteloos te zoeken, ditmaal langs de kade van Rio de Janeiro, naar een vriend die me in Latijns-Amerika zou verwelkomen. Hij is in een brief van mijn komst op de hoogte gesteld. Wachtenden kijk ik hoopvol aan, totdat ze zich omdraaien. Gelukkig heb ik zijn adres. Ik vraag iemand de weg, die me zowaar Braziliaans geld geeft voor de tram.

Mijn gastheer woont in een oud, koloniaal huis, en is als intellectueel in heel Latijns-Amerika beroemd. Elke intel-

lectueel die zichzelf respecteert is hier eens trotskist geweest, verzekert hij mij. Hij heeft gevangen gezeten, en lijdt nu aan tuberculose. Op de terugweg naar de boot begeleidt hij me. We lopen tussen reusachtige wolkenkrabbers door, terwijl hij me zijn paraplu laat dragen. Het regent hier altijd naar het schijnt. Of hij me kan helpen? Misschien kan ik correspondent worden voor een Braziliaanse krant.

Montevideo

De *Bretagne* steekt hoog boven de kade van Montevideo uit. Staat daar Alfonso niet? Hij zegt iets tegen een lange, magere jongen. Als ik hem wenk, legt hij een vinger tegen zijn mond en schudt haastig 'nee'. Terwijl ik de eerste stap zet op de bodem van Uruguay, zie ik ze samen wegslechteren uit de massa wachtenden. Vlug erachteraan, tot ze, nu zonder pottiekijkers in de buurt, blijven staan. Alfonso omhelst mij en ik doe er onhandig aan mee. Waarom is Posadas er niet? Voordat ik het kan vragen stelt Alfonso mij voor aan de lange jongen, die met zijn blonde kop uit Noord-Europa kon zijn weggelopen. Hij heet Hugo, en ik word aangeduid als Julio. 'Posadas kan niet komen', zegt Alfonso. De grens tussen Uruguay en Argentinië is potdicht. Als ik hem verbaasd aankijk, vervolgt hij: 'Het is een heel bijzondere zaak. Er zijn economische moeilijkheden tussen beide landen gerezen, en het is ook een strijd om de toeristen. Als Posadas hierheen wil komen, moet hij een omweg maken over Paraguay, wat te gevaarlijk is, of over Brazilië. Het grensgeschil kan niet lang duren, want het toeristenseizoen is begonnen.'

In een café in het hartje van Montevideo maken wij nadere afspraken. Eerst geef ik Alfonso mijn geld, zoals ik me vast had voorgenomen, de honderd gulden die Mien Sneevliet mij voor mijn vertrek had meegegeven. 'Ik stel me helemaal ter beschikking van jullie', verklaar ik, 'en vertrouw erop dat jullie voor me zullen zorgen. Alleen voor mijn gezin moeten jullie elke maand een gedeelte bijdragen, dat moest ik je vertellen van Michel.' Rottig dat ik daar nu al over moet spreken.

'Ik weet het', stelt Alfonso me gerust, en vervolgt: 'Wat het politieke werk en de oprichting van het Latijns-Amerikaans Bureau betreft zullen we moeten wachten op Posadas. Zonder hem kunnen we geen beslissingen nemen. Voorlopig ga je naar een hotel. Ik zal je wat boeken geven. Dit hier handelt over het Zuidamerikaanse Secretariaat van de Derde Internationale. Het andere is van de Peruaan José Carlos Mariátegui, de pionier van de Peruaanse Communistische Partij. Hij was de grootste marxistische theoreticus uit Latijns-Amerika, die voorspelde dat de economische emancipatie van het land alleen maar kon worden verworven door de actie van de proletarische massa's in solidariteit met de anti-imperialistische strijd in de hele wereld.'

Voorlopig luister ik alleen maar, want het duizelt mij, en ik poog in de vloedgolf van woorden een lijn te ontdekken. Alfonso maakt een vermoeide indruk, stel ik vast, terwijl hij mij vertelt: 'Ik woon in Montevideo en kan je mijn adres niet geven. Ik kom jónu wel opzoeken. Morgenochtend om tien uur, Playa Carrasco, aan het strand voor het hotel. En wat het Spaans betreft, dat moet je wel zo gauw mogelijk leren. Wij spreken nu Frans, maar de meeste mensen kennen hier uitsluitend castellano.'

Ik wacht in de stromende regen. Het is half elf geweest, Alfonso laat zich nog steeds niet zien. Het strand ligt er verlaten bij. Vijf politieagenten in het wit, die over de badgasten moeten waken omdat ze niet te ver in zee mogen en omdat ze – de mannen – in hun zwembroekje een lap moeten hebben die hun geslacht verbergt, zitten druk te praten bij een wachthuisje. Soms neemt een van hen mij even op. Dan loop ik quasi onverschillig heen en weer terwijl ik angstvallig oplet of Alfonso er niet aankomt. Twaalf uur. Zal ik weggaan? Zonder verdere afspraak, zonder enig adres behalve dat van een postbus en zonder geld voor het hotel? Zou ik Alfonso verkeerd begrepen hebben? De afspraak was anders duidelijk genoeg. Eindelijk, een half uur later, mompelt Alfonso een gejaagde verontschuldiging. 'Zoiets moet je niet meer uithalen', blijf ik nog even kalm, maar dan, ineens driftig, voeg ik eraan toe: 'Ik moet je adres hebben, anders ben ik helemaal nergens.' Geeft hij dat niet aan mij? Maar ik ben hier voor het Internationaal Secretariaat, ik móet het hebben. Nee? Dan zal ik het aan Michel schrijven. Maar hij geeft het al en zegt nadrukkelijk: 'Je mag er geen gebruik van maken.'

In een café, nog nooit heb ik zoveel vliegen uit mijn ogen gewreven, krijg ik geld voor het hotel. Een kameraad uit Montevideo zal me tweemaal per week Spaanse les geven. Posadas zal nu wel gauw komen. In de krant staat dat het geschil spoedig zal worden opgelost. Ik weet niet meer of ik Alfonso kan geloven. De angst is mij om het hart geslagen, bij zoveel onverschilligheid. Het moet aan mij te merken zijn, want nu gooit Alfonso het over een andere boeg. 'Heb je gelezen over de processen in Praag? Het is één grote vuiligheid. De heren zijn bezig hun zelfcontrole

te verliezen. Michel had gelijk: het stalinisme is over zijn hoogtepunt heen. Maar latere geslachten zullen er nog over spreken als over een nachtmerrie.'

Terwijl de zon mijn huid schroeit lig ik tussen onafzienbare hoopjes kleren van badgasten, die in de golven duiken, of een balspel doen op het strand. De mannen met de mannen, de vrouwen met de vrouwen. Met behulp van een woordenboek heb ik het boek over het Zuidamerikaanse Secretariaat van de Derde Internationale ontcijferd. Het politieke jargon lijkt in alle talen op elkaar. Je kunt zien dat het secretariaat is opgericht in de periode van het stalinisme. Er wordt alleen gesproken over ondersteuning van de nationale strijd om onafhankelijkheid onder leiding van de burgerlijke krachten. Dat de revolutie ook hier permanent is, alleen maar kan zegevieren door een socialistische oplossing, is kennelijk voor de stalinisten een boek, gesloten met zeven zegelen.

Dan zijn de theoretische uiteenzettingen van Mariátegu heel wat interessanter. Hij was gefascineerd door de Incamaatschappij zoals die in Peru heeft bestaan totdat de Spaanse conquistadores er in de zestiende eeuw met geweld een eind aan maakten. Die maatschappij was volgens hem voortgekomen uit het oercommunisme, met zijn gemeenschappelijk bezit aan grond en vee. Door de verworping ervan, gepaard gaande met de heerschappij van drie kasten: die van ambtenaren, van priesters en van militairen, zou de Incamaatschappij zijns inziens een klassenmaatschappij zijn geworden.

Verstijfd van schrik hol ik langs het strand, omdat ik mijn hoopje kleren niet meer kan vinden. Pas laat in de namiddag ontdek ik mijn plunje en kleed me haastig aan

om naar het hotel te gaan. Als men mij maar niet om geld vraagt, want ik krijg het pas maandag, heeft Alfonso mij aangekondigd. Zal ik wachten tot de hoteleigenaar met de rekening naar mij toe komt? Ik stap op hem af en verzeker hem dat de bank gesloten was. Maandag zal ik betalen.

Ik laat mij zo min mogelijk zien, en zwerf door Montevideo, waar alle straten op de Rio de la Plata uitkomen, de brede monding van twee grote rivieren, die geleidelijk overgaat in de Atlantische Oceaan. Mijn avondmaal gebruik ik op de markt met een kilo bananen en twee enorme sinaasappels. Het is Kerstmis 1952. Sneeuw van watten in de winkels, en een brandende zon buiten die je de adem afsnijdt. Als Alfonso maandag in godsnaam maar geld heeft. Ik kan geen verhaaltjes blijven verzinnen of langs de portier sluipen. Wat moet er op die manier van mijn opdracht terechtkomen? Waarvan moet ik Bep geld sturen? Hoe kan ik goed werk verrichten als niemand zich aan zijn woord houdt en het een grote rotzooi wordt, ook in mijn verhouding tot Bep, die het toch al moeilijk genoeg heeft? Hoe kan ooit het Latijns-Amerikaans Bureau worden gevormd als Posadas maar niet komt opdagen en ik van Alfonso afhankelijk blijf? Om nog te zwijgen van het belangrijkste van alles: de voorbereiding van de eventuele vestiging van het Internationaal Secretariaat in Latijns-Amerika. Zelf loop ik zonder peso op zak. Opgeven doe ik het ook niet, ik maak me nog liever van kant.

Alfonso laat zich nu helemaal niet meer zien. Ik moet en zal hem spreken. Zo kan het niet doorgaan. Tegen zijn uitdrukkelijk verbod in zoek ik hem thuis op. Het is siësta, ik tref hem in bed aan, waar hij gezellig ligt te vrijen. Ik moet een adres van een partijgenoot hebben om er te wonen, in het hotel kan ik niet blijven.

Wat valt er aan Michel te schrijven over politieke problemen als je niet meer weet hoe het hoofd boven water te houden? Laat hij ook maar eens ongerust zijn. Ze zouden hier toch zo goed voor me zorgen? Natuurlijk hebben de kameraden hem van alles toegezegd. Tegenover hem doen ze zich altijd beter voor dan ze zijn. Bovendien: hij is de secretaris van het Internationaal Secretariaat, ik ben in hun ogen een indringer, en wat nog erger is: ik ben van ze afhankelijk. In mijn wanhoop wreek ik mij op Bep en schrijf: 'Eerlijk gezegd geloof ik dat jij de stap ook heel moeilijk kan verwerken. Je aanvaardt de beslissing omdat er nu eenmaal niets anders op zit, omdat je me niet in de steek wil laten, omdat je vertrouwen in me stelt. Maar in je hart ben je het er niet mee eens. Eigenlijk voel jij je ook in de steek gelaten. En dat maakt het niet gemakkelijker. En soms denk ik zelfs: Stel je echt wel vertrouwen in me. Zie je me zelf soms niet aan voor een dwaze idealist, die zijn gezin verwaarsloost.'

Thuis bij Carla, de partijgenote die mij Spaans zal leren, kan ik er al snel mijn hoofd niet meer bij houden, en vraag haar wat er met de beweging aan de hand is. 'Lo siento, het spijt mij, compañero, maar ik ben geen lid van de leiding', zegt ze. 'Het is jammer dat Posadas er niet is. Wanneer hij komt?' Ze haalt haar schouders op. 'Maar jullie wisten toch dat ik kwam?' probeer ik nog eens. 'Ik kan er echt niets aan doen, compañero.' Zij zegt het met tranen in haar ogen. 'Ik zat in de leiding hier en heb toen voorgesteld dat Alfonso zou gaan werken om de komst van de compañero van het Internationaal Secretariaat financieel mogelijk te maken. Uit straf daarvoor ben ik uit de leiding gezet.' Carla zou graag geld voor mij willen lenen bij een

bank, maar zij heeft al een zo grote schuld voor de beweging dat zij geen krediet meer kan krijgen. Iets kan zij wel uitsparen, als zij in de gaarkeuken eet. Als ik met haar meega heb ik in elk geval goed te eten. Bij haar thuis kan het niet. Er wordt nu al over gekletst dat er een vreemde man bij haar over de vloer komt.

Vlak voordat ik wegga komt Hugo, die al gauw in een driftig gesprek met Carla is gewikkeld. Dan legt hij zijn hand op mijn schouder: 'Excuso, compañero. Ik begrijp heel goed dat deze toestand niet kan voortduren. Alfonso is een buen compañero, maar zonder Posadas durft hij geen stap te verzetten. Ik heb het geld meegenomen dat mijn vader voor mij had gestort om mijn studie in Europa te kunnen voltooien. Dat komt later wel. Hier, voldoende voor jou om een kamer te huren, en om naar je familie te sturen.' Ik wil hem bedanken. 'Es nada', zegt hij, en schudt zijn vinger heen en weer. 'Luister Julio, wij hebben jouw hulp ook nodig. De toestand in de sección is verschrikkelijk. Er moet absoluut verandering in komen. Terwijl de massa's bezig zijn te ontwaken, lopen wij in een kringetje om elkaar heen.'

Misschien schuilt het probleem daar wel in. We hebben allemaal geleerd, dat de toestand in Latijns-Amerika pre-revolutionair is, en ieder verwacht dat de massa's rechtstreeks naar de Vierde Internationale zullen komen. Zij hebben nauwelijks kennis gemaakt met reformisme en stalinisme. Zij kunnen die negatieve fase overslaan, zo wordt verondersteld. Maar het vreemde is, dat diezelfde massa's nog achter burgerlijke partijen en bewegingen aan lopen. Er is een kloof tussen hun politiek bewustzijn en hun revolutionaire gezindheid. Zo is het in bijna geheel Latijns-Amerika, behalve in Guatemala, waar een linkse

regering is gevormd. Waarom eigenlijk de grote sprong naar de Vierde Internationale verwachten, zonder omwegen en tussenfasen? Gaan zitten wachten op het wonder, zoals nu gebeurt, betekent: vragen om een crisissituatie in de beweging. Zou het niet beter zijn, het proces van politieke bewustwording nauwkeurig te volgen en te trachten dit te beïnvloeden, in plaats van passief te wachten op de schone klare dag?

Er komt een kameraad uit Brazilië, die eens als zoon van rijke ouders de militaire academie bezocht. Hij heeft met zijn milieu gebroken, en werkt nu in een fabriek. Er is sprake van een opleving in de Braziliaanse communistische partij, vertelt hij, de enige arbeiderspartij van betekenis in zijn land, hoe klein zij ook is. Er is inderdaad sprake van een toenemende politisering van de massa's in het algemeen, en het zou best kunnen dat die zich het duidelijkst in de communistische partij manifesteert. In dat geval zou het goed zijn, eraan deel te nemen en de linkse oppositie in die partij te versterken. Carla spreekt over soortgelijke verschijnselen in de socialistische partij van Uruguay, en ook daar verdient het aanbeveling, niet afzijdig te blijven staan.

Voor het eerst durf ik weer aan Michel te schrijven. Ik stel hem een verandering in de leiding van de sectie voor. Natuurlijk hoort Carla in de leiding thuis, antwoordt hij, en daar moet ik op aandringen, al is hij er slecht over te spreken dat ik in de leiding heb ingegrepen ten nadele van Alfonso, die een goede kameraad is en begrijpelijkerwijs geen belangrijke besluiten wil nemen buiten Posadas om. Maar wat ik over de politieke oorzaken van de crisis in de beweging schrijf, daar kan hij het mee eens zijn, en, zo vervolgt hij: durf politieke conclusies te trekken, wees niet te aarzelend, en toon flair.

Ik beslis, samen met Alfonso en Carla, niet zonder angst voor latere gevolgen, tot de oprichting van het Latijns-Amerikaans Bureau. Posadas zal het mij zeker kwalijk nemen. Heeft hij mij niet laten stikken? Was ik zonder de helpende hand van Carla en Hugo niet naar de bliksem gegaan? De gedachten jagen mij op, en doen mij schrikken. Er mag geen element van rancune in je handelen zijn, Sal, houd ik mezelf voor. Rancune? Je bent vertrokken met de opdracht, zo spoedig mogelijk een Latijns-Amerikaans Bureau in het leven te roepen. Natuurlijk niet op je eigen houtje. Natuurlijk niet zonder Posadas. Maar wie heeft kunnen voorzien, dat de grens met Argentinië drie maanden gesloten zou zijn, en wat nog erger is, nog steeds gesloten blijft? Wie zal het in Parijs geloven, als ik erover schrijf? Voor mijn vertrek heeft Michel me op het hart gedrukt, in Uruguay te blijven. Posados moest naar mij toe komen, ik niet naar hem. Of ik dat goed had begrepen. Daar, in Uruguay, diende ook de zetel van het Bureau te komen.

En weer is er geen geld. 'Je kunt tijdens het weekend in het huis van mijn ouders slapen', zegt Hugo, 'ze zijn naar de chacra, hun buitenhuisje. Maar niemand mag het weten.' Zijn vader is miljonair, en niet gesteld op de politieke vriendschappen van zijn zoon.

Slapen in een vreemd huis, met geluiden van de straat die je wakker doen schrikken. Je valt weer in slaap en hoort jezelf snurken, scheurt je wakker. Je staat op omdat je naar de wc moet, een trap lager. Treden kraken. Uren lig je te woelen, om in slaap te vallen tegen de ochtend. Buiten spelen kinderen. Een hond blaft. Je scheert je met een mesje. Je wilt het bloed aan een handdoek afvegen, en vermant je.

Na het weekeinde ga je naar de chacra, waar Hugo's ouders nu niet zijn. Tussen de sinaasappelbomen waag je je in de zon, en je zwerft voor dag en dauw door de stad.

Carla heeft een kamertje voor mij gevonden bij een Oostenrijks echtpaar. Geknield in een bruin katoenen werkpak, dat ik gekocht heb om mijn enige pak te sparen, dweil ik de vloer van de huiskamer, en schil de aardappelen, als tegenprestatie voor het lage kostgeld dat Carla voor mij heeft bedongen.

Op mijn kamertje geeft Carla mij nu driemaal per week Spaanse les. Ongemakkelijk zitten we naast elkaar. Een haastig teruggetrokken hand, schichtig afgewende ogen. Om er geen misverstand over te laten bestaan verzekert ze mij, dat een man weliswaar zijn necesidades, zijn behoeften heeft, maar dat zij als medewerkster van Posadas aan zulke gevoelens niet kan toegeven.

Sonia, de vrouw des huizes, nodigt mij uit, samen met haar boodschappen te gaan doen op de markt, en laat mij de tassen dragen. In de overvolle stadsbus staan de passagiers gedisciplineerd in de middengang tussen de zitplaatsen. Rug aan rug. Mij ontgaat dit evenwel. Sonia snauwt tegen mij dat ik niet eens weet hoe ik in de rij moet staan.

Overdag ontvlucht ik het huis, dwaal opnieuw door Montevideo, loop een tentoonstelling binnen waar gewaarschuwd wordt voor geslachtsziekten. Ik ril bij het bekijken van de foto's, en hunker naar de warmte van Bep.

Waarom komt er al weken geen post van Bep? Tweemaal daags ga ik naar het hoofdpstkantoor om te informeren. 'Poste restante?' vraagt de beambte automatisch. Mijn naam kent ze al uit het hoofd. En ja hoor, daar tovert ze zes brieven te voorschijn.

Ik loop stad en land af voor een verblijfsvergunning.

Maar daarvoor moet ik eerst werk hebben. En ook om Bep en de kinderen te kunnen laten overkomen, want zelfs nu Alfonso met een ijscokarretje aan het strand staat, is het voor de kameraden een te grote belasting steeds opnieuw geld bijeen te moeten brengen. Ik ontmoet een Nederlander die mij wel aan een betrekking kan helpen, en die mij op een zondagmiddag meeneemt naar een Nederlandse familie. Ben ik zomaar naar Uruguay gekomen? Op de bonnefooi? Op de vlucht voor het oorlogsgevaar? Zij kunnen het nauwelijks geloven. Heb ik mij bij het consulaat gemeld? Nee? Dat moet ik wèl doen. Even later komt een schneidige figuur binnen met groenblauwe ogen. Hij kust de vrouw des huizes de hand, maakt een lichte buiging als hij zich voorstelt. Hoor ik het goed? Starhemberg? Zou hij de man zijn van de contrarevolutionaire putsch in Oostenrijk? Ik durf het niet te vragen, en luister aandachtig als hij vertelt hoe moeilijk zij, officieren in het Oostenrijkse leger, het onder Hitler hadden. Hij was bij de cavalerie. Aanvallen tegen het Rode Leger betekende: Hitler helpen. Terugtrekken daarentegen steun voor de Roden. En dus probeerden ze hun posities voortdurend te stabiliseren. Even later krijg ik een briefje voor een bankinstelling waar Nederlanders werken. Ook word ik verwezen naar de Nederlandse paters. Ik mag altijd bij de familie terugkomen. Maar als ik ze een week later voor in de bus zie instappen, ga ik er gauw door de achterdeur uit, want er is een brief van Michel gekomen dat ik eerstdaags naar Bolivia moet, om daar Posadas te treffen. Dat kan ik die Nederlanders moeilijk vertellen. Er dient een goede samenwerking tussen Posadas en mij te komen, zo heeft Michel in zijn brief onderstreept. Ik lees bezorgdheid uit zijn woorden.

Van vertrek kan echter nog geen sprake zijn. Voor een Boliviaans visum heb ik een bewijs van goed zedelijk gedrag uit Uruguay nodig, en nog zo het een en ander. Plus een doorreisvisum voor Argentinië. Er is een relatie bij een dagblad, die weer een relatie op het ministerie heeft, die weer verplichtingen heeft tegenover die andere relatie, en zo krijg ik mijn stempels.

Buenos Aires

Een watervliegtuig slingert zich in een uur tijds boven de La Plata naar Buenos Aires. Een Hollandse molen, in de vorm van een Bolsfles, wijst mij de weg naar het station, waar ik de trein naar La Paz zal bespreken. In Nederland is de lente net begonnen, en hier de herfst, met zijn drukken-de warmte. Militairen versperren mij de weg, Perón is op bezoek. Ik beland in een hotelletje voor spoorwegarbeiders. De eigenaar, een Spanjaard, heeft in de burgeroorlog gevochten. De man is te vertrouwen, maar 's morgens, bij het aankleden, verstijf ik van schrik. Mijn portefeuille is weg, met alles erin: paspoort, geld, treinkaartje. Ik ren de kamer uit, zoek de eigenaar en schreeuw hem toe dat ze mijn portefeuille hebben gestolen. De man ziet me even verbaasd aan. Driftig loopt hij voor mij uit, en tilt dan triomfantelijk het kussen van mijn bed.

Die avond pas vertrekt de trein. Ik heb nog de tijd om een partijgenoot op te bellen voor een afspraak. Als ik bij hem kom word ik door vier jonge mensen omhelsd. Een van hen is vorige week in Córdoba geweest, de plaats van Posadas, die hem heeft verteld al naar Bolivia te vertrekken om mij daar te ontmoeten. Posadas, hij herhaalt het en

steekt een duim omhoog, is een groot leider. Voordat hij erbij kwam was de beweging een groepje sektariërs. Zij scholden op Perón als op een fascistische dictator, zoals de imperialistische pers van de yankees dat deed, en begrepen niets van zijn betekenis. Maar Perón organiseerde de arbeiders in de CGT, de Algemene Confederatie van Arbeiders, met haar twee miljoen leden, ondersteunde hun strijd en bracht grote sociale verbeteringen. Een fascist zou zo iets nooit hebben gedaan. Natuurlijk, Perón is geen socialist, hij is een burgerlijke nationalistische leider, zoals Soekarno bij voorbeeld, maar om de oligarchie, de regering van het handjevol grootgrondbezitters en zetbazen van het imperialisme, te kunnen bestrijden heeft hij een beroep gedaan op de arbeiders, en in zoverre lopen zijn belangen evenwijdig aan die van het proletariaat. Dat vindt hij prachtig, zolang hij zelf politiek de touwtjes in handen houdt. In hoeverre zijn de arbeiders politiek georganiseerd? vraag ik voorzichtig. Er is de socialistische partij, die de laatste tijd wat meer invloed krijgt, en de communistische partij, maar beide zonder massa-aanhang. Het is waar, in de socialistische partij is enige beweging, en het zou de moeite lonen er met enige leden in te gaan. Maar de grote massa van het Argentijnse proletariaat is peronistisch. De CGT is bijna zo invloedrijk als een grote politieke partij zou zijn. De voornaamste leiders ervan zijn echter verbonden met het politieke peronisme. Ook hier dus weer een kloof tussen de strijdbaarheid van de massabeweging en de doelstelling, die door burgerlijke politici wordt bepaald. Het moet toch mogelijk zijn, de navelstreng, die het proletariaat hier nog met de bourgeoisie verbindt, door te snijden. Het probleem herinnert mij aan de situatie in Noord-Amerika, waar de arbeiders mil-

joenvoudig in vakbonden zijn georganiseerd, maar politiek achter de Republikeinen of Democraten aan lopen, ook al burgerlijke bewegingen die de arbeidersklasse aan het kapitalisme binden. Trotski heeft zich ernstig met dat probleem beziggehouden, en zocht naar een overgangsvorm om het op te lossen. De vakbonden zouden de politieke spreekbuis van de Amerikaanse arbeiders moeten worden, dat begrepen zij, en wij dienden daar op te komen voor een *Labor-Party*, een arbeiderspartij gebaseerd op de vakbonden. Dat zou ook in Argentinië mogelijk zijn, en dan in een veel gunstiger situatie. De CGT als zodanig zou kunnen worden gewonnen voor een onafhankelijke klassepolitiek, en zo tot een breuk met het peronisme komen. *Partido Obrero, basado en los sindicatos*, niet gek om daarvoor te strijden, zeggen de kameraden. Wel moeten zij er eerst met Posadas over spreken.

In mijn eentje wacht ik op de trein die mij naar La Paz zal brengen. Ik bestel Coca-Cola, en krijg chocola. Mijn Spaans is nog niet wat het zou moeten zijn. En ineens vraag ik mij af waar ik, afkomstig uit het dwerglandje Nederland, de moed vandaan haal, in het enorme Latijns-Amerika als reddende engel te willen optreden.

La Paz

In de oneindige verlaten pampa zie ik een gaucho rijden, zijn vrouw achter hem op het paard. Daar rent een vogel, zo groot bijna als een struisvogel. Rosario, Córdoba, de stad van Posadas, steden neergegoot in de macrokosmos van Latijns-Amerika. Na twee dagen reizen, op een stationnetje zoals je die overal ter wereld vindt, de eerste

Indianen. Vrouwen, gehurkt naast hun mand, verkopen tortilla's aan de treinreizigers, die even hun benen komen strekken op het stoffige Noordargentijnse perron. Meisjes – of zijn het jonge moedertjes? – dragen een kindje op hun rug mee. Indiaanse arbeiders klimmen in de trein, met een grote revolver aan hun gordel, en een enorme hoed op hun hoofd. Er is nu ook een Indiaanse conducteur, die me komt waarschuwen. Ik moet mijn raampje dichthouden tijdens de nacht. Als ik slaap – een gebaar, twee handen gestrekt onder een wang – kunnen ladrones mijn koffer stelen. Wij zijn de pampa nu voorbij. De vlakte heeft zijn onafzienbare uitgestrektheid prijsgegeven voor een landschap van bergen. Dan trekt de locomotief de trein steunend als een oude man steeds hoger de Andes in. Enorme cactussen, op plaatsen grillig als hun eigen vormen. Soms lijken zij zich van de rand van een berg te zullen storten, en op het laatste ogenblik te aarzelen met een wanhopig gebaar van hun bladen. Zij zijn zo groot als bomen in een Nederlands landschap.

De trein hijgt zich verder door de Altiplano heen, eerst van Argentinië, dan van Bolivia. Het is er koud 's nachts, ijzig koud, zodat ik me afvraag of die witte vlakten geen ijsvlakten zijn in plaats van zout dat zich hier aan de oppervlakte moet bevinden. Een razende koppijn heeft mij overvallen, tot misselijk wordens toe, en ik hoop mij ervan te bevrijden door mijn ogen te sluiten, maar dan dwing ik mij naar de vreemdsoortige rotspartijen te blijven kijken die de trein begeleiden, want wanneer zal ik hier weer komen? Soms heeft de natuur haar grillen te ver doorgevoerd, en ziet een rotsmotief er uit als een gigantische aaneenschakeling van flatgebouwen in een wereldstad: symmetrisch van opzet en met strakke lijnen. Vaker nu

onderbreekt de trein zijn gang. Eerst sneltrein die zich door de pampa rept, is hij hier het verbindingsmiddel tussen plaatsen met Indiaanse namen, op grote afstand van elkaar. Daartussen, in de Altiplano van het Andesgebergte verstrooid, lemen hutten zonder ramen, een gat als deur. Elk hutje heeft zijn eigen stukje grond, omzoomd door een wal van leem die het eigendom moet beschermen, ook hier, op het dak van de wereld.

Na vier dagen reizen slingert de trein zich in steeds kleiner wordende cirkels omlaag, en daar ligt La Paz, in de diepte, vierduizend meter boven de zeespiegel. Pascontrole, de vierde al sinds twee dagen. La Paz, de hoofdstad van Bolivia, het land van de revolutie nog geen jaar geleden, waar de Vierde Internationale een massabasis heeft en het trotskisme zich geplaatst ziet voor de verovering van de macht. Als dat gebeurt is het nu al vijftien jaar durende isolement van onze wereldpartij doorbroken en zullen wij de opmars in de gehele wereld voortzetten.

Daar staat Posadas met zijn pezige gestalte. Hij omhelst mij, neemt mijn koffer over, nee, ik mag hem niet dragen, ik zal wel moe zijn na die lange reis. Geld zal ik ook wel nodig hebben, zegt hij, en hij overhandigt me een pak peso's nog voor we het station hebben verlaten. Het mag mij aan niets ontbreken. Wat heb je aan Michel geschreven? Waarom? Michel heeft hem in een nogal scherpe brief verantwoordelijk gesteld voor mijn wel en wee. Naast hem, Posadas, ben ik de voornaamste dirigente obrero van de Internationale, houdt hij me voor, de anderen zijn allemaal intellectuelen. Er moet een goede samenwerking tussen ons komen. Maar eerst ga ik naar een duur hotel, op de Plaza de las Armas, een paar dagen, voor de

schijn, daarna zal hij een kamer voor me zoeken. Ik moet mijn koffer goed afsluiten, want als je niet op je kamer bent komt de politie je spullen doorzoeken. Hier? Zo kort na de revolutie? Waarom niet? Er zijn allerlei krachten aan het werk om de revolutie in te dammen.

Morgen ontmoeten wij Diego, de voornaamste leider van de Boliviaanse sectie. Macanudo, zeg ik, een uitdrukking die ik een week tevoren in Buenos Aires heb geleerd en die zo iets moet betekenen als 'hartstikke goed', maar Posadas schudt het hoofd. Er bestaat een zekere spanning tussen hem en de Boliviaanse kameraden, die een andere opvatting schijnen te hebben van de opbouw van de revolutionaire partij, want hij vindt ze demasiado flojo, te slap. Er moet hier proletarische discipline komen, dat is het probleem, daarzonder is de hele beweging verlamd. Hij heeft erover geschreven aan Michel, maar die heeft geantwoord dat hij tot elke prijs een conflict met Diego moet voorkomen. Nerveus, onzeker kijkt Posadas mij aan, alsof hij zich afvraagt of hij me kan vertrouwen. Dan legt hij me aarzelend voor: Michel is de voornaamste leider van de Internationale, natuurlijk, maar is het mij niet opgevallen dat hij soms iets hooghartigs heeft waarmee hij zijn burgerlijke afkomst verradt? Naar een antwoord zoekend, probeer ik mijn gedachten en gevoelens te ordenen. Ik ga niet meekletsen met Posadas, die me al die maanden in de steek heeft gelaten. Michel heeft op zijn beurt de moeilijkheden hier onderschat en me er zonder voorbereiding opaf gestuurd. Als ik er iets tegenin probeerde te brengen was hij hooghartig, dat is waar, en het bracht mij helemaal in de war. Waar is ook, dat de geschiedenis ons niet veel tijd meer laat. Het is 1953, en een derde wereldoorlog is mogelijk geworden. Dan moet je soms handelen zonder vol-

doende waarborgen, en dat is met mij gebeurd. Ik antwoord: 'Luister Posadas. Inderdaad is Michel wel eens hooghartig, net als Hella. Elk mens draagt nu eenmaal zijn verleden met zich mee. Zij komen uit de bourgeoisie, die gewend is de toon aan te geven, en hebben niet geleerd hoe moeilijk het te verdragen is als je wordt gecommandeerd, hoeveel pijn het veroorzaakt. Maar zij leven uitsluitend voor de revolutie. Michel heeft zich als het ware daarmee vereenzelvigd, en hij heeft daarbij een enorme verantwoordelijkheid als secretaris van de Vierde Internationale. Hij is zo onverbiddelijk als de geschiedenis zelf.'

La Paz, waar je adem wordt afgesneden wanneer je te veel loopt in de ijle lucht van het hooggebergte die water al bij negentig graden Celsius doet koken, waar Indiaanse vrouwen vaak met een kind aan de borst, gehurkt voor hun handeltje, helkleurige groenten verkopen. Met onmetelijk geduld wachten ze op een klant, die volgens de gewoonte moet afdingen, maar niet te veel. Waar een jongen met achterdeur en al uit de omhoogstijgende stadsbus tuimelt en schreeuwend blijft hangen. Waar ik twee oude mensen, midden op de Calle, in Nederlands met een jiddisch accent hoor kijken. Links van hen passeert een Indio, barrevoets, achter een kudde llama's, en aan de overkant sjouwt een Indiaan, diep voorovergebogen, een zware balk over de lengte van zijn rug. De ijle lucht vermindert het gewicht, en trouwens: arbeidskracht is hier goedkoper dan een eenvoudig transportmiddel. Zoals in China de boeren hun vetgemeste varkens naar de markt torsten om vetverlies te voorkomen. Oom Henk had me dat eens verteld. Ook hij vertrok, lang geleden, uit Nederland om de koloniale revolutie te ontdekken. Waarom moet ik daar nu aan den-

ken? De man daarginds kauwt, de kin tegen de borst gedrukt, op een blad dat het hongergevoel moet verdrijven. Je kunt de cocabladen hier overal aan draden zien bengelen. Een vrouw met een kindje op haar rug en een bezem in de hand, veegt de straten, en ook zij kauwt haar honger weg. De toestand in La Paz doet me aan de oorlog denken. Is er suiker in voorraad, dan staan de mensen in de rij voor suiker, of voor thee, of voor sigaretten. Nu eens is er storing in de elektriciteitsvoorziening, dan weer is er geen water.

Diego is een rustige man, fors gebouwd voor een Boliviaan maar wel van hier afkomstig en met Indiaans bloed, misschien van de Aymara's die langer zijn dan de Quecha's. Hij kijkt me vriendelijk en toch somber aan. Door arbeider en arbeidersvrouw wordt hij als leider van de trotskisten op straat eerbiedig gegroet. Wil Posadas iets zeggen, dan kijkt Diego geërgerd en antwoordt nauwelijks. De partij moet gebolsjewiseerd worden, natuurlijk, maar begin er hier eens aan, terwijl het wel lijkt alsof iedereen verlamd is na de revolutie van april 1952. De massa verwacht immers het heil van de MNR, de Movimiento Nacional Revolucionario, die na de revolutie de macht in handen nam en de tinmijnen nationaliseerde. Onder druk van de mijnwerkers, weliswaar, want de MNR is een kleinburgerlijke beweging, die alleen nationale onafhankelijkheid nastreeft. Bijna alle arbeiders en boeren zijn georganiseerd in de COB, de Central Obrera Boliviana, die als vakbeweging een geweldige invloed heeft. Het probleem is dat de voornaamste leiders van de COB aangesloten zijn bij de MNR. Juan Lechín bij voorbeeld, een vroegere mijnemployé. Sommigen waren zelfs trots-

kist geweest, wat de verwarring nog vergroot, en de massa nog meer ketent aan de MNR. Zij moet door die ervaring heen voordat zij onze leiding gaat volgen. Zij kennen ons, en zullen ongetwijfeld naar ons toe komen. In afwachting daarvan heerst de malaise, want niemand ziet nu een eigen taak.

Hetzelfde probleem als overal in Latijns-Amerika. De massa's zijn revolutionair, maar volgen een burgerlijke leiding die ze voor haar eigen doeleinden gebruikt. Hun politisering zal ook hier moeten uitmonden in een breuk met de burgerlijke politici, dat wil zeggen: met de MNR. Om dit mogelijk te maken zal de COB moeten worden opgestuwd naar onafhankelijke klasseactie, los van de MNR. Bij de machtige invloed van de COB zou de leus: Alle macht aan de COB, te overwegen zijn. Ik heb erover geschreven aan Michel. Hij is het er grosso modo mee eens, al mag ik 'de strijd voor de agrarische hervorming niet onderschatten'. Ook in Bolivia vormen de arme boeren de meerderheid. Zij staan dag en nacht voor het ministerie van landbouw, omdat hun bij de agrarische hervorming van 1952 grond is beloofd die nog steeds niet is toegewezen. Zij gaan niet weg voordat zij een ambtenaar hebben gesproken die hun een belofte doet. Een voor een komen zij aan de beurt, na vierentwintig uur of langer wachten. In elk geval is het antwoord al op die problemen politiek van aard, en niet uitsluitend organisatorisch, zoals Posadas denkt. De lijdzame houding, ook van onze eigen kameraden, tegenover de MNR is volkomen misplaatst. Zij dienen een eigen program te ontwikkelen voor de revolutie. Goed, antwoord ik Diego, ik zal er een artikel over schrijven. Kort daarna overhandig ik het hem.

Wij zitten na te praten in een café waarvan de eigenaar

en de vrouw Duits met elkaar spreken. De business is hier in handen van buitenlanders. Schoten, ver bij ons vandaan, weerkaatsen honderdvoudig tegen de rotswanden van het Andesgebergte. Posadas en Diego stellen mij lachend gerust. Morgen, op de 13e april 1953, wordt hier in La Paz de eerste verjaardag van de nationale revolutie gevierd. Demonstranten uit verre streken, die in de hoofdstad geen slaapplek kunnen vinden en zich nu in de bergen eromheen ophouden, geven acte de présence.

Ik heb een nieuw pak nodig, houden Posadas en Diego mij voor. Zij hebben al een afspraak met een kleermaker gemaakt. Om het geld hoef ik mij geen zorgen te maken.

De demonstranten drommen onstuimig door de straten van La Paz als een rivier die zich uit de bergen omlaagstort. Een Indiaan blaast, starend als in een droomtoestand, op een panfluit die hees-schille geluiden voortbrengt. Bijna allemaal zijn zij gewapend met zelfgemaakte geweren van elk kaliber en met primitieve vormen. Een jonge arbeider schiet zijn geweer af in de lucht, waarop iedereen vrolijk lacht en zijn voorbeeld volgt. Indiaanse vrouwen, meest textielarbeidsters, met bolhoeden op, dragen aan een slip de nationale driekleur. Een van hen heft aan: 'Leve het vaderland', en de stoet valt in: 'Qué viva.' 'Leve de regering.' 'Qué viva.' Een meisje met een rode vlag roept met zingende stem: 'Leve het internationale proletariaat.' Ik zou haar willen omhelzen, en het 'qué viva' is nog niet verstomd of zij schreeuwt het uit: 'Leve de martelaren van Chicago. Qué viva. Abajo el imperialismo yankee. Abajo.' Socialistische liederen worden niet gezongen. Het volkslied, daar houdt het mee op.

Een groepje Indiaanse boeren draagt een banier: 'Ex-

Comunidad de Ayopaya', en weer een: 'Los campesinos de Caquiaviri, Ex-Comunidad.' COB. Het is een steeds terugkerend beeld. Zij zijn de nazaten van enkele der oer-communistische gemeenschappen die de grond in collectief bezit hadden tot zij werden verdreven door Spaanse overheersers en imperialistische magnaten. Zij nemen in Bolivia een belangrijke plaats in, zo wordt mij duidelijk, en allen zijn zij aangesloten bij de COB. Spontaan applaus en hoerageroep van alle kanten: de mijnwerkers zijn in aantocht, van Siglo Veinte en andere genationaliseerde mijnen. Zij lopen gedisciplineerd, hebben helmen met de mijnlamp op, en om hun schouders slierten banden met dynamiet.

Ten slotte, op de Plaza Murillo, dromt de menigte samen om te luisteren naar de hoogdravende woorden van president Paz Estenssoro, een burgerlijke nationalist. Hun eigen leider, Juan Lechín, voorzitter van de COB, is er niet. Wegens ziekte, luidt de verklaring, 'burracho', dronken beweren anderen. Het laatste lijkt mij het waarschijnlijkst, niet omdat Lechín een zuiplap zou zijn, maar wat moet je als arbeidersleider tegen een menigte zeggen aan wie je politiek niets te bieden hebt?

'Zie je die kogelgaten in de muur?' vraagt Posadas mij. 'Zij herinneren aan de revolutie van een jaar geleden.' Bij mijn enthousiasme waarschuwt hij: 'Kleinburgerlijke romantici verheerlijken de revolutie. Het is veel moeilijker haar voor te bereiden, en juist daarin bestaat het werk van de proletarische revolutionair. Daarom is er in de beweging een keiharde discipline noodzakelijk. Jonge intellectuelen worden eerst geproletariseerd. Van de universiteit gaan zij rechtstreeks naar de fabriek. Overal stuur ik ze heen, om

mee te werken aan de opbouw van secties in Latijns-Amerika. Zij leven er als proletarische monniken. Geschiedenissen met vrouwen duld ik niet.' Posadas is erin geslaagd, overal zijn wil door te drijven. Als een caudillo heerst hij in de Latijnsamerikaanse beweging.

Er moeten afspraken worden gemaakt, want over enkele dagen vertrekt hij naar zijn land. Het Latijns-Amerikaans Bureau, het BLA, dient nu vaste vorm te gaan aannemen. Waar zullen wij ten slotte samenwerken, na deze vier weken bij elkaar te zijn geweest? 'In Chili', antwoordt hij. 'Je gaat eerst naar Uruguay terug. Daar ontvang je zo spoedig mogelijk bericht van me.'

Veertien dagen later rijd ik weer door de Altiplano. Na twee pascontroles en uren reizen naderen we het eerste station. Buiten het perron staan Indianen in een lange rij te wachten op de dagbladen uit La Paz die nu worden uitgeladen.

Eindelijk nadert de Argentijnse grens. Pascontrole, alweer. Een dronken burger bladert in mijn paspoort, neemt het mee, komt na een half uur terug. Ik moet de trein verlaten, terug naar La Paz. Er ontbreekt een visum, beweert de man met een dikke tong. 'No es posible, señor', antwoord ik geschrokken. In La Paz heeft Diego me immers meegenomen naar het politiebureau, voor een stempel om La Paz te mogen verlaten, naar het ministerie van Binnenlandse Zaken voor een ander stempel, naar dat van Buitenlandse Zaken voor een uitreisvisum, dan nog een doorreisvisum voor Argentinië, en, niet te vergeten, opnieuw een toeristenvisum voor Uruguay. Daarmee was aan alle formaliteiten voldaan. Diego heeft het nadrukkelijk gevraagd. Ik som alle stempels op, en de man ant-

woordt geërgerd: 'Wie weet het beter, u of ik? Ik ben de jefe de la policía. U moet nog een stempel de identificación hebben.' Elke verdere discussie is zinloos. Ik ben aan de man overgeleverd, en beleefd vraag ik hem of hij als chef van de politie dan niet voor een dergelijk stempel kan zorgen. 'Es una idea', stemt hij nu vriendelijk in, en komt naast me zitten: 'Hay que darne una comisión.' Hij wil een fooi hebben. 'Hoeveel?' vraag ik. 'Honderdvijftig.' Dat valt mee, de Boliviaanse peso is nauwelijks een cent waard. Als ik hem het geld wil overhandigen, schudt hij: 'No señor, nacionales, wij zijn hier dicht bij de Argentijnse grens.' Nacionales, dat zijn Argentijnse pesos. Dat kost me dertig gulden. Veel meer heb ik niet bij me, maar wat kan ik doen? Ik krijg het paspoort terug, zonder extra stempel, en ten afscheid een vriendelijke hand.

Redding in mijn benarde financiële toestand moet een vroegere partijgenoot in Tucumán brengen, vele uren reizen van de Boliviaanse grens. Hij is mijneigenaar, en kent Perón persoonlijk, die hem eens heeft gevraagd met hem samen te werken: 'Ik ben nationalist, u marxist, maar allebei willen wij hetzelfde: de nationale onafhankelijkheid.' 'Perón is heel intelligent', vertelt hij mij, 'op de hogere krijgsschool stak hij boven iedereen uit. Hij is heel wat pienterder dan de meeste politieke leiders in het Westen. De verzadigde bourgeoisieën brengen geen mensen van formaat meer voort. Daarvoor moet men in de achtergebleven landen zijn.'

Ik hoop met heel mijn wezen dat deze man mij echt zal bijstaan. Zonder moeite kan hij mij aan papieren helpen voor een verblijfsvergunning in Argentinië, en ook zou hij me gemakkelijk een baantje kunnen verschaffen, hij, de miljonair. Posadas heeft hem geschreven dat ik geld nodig

heb. Terwijl ik op mijn horloge kijk, laat hij me trots een stuk graniet uit zijn mijn bewonderen. Als ik de trein maar haal. In zijn auto jaagt hij me naar het station, koopt haastig een kaartje eerste klas, 'want tweede klas kun je hier niet reizen', verzekert hij me. De trein zet zich al in beweging, en op het nippertje spring ik in een tweedeklas-coupé waar Indiaanse boeren en arbeiders op banken of op de grond zitten. 'Wij zijn Chilenen', verklaart een man naast me vriendelijk, en reikt me een fles aan, die van mond tot mond gaat. Mijn keel brandt af tot in mijn slokdarm. Steeds weer ben ik aan de beurt, en weigeren durf ik niet, uitdrukkelijk heeft Posadas me ervoor gewaarschuwd: 'Beledig de mensen niet door een onbeleefd gebaar, want ze zijn trots en grijpen zo naar het mes.'

Montevideo

Nauwelijks ben ik terug in Montevideo, of Carla vertelt mij dat ze geld heeft kunnen organiseren voor de overkomst van Bep en de kinderen. Dat schrijf ik meteen naar huis, en verlang dat moeder Mien met ze mee komt. Michel stuur ik mijn retourbiljet terug, dat hij nu te gelde kan maken. 'Gelukkig schijnt het wat beter met je te gaan', antwoordt hij. Heb ik zijn artikel over de dood van Stalin ontvangen? Ben ik het ermee eens, dat deze zichzelf al had overleefd, en dat wij een periode van crisis in het stalinisme tegemoet gaan?

Alweer een maand in Montevideo, en Posadas zwijgt opnieuw in alle talen. Het maakt mij wanhopig en ik schrijf aan Bep: 'Je zal wel de kluts kwijt raken door al die tegenstrijdige berichten. Op het laatst weet je niet meer

waar je aan toe bent. Ik heb alles nog eens rustig overwogen. Komt er van al die stellige beloften, waarover ik je schreef, niets terecht (en tot die conclusie kom ik als ik niet binnen een paar weken bericht heb), vergeet Chili dan, want dan ga ik hier werk zoeken.'

Een metaalfabrikant staat me vriendelijk te woord, en heeft geen baantje voor me. In het kamertje dat Carla voor me heeft gehuurd is het koud, de winter is begonnen, en ik loop met mijn ziel onder mijn arm. Voor het eerst weet ik niet meer wat ik Bep schrijven moet. Carla verwijt ik bitter, dat Posadas in staat is de meest zachtaardige hond vals te maken. Ze weet er zich geen raad mee, neemt me mee naar *Limelight* van Charlie Chaplin. En ik vereenzelvig mij een beetje met die eenzame zwerver die altijd maar weer optimistisch is en, ondanks zijn sterke behoefte aan menselijk contact en liefde, zijn eigen weg zoekt.

16 juni alweer. Mijn dagelijkse gang naar het postkantoor. Er ligt zowaar een brief uit Chili. Ik kan er werk krijgen als textieldeskundige maar moet, om een vestigingsvergunning in het land te krijgen, met een contract aantonen dat ik als zodanig al heb gewerkt. Het maakt mij stapelgek. Mijn gedachten zijn nergens meer. Verantwoordelijk zijn voor een grote taak van de Internationale, en in wanhoop de stad doorkruisen. Ik stap te vroeg uit de bus, en smak tegen de straatstenen. Mijn knokkels zijn kapotgeschuurd, en er zit vuil in. Een apotheker wil mij niet helpen. Hij stuurt me naar het ziekenhuis voor een anti-tetanus-injectie, die ik kan krijgen als ik de verpleegster een peso fooi geef. Een steek met een dikke naald in mijn dijbeen, en voor het eerst van mijn leven raak ik bewusteloos.

En dan is de maand juni ook weer voorbij, en ik schrijf

aan Bep: 'Het meest ben ik slachtoffer geweest van te goed vertrouwen. Als je dan bedrogen uitkomt, zijn de teleurstellingen het bitterst. Maar daarna zie je alles veel helderder, en wee degeen die je de poets gebakken heeft.'

Weer verstrijkt een maand, en weer zwijgt Posadas als het graf. Blijft dat zo doorgaan, dan verdwijn ik onherroepelijk naar Europa. Een herhaling van de ellende kan ik niet meer verdragen. Dat schrijf ik aan Michel, en ditmaal is hij het met me eens, al vraagt hij me nog geen beslissing te nemen.

Santiago

Nog steeds komt niemand opdagen. Ik loop heen en weer op het perron, dan weer naar de uitgang om te zien of Posadas daar misschien staat, en hol terug. Stel je voor dat we elkaar mislopen. Wat moet ik in Santiago beginnen, zonder adres, zonder een peso op zak? Ik had net geld genoeg gehad om een brood te kopen voor onderweg en zo vierde ik mijn verjaardag. Een beroepsvoetballer, met wie ik de coupé deelde, was verbaasd geweest dat ik me bij het klinken van het belletje niet met hem naar de restauratiewagen gespoed had. Paniek klauwt zich aan mij vast. Carla heeft mij verzekerd dat Posadas op mij zou wachten. Dan zie ik dat twee mensen verderop, een donkere man met een uilebril en een vrouw met strak gekamd blauwzwart haar over mij spreken. De vrouw heeft naar mij gewezen. Ik loop naar hen toe om de tijd te vragen. '¿De donde viene?' 'Soy holandés.' Verrast informeert de vrouw of ik Don Salomon ben. Spontaan kust ze me op beide wangen, om dan opzij geduwd te worden door haar

man die me eveneens omhelst. Zij hadden verwacht dat ik blond zou zijn, en niet zo donker als een Chileen. Waar Posadas is? Hij komt pas over enkele weken naar Santiago.

Leonardo is fabrikant, en bij hem kom ik te werken als technisch deskundige. Twee linkerhanden? Ach wat. Het is uitsluitend voor een verblijfsvergunning, en voor de overkomst van Bep en de kinderen. Zelf neemt hij het leven ook met een korreltje zout. Kort geleden heeft hij een zware longoperatie ondergaan. Toen heeft hij gezworen, dat hij, als hij het zou overleven, voortaan de revolutie zou dienen. En nu heb ik er mazzel bij.

Nadrukkelijk heeft Posadas mij bij zijn vertrek uit La Paz verzekerd, dat er voorgoed een eind zou komen aan mijn isolement, en nu leef ik alweer een maand in onzekerheid. Zonder iets omhanden slenter ik door de straten van Santiago. Een blinde man bespeelt in de Avenida Bernardo O'Higgins een schrijfmachine, zonder dat er een woord op papier verschijnt. Verminkte kinderen, beenloos op het onderstel van een kinderwagen gezegen, duiken als zwaluwen in het drukke verkeer op, terwijl zij zich met ketsende stokken als op een prikslee voortduwen. De vrouw van een buschauffeur doorkruist, zwijgend in een hoekje naast haar man in de autobus gezeten, al breiende de stad. Arbeiders, van hun werk op weg naar huis, zijn in lompen gehuld. Voor het gebouw van de academie van beeldende kunsten zitten een jongen en een meisje stevig met elkaar te vrijen. En heviger nog overvalt mij de eenzaamheid, zodat ik woedende brieven schrijf aan Carla. Waarom antwoordt zij niet op mijn vragen over Posadas? En waarom hoor ik niets van Bep?

Net als in Uruguay, net als in La Paz, net als in Buenos Aires, werp ik mij op de enkele kameraden die ik ontmoet,

en discussieer met hen over de betekenis van de volslagen verlamming waarin de beweging zich ook hier schijnt te bevinden. Niet om hen te overtuigen, maar ik wil zelf weten waar ik aan toe ben, en vooral, mijn reis mag niet nutteloos zijn geweest. Ook in Chili is de politieke arbeidersbeweging zwak. De Socialistische Partij is niet veel meer dan een sekte, maar geniet de laatste tijd toch enige populariteit. Sommige kameraden willen als linkse stroming toetreden, te meer daar er sprake is van een fusie met een andere kleine socialistische partij. Dat zou grootse perspectieven bieden. Mijn vriend en weldoener Leonardo is er faliekant tegen. Terwijl hij mij en enige Chileense partijgenoten, die voorstander van het intreden in de socialistische partij zijn, vervoert ontstaat er een fikse ruzie. Leonardo stopt, en zijn kameraden verlaten woedend de auto. Ik schaam me omdat ik blijf zitten, hoezeer ik het ook met hen eens ben. Een conflict met Leonardo zou alles in gevaar brengen wat na al die pijn bereikt is: de mogelijkheid me staande te houden, een verblijfsvergunning te krijgen, mijn gezin te laten overkomen, en, als Posadas eens zal komen, hier mee te werken aan het Latijns-Amerikaans Bureau.

Twee maanden in Santiago zonder Posadas. Er komt een verslag van het Internationaal Secretariaat, waarin ik lees dat de langdurige afwezigheid van Sal uit Europa diens lidmaatschap van het IS zinloos heeft gemaakt. In zijn plaats is Livio gekozen. Michel heeft niet eens te moeite genomen, mij er persoonlijk van in kennis te stellen. Het is al zo verschrikkelijk moeilijk hier, en als ik nu ook niet meer wordt gedekt door de autoriteit van het Internationaal Secretariaat weet ik helemaal niet meer waar ik moet blijven.

Als er eindelijk een boodschap van Posadas komt dat hij aanstaande vrijdag met het vliegtuig zal arriveren, loopt alles opnieuw in het honderd. Het is midden augustus, hartje winter. Regenbuien geselen de straten, hagelstenen en lawines in het Andesgebergte vernielen elektriciteitskabels en ontwrichten het verkeer. Het treinverkeer is minstens voor een maand gestremd. In Santiago zelf heeft de Mapocho, in de zomer een uitgedroogde, slapende rivier, een spoor van verwoesting getrokken. Geen vliegtuig waagt zich meer boven het Andesgebergte.

Noodgedwongen verhuis ik van mijn pensionkamer naar een raamloos dakkamertje in een stoffig hotel, dat als legaal adres moet dienen om verlenging van mijn visum te bewerkstelligen, en een verblijfsvergunning te krijgen als technisch deskundige. Enrico, een vriend van de voormalige minister van Volksgezondheid Allende, die zich over mijn lot ontfermt en over relaties op het ministerie beschikt, sjouwt met mij van de ene ambtenaar naar de andere.

Diarree, dag in dag uit. Al een paar dagen lig ik in mijn hotelkamertje. Als ik opsta moet ik overgeven. Dan wordt er dringend op mijn deur geklopt: op het politiebureau komen. Rillend loop ik erheen, samen met Enrico. Men wil alleen inlichtingen hebben over mijn aanvraag voor een verblijfsvergunning. Ik kan niet antwoorden op alle vragen, maar mijn nieuwe Chileense vriend zorgt ervoor dat alles in orde komt: verblijfsvergunning voor mij, en ook voor het gezin, dat aanstalten kan maken naar Santiago te vertrekken. Hoera, schrijf ik aan Bep, want de mensen zijn vriendelijk, het land is prachtig.

Bep ligt in het ziekenhuis, voor een lichte operatie die zij wilde laten verrichten voor de grote reis naar Santiago. Er

is wondkoorts bij gekomen, en nu ik hier al drie maanden ben, nog steeds zonder Posadas, sta ik met een brief van Mien Sneevliet in mijn handen: 'Beste jongen, na een angstige zondag doorgemaakt te hebben, ademen we iets vrijer. Nakaarten is niet goed, maar wat zag het er donker uit. Nu gaat het iets beter, maar volgens de dokter en de verpleegsters is Bep uiterst zwak, heeft veel koorts. Voor zover ik het kan zien zal ze maanden, misschien zelfs een half jaar nodig hebben om eroverheen te komen. Jij zit zo ver weg en kan je natuurlijk geen voorstelling maken hoe het hier zondagavond was. De gehele nacht niet geslapen, en bij elke stap die ik hoorde in de nacht bonsde mijn hart en dacht ik dat het een boodschap was van het ziekenhuis. Zo'n nacht telt voor jaren, en je bent maar dankbaar als het dag wordt. Ik heb geen enkel adres anders dan poste restante als er wat gebeurt (en we zijn er nog niet, Sal). Hoe ben je te bereiken? Voel je niet hoe erg dit alles is? Wat moet ik toch allemaal alleen opknappen. Een moeder die angst heeft haar kind te zullen verliezen eensdeels, anderdeels Oma te zijn en te zorgen dat de kinderen geen spoor van dit verdriet bemerken. Gisteren aan Bep je briefje voorgelezen waarin je wat algemeenheden schreef over Zuidamerikaanse feesten. Het maakt haar erg verdrietig. Ze zei me: Hoe kan hij aan feesten denken terwijl ik hier lig. Zij heeft twee keer gedroomd dat je terug was gekomen. Ik vind dit vanzelfsprekend en goed te verklaren, en een bewijs dat ze steeds met je bezig is in gedachten. Ik toddel maar zo veel mogelijk om met de kinderen en houd zoveel mogelijk de gedrukte stemming buiten de deur. Jongen, ik schrijf je spoedig weer. Veel liefs van Moeder en je kinderen.'

Angst overvalt mij, terwijl ik de brief nog eens lees,

angst om Bep, maar ook schaamte, tegenover haar en de kinderen die ik in de steek heb gelaten op een ogenblik waarop zij mij nodig hadden. Stel je eens voor dat Bep tijdens de oorlog ook maling aan mij had gehad, dan had ik niet meer geleefd. Ik ga terug. Dan maar zonder toestemming van het Internationaal Secretariaat, dat mij uitgesloten heeft nu ik in nood verkeer. Ze hebben er geen benul van, hoe ik me hier staande heb moeten houden. Partijdiscipline. Het zou wat. Dat geldt voor hen net zo goed. Ik moest vooral een toeristenvisum hebben. De kameraden hier zouden goed voor me zorgen. De opgedragen taak moest worden volvoerd, akkoord, en dat heb ik ook gedaan. En meer dan dat. Want niet alleen zou het Internationaal Secretariaat zich, met hulp van Carla, in Uruguay kunnen vestigen; niet alleen heb ik, samen met Carla en Alfonso het Latijns-Amerikaans Bureau opgericht; maar ook heb ik inzicht gekregen in de crisis van de Latijnsamerikaanse beweging, en het proces van politisering dat zich hier voltrekt. In die korte tijd van mijn verblijf in Chili gebeurt er van alles in de kleine socialistische partij. Wie weet voltrekt zich straks nog het wonder dat de massa's zich erop oriënteren en zij aan de macht komt. Hoe dan ook, Bep heeft er recht op dat ik terugkeer, en ik wil ook bij de kinderen zijn. Desertie? Voor mijn part. Michel zou immers ook als er iets was met Hella zo uit een vergadering weglopen. Gelijke monniken, gelijke kappen. Al die gedachten vliegen mij door het hoofd, terwijl ik in de bus op weg ben naar Enrico. Chauffeur, maak wat voort. In de verte de besneeuwde top van de Aconcagua, het is alsof hij in de lucht zweeft.

Op de kamer van Enrico, onder een portret van Trotski en de foto van een pin-up girl, lees ik hem de brief van mijn

schoonmoeder voor, en nog voordat ik hem mijn besluit heb meegedeeld, concludeert hij zelf al dat ik zo gauw mogelijk terug naar Amsterdam moet gaan. Was ik maar niet zo gek geweest, Michel mijn retourbiljet terug te sturen. Enrico biedt aan de terugreis voor te schieten. En wat de verblijfsvergunning voor mij en mijn gezin betreft: hij zal ervoor zorgen dat die, ook bij onderbreking, geldig blijft.

Het vliegtuig zal me, over het Andesgebergte, naar Buenos Aires brengen. Bij het opstijgen wordt omgeroepen dat de passagiers de dop van het zuurstofapparaat, dat nog gebruikt wordt in het afdankertje uit Noord-Amerika, op hun neus moeten bevestigen. De Aconcagua is immers bijna zeventuizend meter hoog, en we zullen zeker tien kilometer boven de grond vliegen. Nieuwe mededeling: dop afzetten, het zuurstofapparaat functioneert niet. Geruststellende mededeling: de vlucht gaat door. En dus zoekt het toestel zijn weg langs de afgronden van het Andesgebergte, trekt plotseling op om even snel weer schokkend en trillend te dalen, tot ontzetting van ons, kotsende, lijkleke passagiers. Met een vertraging van vijf uur komen wij in Buenos Aires aan, waar ik de terugreis per boot op de zesentwintigste confirmeer, en doorvlieg naar Uruguay, om er afscheid te nemen en de laatste post op te halen. Bep ligt nog in het ziekenhuis, maar het gaat gelukkig iets beter. Ook Michel heeft geschreven. Ik kan niet naar Europa terug. Er zal over tien dagen een conferentie van het Latijns-Amerikaans Bureau in Chili zijn, en ik moet daar zo gauw mogelijk naar toe. Ook Pierre Frank zal er zijn, hij is er speciaal voor uit Frankrijk gekomen. Ik heb niet eens het geld om terug te gaan naar Santiago. Carla vindt echter dat ik in elk geval de conferentie moet

bijwonen. Zij zal mijn reis betalen, dan kan ik intussen een nieuwe datum voor de boot afspreken. Ik mompel 'ja', maar ben totaal door mijn fut heen.

Eindelijk, drie maanden later dan hij had beloofd, komt Posadas in Santiago aan. Ditmaal is hij niet erg vriendelijk. Hij verwijt me mijn besluit, naar Nederland terug te keren. Ik ben ervan overtuigd dat hij mij zoveel mogelijk gemeden heeft om niet samen met mij gezien te worden, en misschien is dat niet eens zo gek. Zijn leven is geworteld in Latijns-Amerika, en contact met een lid van het Internationaal Secretariaat kan hem wellicht opbreken. Maar waarom dan al die praatjes? Hij houdt mij als een strenge schoolmeester voor, dat een beslissing tot terugkeer alleen door het Internationaal Secretariaat kan worden genomen. Het is *pequeño burgués*, kleinburgerlijk, individualistisch, om persoonlijk dergelijke beslissingen te nemen. 'Jij handelt onder de druk van je vrouw', beweert hij. Dan laat ik hem het telegram zien, waarin Bep zegt: **BLIJF DAAR- GINDS**. Het is mijn eigen besluit, en daar kan geen sterving meer iets aan veranderen. 'Jij hebt me duizend beloften gedaan, en me steeds weer voor de gek gehouden', antwoord ik verbitterd. 'Als een voetballer die natrapt heb je me te pakken genomen.' Razend van woede trapt Posadas de bal terug. 'Je denkt toch niet dat ik me maar zo kan verplaatsen? Als ik van huis wegga is het ook voor maanden, en dan moet ik eerst van alles in orde maken', zegt hij hees.

'De kameraden uit Parijs groeten je', meldt Pierre, als we even samen zijn, kort nadat hij bij Santiago is geland. 'Er is hier nogal wat kritiek op je, je schijnt met iedereen conflicten te hebben.' Even ben ik verwonderd, want hij heeft

nog niemand kunnen spreken. Maar natuurlijk, er zijn brieven over en weer gegaan, van Parijs, naar Parijs. Hoe zouden ze anders buiten mij om een conferentie hebben kunnen bijeenroepen? Waarom zou Pierre anders hierheen gekomen zijn? In hun rats hebben ze gezeten omdat ze niet meer wisten wat er met mij aan de hand was. Ze moesten eens weten hoe ik in mijn rats heb gezeten. 'Ik ben hier terecht gekomen in een crisis van de beweging. Alles lijkt mooi in Parijs, maar de beweging in Latijns-Amerika was niet voorbereid op de taken van de Internationale in deze nieuwe periode.' 'Het is toch een goede en actieve groep proletarische kameraden', merkt Pierre op.

'Alsof dat het probleem is. Ook goede kameraden kunnen bij gebrek aan een juiste oriëntering in een impasse raken.' 'Jij denkt geloof ik dat je de redder van de wereld bent.' Pierre wordt nu sarcastisch. 'Je bent twee weken in een vreemd land, en dan verbeeld je je dat je het beter weet dan de kameraden die er hun leven lang wonen.'

Het verwijt is me al duizend keer gemaakt: in Uruguay, Argentinië, Bolivia, Chili. Misschien heeft hij wel gelijk en ben ik arrogant geworden. Zwijgend lopen we enige tijd naast elkaar. Dan zegt Pierre, nu vriendelijker: 'Ik heb foto's bij me van je gezin, of ik die wilde meenemen. Er was ook een pakje voor je van Bep. Het was niet de moeite waard om het mee te slepen: wat chocola, kaas en dergelijke. Dat hebben we in Parijs maar opgegeten.' Terwijl hij lacht, voel ik me driftig worden, maar weet me te beheersen. Hij moet naar zijn hotel, vraagt waar de Calle Chiquicamata is. Ik heb geen idee. 'Heb je dan geen kaart van de stad?' wil Pierre geïrriteerd weten, 'het eerste wat ik doe als ik in een vreemde stad aankom, is een stadsplan kopen.' Op dat moment slaan de stoppen bij mij door.

‘Weet jij hoe ik hier aangekomen ben? Zonder centesimo. Een plan de ville? Ik had niet eens geld om een hemd te kopen. Kijk’, schreeuw ik en ruk driftig mijn overhemd open, ‘wat ik aan heb is alles wat ik bezit.’

Tijdens de conferentie, bij een sympathisant thuis, houdt Posadas zijn grote inleiding, waarin hij kranten aanhaalt, voortgaat met zijn eigen tekst, doorspekt met anekdotes, hartstocht in zijn woorden legt. Wij dienen doordrongen te zijn van de historische taak van de Vierde Internationale, die de theorie van de permanente revolutie belichaamt. Het wereldrevolutionaire proces heeft zich afgewend van de kapitalistische moederlanden, om zijn centrum te zoeken in de koloniale en halfkoloniale landen. Latijns-Amerika is erdoor aangeraakt. De revolutie hier zal het Noord-amerikaanse imperialisme in zijn wortels aantasten en het begin van zijn einde betekenen. Hij praat vlug, en het is niet altijd gemakkelijk zijn Spaans te volgen, maar toch: wat hij zegt weet iedereen zo langzamerhand. Waarom gaat hij niet in op het proces van politisering van de Latijnsamerikaanse massa's, dat in elk land zijn eigen wegen volgt, maar toch als grootste gemene deler heeft: de noodzaak, de breuk van de arbeiders- en boerenmassa's met de burgerlijke nationalistten te bespoedigen om een socialistische overwinning voor te bereiden?

Na Posadas is het woord aan Pierre Frank, die de groeten overbrengt van het Internationaal Secretariaat. ‘Wij stellen groot vertrouwen in de Latijnsamerikaanse kameraden, die zich met opoffering en overtuiging inzetten voor onze beweging. Wij doen dit met des te meer klem, omdat een deel van de Vierde Internationale, kameraden uit West-Europa en Canada, gesteund door de sympathi-

serende beweging in de Verenigde Staten, zich plotseling met grote scherpste tegen de stellingen en richtlijnen van het Derde Wereldcongres heeft uitgesproken. Zij verwijten ons capitulatie voor het stalinisme, terwijl wij juist zoveel belang hechten aan het proces van destalinisering. Misschien kan ik dit het beste verduidelijken, door een vergelijking te maken met de houding van de kameraden in Argentinië ten opzichte van het peronisme, dat in laatste instantie weliswaar toch ook een vijandige beweging is...

Nu staat Posadas op, en interrompeert: 'Ik protesteer. Pierre spreekt over zaken waar hij geen verstand van heeft.' Dan roepen verschillende kameraden door elkaar heen dat het een schande is, dat een vertegenwoordiger van het Internationaal Secretariaat zo niet behoort te spreken. Terwijl ook ik Pierre wil wijzen op de zeer bijzondere situatie in Latijns-Amerika, ben ik pijnlijk getroffen door de vanzelfsprekendheid, waarmee Posadas door zijn aanhang wordt ondersteund. Posadas, de onfeilbare, de caudillo. Als in een bliksemflits zie ik de werkelijke reden van Pierres komst voor ogen: te voorkomen dat Posadas zich aan de kant van de oppositie in de Internationale zal plaatsen. Posadas' plotselinge, nauwelijks te motiveren vijandschap tegenover Pierre heeft misschien een soortgelijke oorsprong als andere middelpuntvliedende tendensen in de Internationale. Wellicht ben ik daar zelf het slachtoffer van geweest het afgelopen jaar. Dan mag ik niet aarzelen. En ik kies partij voor Pierre Frank, want wat mijn grieven ook mogen zijn, mijn politieke houding laat ik daardoor niet beïnvloeden.

In Buenos Aires meld ik mij bij het scheepsagentschap om naar de *Dodero* te vragen, die morgen, een jaar na mijn aankomst in Latijns-Amerika, zal afvaren. Een bitse klerk zoekt in zijn papieren, en zegt dat de boot vandaag vertrokken is. Het bloed jaagt me naar het gezicht. In godsnaam, wat moet ik beginnen, zonder geld voor een nieuw biljet, zonder de mogelijkheid bij Posadas aan te kloppen die woedend was omdat ik toch niet ben gebleven. 'Mire señor, daar staat duidelijk de vijfde...' Zwijgend draait de man me de rug toe, belt op, draait zich weer naar me toe: 'U hebt geluk, señor, de boot heeft een dag vertraging.'

Eindelijk, op 7 november 1954, een jaar nadat ik uit Europa ben vertrokken, op de verjaardag van Leo Trotski en van de Oktoberrevolutie, sta ik op het Libertyschip dat Argentinië van de Amerikaanse regering heeft overgenomen. Het vaart niet snel, want het moest in de oorlog bij een bombardement sneller voort dan zijn machines konden verdragen. Drie weken zal het nodig hebben om mij naar Marseille te brengen, mij en vier andere passagiers: onder hen een Griekse machinist, die met mij de hut deelt, en een gescheiden Italiaanse vrouw die naar haar land terugkeert, en mij niet met rust laat.

De *Dodero* vaart nu langs de kust van Uruguay. In de verte duiken robben in de golven, die je soms ook vanuit Montevideo zag zwemmen. Mijn gedachten zijn nu bij Carla. Zal ik haar ooit weerzien? Zonder haar zou ik zijn verzopen na mijn sprong in het diepe. In de nood is zij komen opdagen, zoals al eerder in mijn leven spontaan vrienden kwamen opdagen, vaak vreemden eerst, die zich over mij hebben ontfermd. Ondanks alles ben ik er opti-

mistisch door gebleven, en ben er zelfs een beetje op gaan vertrouwen. En dan te denken dat Carla uit de leiding werd verwijderd, omdat zij erop had aangedrongen, mijn komst voor te bereiden.

En nu ga ik naar Bep, eindelijk naar Bep en de kinderen. Ik kan me er geen voorstelling van maken hoe het met ze is. Zorgvuldig bewaar ik een luchtpostbrief die mijn zoon-tje me stuurde, met de tekening van een boot op weg naar Latijns-Amerika, en een vliegtuig in omgekeerde richting.

‘Ben jij het Michel?’ vraag ik aan de telefoon, en dan: ‘Je spreekt met Sal.’

‘Vanwaar bel je?’

‘Ik ben in Parijs.’

‘Dat is verschrikkelijk.’

‘Luister naar me, ik móet je spreken.’

‘D’accord. Gare des Invalides. Over een half uur.’

En nu vertel ik, zonder dat Michel me mag onderbreken: ‘Het Internationaal Secretariaat kan zich in Latijns-Amerika vestigen als het nodig mocht zijn. Er is één kame-raad, Carla, op wie wij met stelligheid kunnen rekenen. Luister, Michel, Bep was heel erg ziek, ik móest terug, en ik ben toch een vol jaar gebleven zoals voorlopig was afgesproken? Geloof me, Michel, de botsing met Posadas was niet van persoonlijke aard, maar kwam door politieke tegenstellingen. Er is een nieuwe tactiek nodig voor de hele Latijnsamerikaanse beweging.’

Terwijl ik hem vertel over het proces van politisering daarginds, antwoordt Michel: ‘Goed, je bent nu erg moe, schrijf er zodra je thuis bent een rapport over voor het Internationaal Secretariaat.’

‘Ik moet zo gauw mogelijk werk zoeken.’

‘Wij betalen je nog twee maanden’, antwoordt Michel ter geruststelling. ‘En dan hebben we je weer nodig. Er woedt een hevige crisis in de Internationale, met Gerry Healy als boosdoener, en de Amerikanen als kwade genius achter hem. En niet te vergeten het groepje Fransen dat zich altijd tegen de conclusies van het Derde Wereldcongres heeft verzet. Het is een vreemde combinatie, en er zijn ongetwijfeld elementen van provocatie in het spel. Er is alles aan gelegen, Latijns-Amerika aan onze kant te houden.’

‘Ge zijt mager geworden’, zegt Ernest Germain, die tegenover mij komt zitten in de trein naar huis. Hij is ook net teruggekomen, uit het Verre Oosten, en reist nu mee tot Antwerpen.

‘Ge hebt het moeilijk gehad, heb ik begrepen?’ vraagt hij.

‘En jij, hoe heb jij het gemaakt?’

‘Ik kom nu van Ceylon, waar ik met leidende kameraden heb gesproken. Zij zijn erg geschokt door de crisis in de Internationale, maar zij staan wel achter ons. Zij hebben een beroep gedaan op de Amerikaanse beweging, als niet-aangesloten sympathiserenden hun invloed ten gunste aan te wenden.’

‘En de Ceylonese beweging zelf’, vraag ik, ‘is die zo sterk als wij hebben geloofd?’

‘Welzeker, onze partijgenoten hebben allemaal een of andere belangrijke functie in de vakbonden en andere massaorganisaties, en met de volgende verkiezingen kunnen wij zelfs de sterkste partij in het parlement worden. Met een juiste eenheidsfronttactiek, waarbij de communistische partij niet wordt genegeerd en er voldoende be-

langstelling blijkt voor de minderheid die Tamil spreekt, stelt zich duidelijk het probleem van de machtsverovering, misschien zelfs door een parlementaire meerderheid. Maar hoe is het in Bolivia?' wil hij weten, 'daar zijn toch soortgelijke mogelijkheden? Eén zo'n doorbraak, en de Lange Mars van de Vierde Internationale is voorbij. Dan gaat het snel naar andere overwinningen.'

Zwijgend luister ik naar zijn woorden, en nu hoor je alleen nog het denderen van de trein: tokketokketjok, tokketokketjok. De wonderverhalen over het trotskisme in Bolivia. Spreekjes waren het. Zal ik hem daarover vertellen? Hij zou me toch niet geloven. Ernest is een onverbeterlijke optimist, ik heb hem nooit anders gekend.

'Hoe was de samenwerking met Posadas?' vraagt Ernest voorzichtig.

'Ik heb hem in totaal maar zes weken gezien.'

'Hoe kan dat dan?'

Ja, hoe kan dat dan, hoe zal iemand het ooit begrijpen: zes weken van de tweeënvijftig...

'Is het waar dat de leden daarginds allemaal in een fabriek moeten werken, intellectuelen, iedereen, om de beweging te proletariseren?'

'Iedereen is een groot woord, maar voor veel kameraden geldt het wel. Er is ook niets tegen. Je weet wat Trotski schreef in zijn discussie met Max Shachtman en Burnham, vlak voor de oorlog. Hij vocht toen voor een dagelijkse, daadwerkelijke oriëntering van de intellectuele leden op de arbeidersklasse. Het ware te wensen dat dit in Europa ook gebeurde. In elk geval hebben de kameraden in Latijns-Amerika een grote mate van opofferingsgezindheid. Wanneer ze financieel moeten steunen, vragen ze zich af: hoeveel kunnen we nog lenen, ondanks de schul-

den die we al hebben gemaakt? In West-Europa is het vaak: hoe kan ik zo min mogelijk geven zonder mijn gezicht te verliezen.'

'Ge overdrijft. En zo goed hebt ge toch niet samengewerkt met Posadas, heb ik begrepen.'

'Niet om die reden. Er is veeleer een crisis daarginds, omdat de beweging achter is gebleven bij de nieuwe ontwikkelingen. Posadas wist zich geen raad met de problemen die het opriep, en moest naar mijn gevoel het ene gat met het andere dichten.'

'Ge zegt het schoon...'

'Hij beschouwde mij geloof ik als een soort indringer, ik weet het niet...'

's Morgens staat Bep op het Centraal Station, met de kinderen. Zij huilt van blijdschap, maar de kinderen kijken verlegen naar mij alsof ik iets vreemds over me heb, en ook zelf voel ik me een beetje vervreemd. Hoe zal ik weer kunnen wennen in dit kleine landje, waar alles netjes geregeld is, van de watervalletjes in de Keukenhof tot de klas-senstrijd toe?

Thuis ligt het afschrift van een brief uit Argentinië, gericht aan het Internationaal Secretariaat. Hij is geschreven door el buro político van de groep daarginds. Ik heb me niet disciplinair gedragen, zo wordt gesteld, want ik ben naar Europa teruggegaan zonder toestemming van de Internationale. Ik heb de proletarische discipline geschonden en dien ter verantwoording te worden geroepen. Mijn gedrag was niet voldoende seréno. Ik heb mij immers tegenover kameraden beklagd over persoonlijke moeilijkheden, terwijl een proletarisch revolutionair zonder klagen offers

moet brengen. De brief verbaast me niet. Posadas kende.

Een telegram roept me naar Parijs. Er is een zitting van het IS, gewijd aan de crisis in de Internationale, ten gevolge van de scheuring die zich heeft voltrokken. Healy, de vroegere bewonderaar van Michel, heeft zijn eigen Vierde Internationale opgericht. Dezelfde naam. Alleen hebben zij als leiding een Internationaal Comité gevormd, ter onderscheiding van ons Internationaal Secretariaat. De verwarring is compleet. Het bedrog niet minder. Maar duidelijk is, dat we de gelederen moeten sluiten om niet ten onder te gaan in de hevigste crisis die het trotskisme heeft gekend. Als later de kruitdamp optrekt, zal wel blijken hoe de verhoudingen liggen. Ook mijn reis naar Latijns-Amerika komt aan de orde, en ik verwijt Michel in een persoonlijk gesprek dat hij me niet heeft ondersteund toen Posadas me aan mijn lot overliet. Hij antwoordt dat ik gek ben, want wie heeft hem naar Bolivia en Santiago gejaagd om mij daar ten slotte te ontmoeten? Ik laat hem een afschrift zien van de Argentijnse brief aan het IS over mij. 'Ken je die brief?' vraagt hij verbaasd, en tegelijkertijd moet hij lachen. Ik zie het aan zijn gezicht dat even trekt. Met een ruk draai ik me om. Het kan me niets meer schelen. En dan beginnen de scrupules, die vervloekte scrupules die me altijd het leven zuur maken, en me dwingen door de knieën te gaan. Bukken Sal, omlaag je nek Sal, verzet je toch niet Sal. Er staan hogere belangen op het spel. We moeten voorkomen dat Posadas zich aansluit bij de scheurmakers, anders kunnen wij de Internationale begraven Sal, en dus schrijf je een brief waarin je je spijt betuigt en erkent dat je onjuist hebt gehandeld, misschien

wel als een pequeño burgués, want de beweging gaat boven alles, ook als je vrouw ernstig ziek is en je je bovendien geen raad meer weet omdat ze je hebben laten stikken in de moeilijkste omstandigheden.

En ik schrijf die brief vol zelfkritiek, terwijl ik mijn hand zou kunnen afhakken omdat ik weet dat Posadas mij liet stikken gedurende het jaar van mijn verblijf daarginds en niet omgekeerd, maar ik schrijf hem. Wat kan het mij verdommen. En tegelijkertijd voel ik me vernederd en een lafaard, tot ik zelf niet meer weet hoe ik me voel en wat ik ben, of ik goed of slecht heb gehandeld toen ik van daarginds vertrok en nu ik deze brief heb geschreven. En het spookt door mijn hoofd: kleinburger, zoon van een gesjochten schoenmaker die zijn gezin nauwelijks te eten kon geven als zijn klanten staakten en hij ze uit solidariteit pofte; in 1938 schoonzoon van Henk Sneevliet geworden, met de oorlog als perspectief; enig overgeblevene van het joodse gezin waar je uit bent voortgekomen. Sal Santen, de kleinburger.

En weer is er een Wereldcongres, het Vierde, met een grote afvaardiging uit Latijns-Amerika. Carla is er ook, en als wij elkaar zien kussen wij elkaar ter begroeting op de mond, alsof wij oude geliefden zijn, en toch heb ik al die tijd daarginds als een monnik geleefd. Zij vertelt mij dat Alfonso een brief heeft gestuurd aan Michel waarin hij schrijft dat Sal het juist heeft gezien wat de tactiek in Latijns-Amerika betreft, en nu is iedereen, ook Posadas het er mee eens. Michel houdt er op het congres een inleiding over, en verklaart nadrukkelijk: 'Met zijn bijdrage heeft Sal de theorie verrijkt.'

De scheuring in de Vierde Internationale is een feit,

maar Latijns-Amerika staat aan onze kant. Misschien is het jaar ook daarom niet voor niets geweest.

Afgevaardigden tonen elkaar het laatste nummer van *Le Monde*. De Russen hebben een kunstmaan om de aarde gebracht. Het is een overwinning voor de mensheid, maar vooral voor de socialistische planning. Voor het eerst heeft een Arbeidersstaat de techniek van het Westen overtroffen, en dat zo kort nadat de Russen de Amerikanen hebben ingehaald bij het maken van een waterstofbom.

Ik ga naast Michel zitten, bedank hem voor zijn lovende woorden. 'Natuurlijk ben ik blij met het resultaat van je reis', antwoordt hij. 'Ik heb destijds voorgesteld jou naar Latijns-Amerika te sturen, en het zou bijzonder onaangenaam voor me zijn geweest als het verkeerd was afgelopen.' Dan, geïrriteerd: 'Blijf niet steeds bij mij zitten. Zoek eens contact met de andere kameraden.'

HET PROCES VAN AMSTERDAM

Es irrt der Mensch, so lang er strebt.

GOETHE, *Faust*

1958: *De Gaulle*

‘Heb je geïnformeerd wat het drukken van ons theoretisch tijdschrift in Nederland kost?’ vraagt Hella mij, zodra ik bij haar en Michel een voet over de drempel heb gezet.

Even kijk ik haar verbaasd aan, en antwoord: ‘Dat was toch afgesproken? Maar toen ik naar Parijs ging wist de drukker het nog niet.’

Kwaad antwoordt zij, dat wij allemaal even stompzin-
nig zijn. Mij dunkt dat ik mijn best heb gedaan. Nog de
avond voor mijn vertrek ben ik naar Haarlem geweest. De
drukker had toen nog steeds niet alle gegevens ontvangen,
omdat het tijdschrift in het Engels gezet moest worden.

Zij smijt met de deur en laat mij alleen in de kamer
staan, zodat ik mijn boeltje maar ergens zal neerzetten en
een boek pakken. Dat daar, van Trotski over de Chinese
Revolutie, heb ik Michel een paar jaar geleden geleend. Al
is Hella duizend keer zijn vrouw, dat geeft haar nog niet
het recht om zo te keer te gaan tegen kameraden. Je zou
zelfs meer dan normaal geduld moeten hebben als je man
de secretaris van de Internationale is, maar ja, wat hebben
ze niet voor een moeilijk leven: altijd op de hielen gezeten
en tegelijkertijd verantwoordelijk voor de gang van zaken
in de Vierde, en voortdurend moet Michel het eerst en
nauwkeurig begrijpen wat er in de wereld gebeurt, en de

ontwikkeling volgen. Dat snap ik toch niet. Trotski schreef artikelen over situaties in landen ver weg, het heeft mij altijd verwonderd waar hij het inzicht vandaan haalde. En nu geldt het voor Michel.

Even later komt Michel thuis, gaat met Hella naar de keuken. Zij spreken snel en ingehouden, in hun moedertaal, die ik niet versta. Het is heel begrijpelijk dat zij geheimen hebben, en ze hoeven mij ook niet alles aan mijn neus te hangen. In de illegaliteit was het niet anders. Wat je niet wist, wist je niet, en dat was verreweg het beste.

Nu stapt Michel de kamer binnen, zegt mij gedag, vraagt hoe het in Nederland gesteld is, en of thuis alles goed gaat. Intussen dekt hij de tafel, en als ook Hella binnenkomt met een bak sla, schenkt Michel ons alle drie een glas wijn in. Zij zijn altijd gastvrij, en gul. Weer praten ze samen, onverstaanbaar voor mij, al hoor ik soms mijn naam noemen. Zouden ze iets willen vragen? Dat doet Michel meestal pas na een hele tijd, nooit valt hij met de deur in huis. Zoiets krijg je wel door op den duur; had ik maar zoveel tact. Dan heb je het veel gemakkelijker.

‘Hoor eens Sal’, zegt hij nu, en terwijl hij me aankijkt knijpt hij zijn linkeroog iets toe. ‘Denk jij dat het Internationale Secretariaat zich in Amsterdam zou kunnen vestigen?’

Ik schiet in de lach. Elke scheet die je er laat, horen ze aan de overkant, of bij de bovenburen. De bakermat der democratie, het zou wat. Net als Uruguay, daar slaan ze zich ook op de borst om hun democratische vrijheden, maar als je er wat langer bent geweest kijk je er wel doorheen. Nergens hebben buitenlanders zo weinig te vertellen als in Nederland. De regering is meestal de loopjongen van een of andere buitenlandse regering. En zelfs als het

niet zo is zijn ze bang voor hun neutraliteit. Toen Hitler na de Kristallnacht in 1938 op grote schaal pogroms organiseerde en duizenden Duitse joden naar Nederland wilden vluchten, werden ze aan de grens tegengehouden als ze geen geldige papieren hadden. Moeders gooiden in wanhoop hun kindje over de grens, vertelde een militaire politiemans ons tijdens de mobilisatie, en zij moesten die dan teruggooien. Loopjongens. De politie stond mee in de rij om joden van huis te halen. Het is me nogal een lekker stelletje. En dan het Internationaal Secretariaat in Nederland. Dat zou nooit goed gaan. Verlegen kijk ik Michel aan, als ik antwoord: 'Ik geloof niet dat Holland het geschikte land is.' Als hij maar niet denkt dat ik bang ben, dat is het niet, en hoe moet ik het duidelijk maken? 'Wat mij betreft zou ik het fijn vinden', vervolg ik, 'maar het land is veel te klein, niets blijft er verborgen.'

Michel fronst even zijn wenkbrauwen: 'Je hebt op het laatste Congres gezegd, dat je in Nederland mogelijkheden kent om les frères algériens te helpen', merkt hij heel beslist op. Dat is waar. Er werd toen gesproken over de Franse arbeidersbeweging, die de Algerijnen in de steek liet. Een regering van de socialist Guy Mollet, die de Algerijnen martelde en onderdrukte. Een communistische partij die haar leden royeerde als zij het waagden het Algerijnse Bevrijdingsfront te ondersteunen. 'De Algerijnen zijn op dit ogenblik de enige actieve revolutionaire kracht', had Michel gezegd. 'Je had de Algerijnse arbeiders moeten zien marcheren, op de laatste 1-mei-demonstratie in Parijs. Met een bezetenheid en vastberadenheid, waar de Franse arbeiders heel wat van kunnen leren. Er is hier malaise in de arbeidersbeweging, ieder denkt aan zichzelf en wil profiteren van de hoogconjunctuur. Ze

moeten absoluut geholpen worden, het is een erekwesitie voor onze beweging, het gaat om de eer van het Europese proletariaat.' Wat zouden we in Nederland kunnen doen, had ik me afgevraagd. Ongetwijfeld waren er in de havens mogelijkheden, en ik vertelde dat.

Hella herinnert mij aan mijn woorden, en zegt dat de toestand na de opstand van de para's in Algerije in Frankrijk heel kritiek is geworden. Zij heeft zich scherp gekeerd tegen het routinegepraat van Pierre Frank, die blijft verkondigen dat de Franse arbeiders zo strijdbaar zijn, dat er geen gevaar dreigt van een rechtse staatsgreep, dat de massa's dit zouden verhinderen, en intussen bereiden de kolonels zich voor. Als die in Frankrijk de macht zouden grijpen, dan kunnen we ons op het ergste voorbereiden. Met de beschikking over een atoombom zijn ze in staat een atoomoorlog te ontketenen.

'Ik laat me door Hella niet langer beledigen', schreeuwt Pierre Frank, en wijst erop dat zij geen enkel recht heeft de zittingen van het Internationaal Secretariaat bij te wonen.

'Maar zij is mijn vrouw', antwoordt Michel Pablo nadrukkelijk. Zij hebben er geen flauw benul van, wat zij voor de beweging betekent.

'Zij ondermijnt mijn positie bij de Franse kameraden', roept Pierre uit.

'Ondermijnen? Dat doe je zelf', interrompeert Hella. Is hij dan te stupide om te begrijpen wat er in Frankrijk aan de hand is? Hij heeft de opstand van de para's niet zien aankomen, en nu De Gaulle de macht heeft gegrepen is dat volgens hem geen historische nederlaag voor de Franse arbeidersklasse. Hij is...

Maar eer zij verder kan gaan, brult Pierre dat hij het

langer verdomt, en kijkt, zijn hoofd wendend, naar ieder van ons, met de vraag of wij hebben gehoord dat zij hem stupide noemt.

Pierre is zichtbaar beledigd. Hij gaat altijd prat op zijn belezenheid en zijn grote kennis. Toen hij drie maanden in de gevangenis zat omdat hij had opgeroepen tot politieke steun aan de Algerijnse revolutie en in de cel zelfs geen kranten kreeg, heeft hij uit zijn geheugen opnieuw het ingenieursexamen afgelegd, van dertig jaar geleden. Dat heeft hij mij zelf verteld, en ik heb me erover verbaasd, want ik zou niet eens meer de wiskunde van mijn examen driejarige hbs kunnen overdoen. Hij windt zich steeds meer op, aarzelt en zegt: 'Hella heeft hier niets te maken.'

IJzig kalm maar inbleek zit Michel er nu zwijgend bij. Hij geeft Hella een wenk dat zij stil moet zijn en verklaart, als sprak hij in zichzelf: 'Hella is mijn vrouw, zonder haar onvoorwaardelijke steun waren we nergens. Wie het op prijs stelt met mij samen te werken als secretaris van de Internationale zal het ook met haar moeten. Alles heeft zijn consequenties, en wie denkt een wig tussen ons te kunnen drijven vergist zich.'

'Dan moet zij mij niet beledigen', herhaalt Pierre met overslaande stem. 'Zij ondermijnt mijn positie in de Franse beweging.'

'Die ondermijn je zelf', antwoordt Michel scherp. 'Het gaat erom wat er vandaag de dag gebeurt. Dan heeft Hella de situatie in Frankrijk beter door dan jij.'

Weer lawaai, van alle kanten nu, en Michel vervolgt: 'Wie een volwassen mens is en geen kind, snapt dat een breuk met Hella ook een breuk met mij betekent.' Hij geeft haar een wenk: 'Alors, dan gaan we maar.'

Ook ik sta op, natuurlijk ga ik mee met Michel. Ik ben het politiek met hem eens, daar gaat het om. Wat betekent de Internationale zonder hem? Soms denk ik dat Hella minachting heeft voor het Internationaal Secretariaat, want toen ik haar eens vroeg waarom zij er geen lid van werd, antwoordde zij: 'Van die bende?' Michel was er kwaad over. Hij wil niet dat ze zulke dingen zegt, en al wordt ze vaak woedend, als het erop aankomt luistert ze toch naar hem.

Plotseling is het rustig geworden. D'accord, Hella mag blijven. Volgende punt. Vestiging van het Internationaal Secretariaat elders, nu het in Parijs niet kan blijven.

'Ik stel Amsterdam voor', zegt Michel; ik houd mijn adem in. Hij zal zijn reden er wel voor hebben, hij weet immers wat mijn bezwaren waren, en vindt die kennelijk niet beslissend.

Maar Pierre springt op, en Ernest, en Livio.

'Italië is het aangewezen land', zegt Ernest, het Internationaal Secretariaat moet in Napels komen. 'Daar woont Livio, die kan dan aan het dagelijks secretariaat meewerken.'

Weer onderling geschreeuw. Niemand overtuigt niemand, en de koppen zijn geteld: drie voor Napels, twee voor Amsterdam. 'Waarom wil Michel naar Amsterdam?' vraagt Ernest, 'vanwege Sal?' Michel ontkent dit, al is het duidelijk dat met Napels als domicilie van het secretariaat Sal er niet meer aan kan deelnemen. Amsterdam heeft ook andere voordelen. Daar is een geregeld contact mogelijk met de antikoloniale bewegingen, die hun leiding meestal in Noord-Europa hebben. In Napels is daar geen denken aan.

Alors, er wordt gestemd. 'Als er een meerderheid is voor Napels, d'accord', verklaart Michel gemelijk. Hij kan het niet tegenhouden en zal de discipline niet verbreken, al kan niemand hem dwingen secretaris van het Internationaal Secretariaat te blijven in omstandigheden waaronder hij niet kan werken.

'Dat is chantage', roept Ernest uit. Michel lacht erom: 'Chantage? Jullie zijn vrij in je beslissing, alleen ga ik niet mee naar Napels. Dat is mijn goed recht. Jullie vormen de meerderheid, jullie kunnen ook een andere secretaris kiezen.'

Er is onderling beraad nodig, de zitting wordt ervoor onderbroken, en de meerderheid verlaat de kamer. Tegen mij zegt Michel nu, dat Napels voor hem uitgesloten is, en dat hij niet zal toegeven. Er zit daar iemand in de leiding die niet deugt. En Hella voegt eraan toe: 'Zo is het helaas bijna overal. Als je een steen optilt, komen de pissebedden te voorschijn.'

In mij stellen zij dus wel vertrouwen, en een gevoel van blijdschap overstemt mijn angst, die eeuwige angst, want hoe zal het aflopen als het Amsterdam wordt? Het trio overlegt nu vast en zeker wie secretaris kan worden in de plaats van Michel. Pierre zal het niet zijn. Hij heeft immers verklaard dat hij onder geen voorwaarde Parijs zal verlaten. Ernest is, na Michel, zeker de bekwaamste, al is hij daarom nog niet zijn waardige vervanger. Wat ook de kwaliteiten van Ernest mogen zijn, en die zijn geweldig, elke nieuwe ontwikkeling in de wereldsituatie heeft Michel het eerst begrepen, en Ernest heeft hem pas na veel tegenstribbelen gevolgd. Bovendien: internationaal secretaris, daar komt nogal wat voor kijken. Voor die functie is Ernest niet volwassen genoeg. En Livio? Die zou het al te

graag willen, maar is iemand van het tweede plan al denkt hij van niet, en voor de Internationale zeker niet aanvaardbaar.

Zwijgend komt Ernest binnen, gevolgd door Pierre en Livio. Zij gaan zitten zonder een woord te zeggen.

‘Alors?’ vraagt Michel.

Ernest spreekt namens de meerderheid, verklaart hij nadrukkelijk: ‘Wij protesteren ertegen dat Michel ons in een dwangpositie heeft gebracht. De politieke tegenstellingen zijn niet zo scherp, dat zijn aftreden als secretaris van het Internationaal Secretariaat gerechtvaardigd zou zijn, en wij begrijpen niet waarom hij zich niet in Napels wil vestigen.’

‘Dat weet je heel goed’, interrompeert Michel.

‘In elk geval willen we niet dat je aftreedt.’

‘Wie is voor Amsterdam?’ vraagt Michel voor de tweede keer. Vijf handen gaan omhoog.

Amsterdam

‘Hello, mister Sal?’

Michel is aan de telefoon, en spreekt mij met een grapje aan. Hij belt elke dag op, nu zij in Amsterdam wonen en voorlopig beschikken over de huiskamer van Mien Sneevliet.

Doezelend, nauwelijks wakker na de nachtdienst bij *Het Vrije Volk*, en met bonzend hart, heb ik mijn antwoorden klaar: ‘Ja, vandaag zal ik de kopij voor Fourth International naar Haarlem brengen.’ En als Michel mij vraagt of ik voor het eind van de week een discussieartikel

over de Chinese bezetting van Tibet kan inleveren... 'Ik zal mijn best doen, maar wanneer kan ik het schrijven?'

'In ieder geval moet het er komen.'

Moeten, altijd moeten. Waar haal ik hemelsnaam de tijd vandaan?

'Je gaat vanavond wel naar de vergadering van het politiek bureau van de Nederlandse sectie?'

'Vanavond? Ik heb nachtdienst, dat weet je toch?'

'Het is absoluut nodig dat je erheen gaat.'

Ik zeg niets, haal mijn schouders op.

'Zijn de brieven al beantwoord die ik je gisteren heb meegegeven?'

'Ja Michel.'

'De brieven die je schrijft zijn heel goed. Alles is weloverwogen, en je let op de nuances.'

Het compliment verrast mij. Michel is niet gauw tevreden, en soms weet ik niet of ik het nu goed of slecht heb gedaan, en als ik er iets van zeg, antwoordt hij dat ik overgevoelig ben, susceptible, dat schreef hij mij ook vaak.

'Wil je vanmiddag de post meenemen? Ik moet je spreken over belangrijke zaken. Om twaalf uur in het Vondelpark.'

'Les frères hebben een beroep gedaan op onze hulp', zegt Michel zacht, nadat hij op het caféterras eerst zorgvuldig een hoekplaats heeft uitgezocht waar niemand ons kan beluisteren, en waar je precies kunt zien wie er binnenkomen. 'Of eigenlijk, de marxistische vleugel van het Bevrijdingsfront. Zij vormen er een minderheid en de burgerlijk-nationalistische meerderheid in de leiding schuwt geen middel om ze te liquideren. Onze vriend Ben Ahmed

krijgt de onmogelijkste opdrachten en hij moet ze wel uitvoeren om niet te worden uitgeschakeld. Wij moeten hem koste wat kost helpen. Begrijp je?’ Ik knik, en Michel vervolgt: ‘Morgenmiddag zul je hem ontmoeten. In elk geval moeten wij helpen. En nog iets: de frères mogen niets weten over tegenstellingen die er bij ons bestaan. Zij zijn door de stalinisten en reformisten in de steek gelaten, en zij zien ons als een vast, aaneengesloten blok. Ze hebben de indruk dat we een grote beweging zijn, en over onze zwakte dus ook geen woord.’

Een taxi brengt ons naar een Rotterdams vakbondskantoor, Ben Ahmed en mij. Hij heeft me gevraagd of we het Algerijns Bevrijdingsfront aan wapens kunnen helpen, een vraag die me doet schrikken. Daar moet je contact voor hebben met de onderwereld, en die is mij volstrekt vreemd. Bovendien: wapens? Brengt dat de beweging niet in gevaar? Ja, de echte revolutionair helpt de koloniale revolutie desnoods met wapens, heeft Trotski ons geleerd, terwijl de centrist weliswaar met de koloniale revolutie sympathiseert, de revolutionair voor de rechtbank zal verdedigen, vlammende artikelen zal schrijven, maar niet de daad bij het woord zal voegen. En juist omdat wij woord en daad pogen te verenigen, ben ik bij de Vierde Internationale. Juist daarom sta ik aan de kant van Michel. Plotseeling herinner ik mij, dat vader me uit het joodse werkkamp in Gijselte schreef dat ik hem een bus aceton moest sturen. Omdat ik wist dat hij er zijn barak mee in brand wilde steken, negeerde ik zijn verzoek, hoewel de schoenmakerij, waarin de aceton zich bevond, zijn eigendom was. De nazi's zouden onmiddellijk wraak nemen, hield ik mij voor, ook op ons gezin, als ze de dader vonden. En ik

stuurde de bus niet. Individuele terreur had geen zin. Is er nu sprake van individuele terreur? Er is een revolutie aan de gang, en daarbij wordt een beroep op je gedaan.

Ik ken een vakbondsbestuurder in de haven. Maar of hij kan en wil helpen? Ik heb net gedaan alsof we daar zoveel invloed hebben; nu ik tegenover Ben Ahmed zit voel ik me heel wat minder zeker.

‘Ze proberen ons van alle kanten kapot te maken’, zegt mijn Algerijnse metgezel, een magere, vriendelijke jongen, misschien eenentwintig jaar oud. ‘Wie ons in Frankrijk durft te helpen wordt met de vinger nagewezen.’

‘Hoe is de toestand in Algerije zelf?’ vraag ik zachtjes.

‘Wij zijn helemaal geïsoleerd. De regeringen van Marokko en Tunesië zijn zo bang voor uitbreiding van de revolutie, dat zij ons in de steek laten. Zij willen een sandwich van ons maken, klaar voor consumptie. Soms vraag je je af hoe wij het allemaal volhouden, maar er is eenvoudig geen weg terug. Daarvoor hebben we te veel geleden. Dat is de fout die het imperialisme maakt: ze denken ons met terreur klein te krijgen, alsof we geen mensen zijn, alsof onze menselijke waardigheid niet in opstand komt. Elk gezin heeft zijn slachtoffers, elk gezin schreeuwt om wraak.’

Ik zou nu graag mijn hand op zijn schouder leggen. Zo is het met mij toch ook. Na wat er in de oorlog met mijn familie is gebeurd kan ik niet meer leven in deze wereld zonder te rebelleren tegen de bestaande orde, die onschuldige mensen uitmoordt als dat zo te pas komt. Onze beweging heeft het trouwens ook niet gemakkelijk gehad. De duizenden, die in de Sovjet-Unie door Stalin zijn vermoord. De laster, dat de trotskisten fascistten zouden zijn, waardoor je soms het gevoel had te worden verstikt. En ik

zeg: 'Op ons kunnen jullie vertrouwen. Wij hebben er net zo voor gestaan, toen Stalin ons wilde breken met de Moskou-processen.'

'Dat weet ik', antwoordt Ben Ahmed, en nu zwijgen wij allebei.

Na een half uur staan wij weer buiten. De vakbondsbestuurder was een en al vriendelijkheid, en heeft ons met een kluitje in het riet gestuurd. Teleurgesteld drinken we ergens koffie, om te bespreken wat er verder te doen valt. Ik weet het niet, het lijkt wel of mijn hoofd verstopt is. Hoe moet je nou aan wapens komen? In de onderwereld, zei die vakbondsman ook, maar daar ken ik niemand, en als het zou lukken is het toch veel te riskant er onbetrouwbare mensen bij te halen. Nee zeggen, dat gaat niet, ze zouden denken dat ik ook al tot het slag behoort dat er zich met smoesjes van afmaakt. 'Ik zal mijn best doen', zeg ik tegen Ahmed, zonder hem aan te zien.

Peinzend zitten wij tegenover elkaar, dan vraagt Ben Ahmed plotseling: 'Is het niet mogelijk, in Nederland Franse persoonsbewijzen na te maken?'

Verrast kijk ik hem aan: meent hij wat hij zegt? Persoonsbewijzen is iets heel anders. Ab l'Ami was tijdens de bezetting een meester in zulke vervalsingen. Misschien wil die wel helpen. Vóór de oorlog was hij links socialist en met mijn broer bevriend, kwam nog wel eens bij mijn ouders kaarten. Hij heeft Maurits in de oorlog niet geholpen, dat is waar. Misschien kon hij het toen niet, of heeft hij spijt van zijn verzuim gehad, want later liet hij ons door een koerierster van zijn groep soms wat levensmiddelen brengen om een pakje te sturen naar Mien Sneevliet in Ravensbrück. Als oud-lid van de Grote Raad voor het

Verzet kwam hij bij de politieke opsporingsdienst. Zou hij als revolutionair nog wel betrouwbaar zijn? Alles liep toen door elkaar, ook andere linkse elementen werkten bij de opsporingsdienst, uitsluitend om op NSB'ers en op nazi's te jagen. Daarna had hij een metaalbedrijfje, dat failliet ging. Hij vertrok uit Amsterdam, en heel toevallig kwam ik hem enige maanden geleden tegen op de pier van IJmuiden. 'Hier heb je mijn nieuwe adres', zei hij voordat hij zijn hengel weer uitwierp, 'je kan nooit weten waar het goed voor is.'

Al die overwegingen jagen door mijn hoofd. Zou ik het Ben Ahmed vertellen? Hem een toezegging doen zonder er eerst met Michel over te spreken? Ik kan hem toch niet met lege handen laten vertrekken? Natuurlijk zal Michel het toejuichen. En aarzelend vertrouw ik Ben Ahmed toe:

'Misschien weet ik iemand, ik zal mijn best doen.'

Ab aarzelt geen ogenblik. Ja, daar wil hij wel aan mee-doen, zegt hij, en rolt tussen zijn korte wijsvingers en duimen een sigaret, likt even aan het papier. Wat hij ervoor nodig heeft? Een degelpers in de eerste plaats, goed papier natuurlijk ook en stempels die hij zelf kan maken. Hoeveel het kost? Dat valt reuze mee, vijfhonderd gulden misschien. Ik kan wel juichen, wat zal Michel blij zijn. Zal ik het andere ook vragen? Misschien heeft hij wel een contact uit het verzet. Zou hij het mogen weten? Zeur niet, als hij persoonsbewijzen gaat maken is hij verder ook wel te vertrouwen. Vroeger had hij een metaalbedrijfje, misschien weet hij wel hoe ze worden gefabriceerd. Langs mijn neus weg vraag ik of hij weet hoe je aan wapens kunt komen.

'Hier in Nederland? Dat is zo makkelijk niet. Maar het

Bevrijdingsfront kan die toch zelf maken, in een eigen fabriek? Daar wil ik wel bij helpen.'

'Heb je daar dan verstand van?'

'Je moet alleen goeie matrijzen hebben. En een ontwerper. De rest komt vanzelf.'

'Ik zal erover spreken', antwoord ik verheugd.

Wat een geluk dat Michel naar Amsterdam is gekomen en zo'n vertrouwen in mij stelt. Wie anders in de Internationale zou zulke problemen hebben opgelost? Ineens heb ik het gevoel dat ik alles kan. Wij zijn altijd geïsoleerd geweest, maar nu vinden we eindelijk de weg naar de koloniale revolutie.

Als een razende jaag ik van de ene taak naar de andere, terwijl ik ook vergaderingen moet bijwonen, de kopij verzorgen voor de *Newsletter*, het internationale informatiebulletin waarvan ik redacteur ben. Wanneer ik dit allemaal moet doen, ik weet het niet meer, en dus schrijf ik stiekem een artikel in de tijd van mijn baas, zodat ik ruzie krijg met een collega die denkt dat ik aan het schnabbelen ben. Weer jachten naar huis, naar Michel, naar Haarlem, naar Ab l'Ami, naar de nachtdienst, naar de dagdienst, weer naar l'Ami omdat hij een te schrale berekening had gemaakt en meer geld nodig heeft. Opnieuw, terwijl ik het gevoel heb stapelgek te worden, thuis, op de brommer, op mijn werk, op een vergadering met Nederlandse trotskisten. Uitslapen kan ik niet na de nachtdienst want elke ochtend is er wel iets anders: 's morgens om half acht de post met een expresbrief van Michel op de dagen dat hij niet in Nederland is, een uur later belt de melkboer of stomweg een vriendje van de kinderen, al heb ik ze dit

verboden want ik moet toch eens kunnen uitrusten, ik heb ook recht op slaap. En al durf ik het niet tegen Michel te zeggen, hij zou het moeten begrijpen, hij kan 's morgens uitslapen na een nachtvergadering, terwijl ik al weer bij *Het Vrije Volk* zit. Michel werkt ook razend hard, dat is waar, en een keer heb ik voorzichtig gezegd: 'Ik begrijp niet hoe wij het volhouden, dat kan zo niet doorgaan', en hij antwoordde: 'Tanden op elkaar, Sal. Tien jaar, nog tien jaar. Als er dan nog geen oorlog is geweest, is de kans groot dat de wedloop tussen de revolutie en het imperialisme door ons wordt gewonnen.' Het geeft mij kracht om weer verder te gaan, maar ook herinner ik mij de voorspelling van Trotski bij de oprichting van de Vierde Internationale, in 1938, dat over tien jaar tientallen miljoenen van de meest onderdrukten ons zouden volgen, omdat zij geen andere leiding zouden vinden. En ik zucht, ik, die door mijn vrienden altijd de onverbeterlijke optimist word genoemd.

Wanneer ik thuiskom zit l'Ami er al, met berekeningen waar ik geen wijs uit kan en die ik toch moet controleren omdat Michel dit nodig vindt, en natuurlijk moet hij geld hebben, want het papier is duurder dan hij had gedacht, of de pers, en ik vraag waarom hij zich niet aan zijn afspraak heeft gehouden, hij zou immers eergisteren komen, eigenlijk vorige week, en toen was het ook al later dan afgesproken. Zijn antwoord luidt steevast: 'Maar ik moet alles alleen doen, terwijl ik toch ook bij een baas werk, en er wordt steeds meer van me verlangd.'

'Jij belooft zelf altijd van alles', houd ik hem voor, 'en Michel wil absoluut niet dat je er anderen bij betreft. Niemand mag iets van het werk weten.'

'Jij met je Michel...'

‘Ja, ik met mijn Michel. Weet jij iemand anders die zich zo inzet voor de revolutie? Vergelijkingen gaan natuurlijk nooit helemaal op, maar soms denk ik: hij is de Lenin van deze tijd.’

‘Daar los ik mijn problemen niet mee op. Wat zou je ervan denken als ik Jan de Etter eens vroeg om mee te doen?’ vraagt l’Ami overrompend.

‘Ben je gek, die renegaat is een van de onbetrouwbaarste types in de arbeidersbeweging’, antwoord ik verschrikt. Eerst was hij stalinist en nu een berucht anticommunist. Hij werpt zich zelfs op voor de zogenaamde rehabilitatie van vroegere nazi’s. Dat moet l’Ami toch ook weten? ‘Je kent Pleun Veenstra wel, uit de osp-tijd?’

‘Hoezo?’

‘Toevallig kwam ik hem een tijdje geleden tegen. Hij beklagde zich erover dat hij door de Etter was opgelicht en daardoor failliet gegaan. Weet je wat ik hem heb geantwoord? “Je verdient niet beter als je met een dergelijk type samenwerkt.”’

L’Ami zegt niets meer. Hij heeft gelukkig begrepen dat daar geen sprake van kan zijn.

Ik moet naar het Emma-kinderziekenhuis, omdat mijn zoontje vandaag is geopereerd, en ik moet naar de avonddienst. En ik moet een partijgenoot een artikel brengen, ter vertaling in het Engels voor de *Newsletter*. Eerst weigert hij, wegens gebrek aan tijd, aarzelt onder mijn aandrang, en besluit na tien minuten het toch te doen. Om niet nog later te komen, vlieg ik met mijn brommer langs de weg, sla per vergissing de weg naar mijn werk in, herstel mijn fout. Op de hoek van het Singel stopt een taxi voor mijn neus, ik rem uit alle macht, de brommer glijdt

onder mij vandaan, en nu zit ik met mijn rechterbeen beklemd achter de bumper van de auto. Languit lig ik op de grond, een kring mensen om mij heen. In een flits zie ik mijn aktentas liggen, een meter bij mij vandaan. Trek die naar je toe, Sal, er zitten kwitanties in van l'Ami, die mag niemand in handen krijgen. Een dokter helpt mij, zo voorzichtig als hij kan, knipt mijn broekspijp open, betast mijn blote been en ik schaam mij, omdat er vlooeipikken op zitten. In het Binnengasthuis wordt de dubbele beenbreuk gezet. Ik word naar huis gestuurd omdat er geen bed vrij is; er zal een plaats worden gezocht in een ander ziekenhuis.

De volgende morgen zitten Michel en Hella als een stil verwijt naast mijn bed. 'Wat moeten wij in Nederland doen als jij in het ziekenhuis ligt? Hoe moet het verder met l'Ami? Er zou een frère naar Amsterdam komen die je dringend moet spreken. Wie kan er in jouw plaats voor de *Newsletter* zorgen? Hoe lang duurt zo'n beenbreuk?'

In het Juliana-ziekenhuis komt de chirurg elke dag kijken of mijn been niet zwart wordt, terwijl ik steeds meer verrek van de pijn. Na twee weken trekt hij het uit elkaar om het opnieuw te zetten. Hij vertelt me dat hij officier van gezondheid in Indonesië is geweest waar de bevolking hem dagelijks bij tientallen tegelijk kwam raadplegen. Zijn eenvoud bekoort me, en ik vergelijk hem met sommige intellectuelen uit de Nederlandse beweging, die van kapsones naast hun schoenen lopen. Een zuster verwent mij, en ik plaag haar omdat ik niet gelovig ben, zeg dat er, als ik niet in de hel kom, geen hel bestaat.

Na twee maanden zijn Michel en Hella terug in Amsterdam. Nog steeds lig ik in het ziekenhuis.

‘Wanneer mag je naar huis?’ wil Michel weten. ‘Kun je in het ziekenhuis al vertalingen doen? Heeft l’Ami de persoonsbewijzen nog steeds niet klaar? Je moet er met hem over praten als hij je komt opzoeken. Les frères staan er op dat hij een nauwkeurige berekening maakt van zijn kosten. Er komen twee frères naar Amsterdam, ze willen jou spreken, ook over andere zaken.’

‘Hier, in het ziekenhuis?’

‘Waar anders?’

Ik praat zo zacht mogelijk met de twee frères naast mijn bed, want niemand mag weten waar we het over hebben. Zij buigen zich over mijn gipsbeen om er de handtekeningen van de zusters op te bewonderen, en luisteren naar mij. Mijn buurman moest eens horen wat er wordt besproken. Het lijkt hier wel het centrum van de wereldrevolutie.

Terwijl l’Ami me door zijn bolle brilleglazen aankijkt, leg ik een vinger op mijn mond. Hij praat zo hard, steeds moet ik hem waarschuwen, ik lig hier toch niet alleen op de zaal. En nu zegt hij: ‘Ik zou ook Franse staatspapieren kunnen maken.’

Meent hij wat hij zegt? Het lijkt me je reinste fantasterij. Franse staatspapieren. Om die aan te bieden moet je relaties hebben op de beurs. Bovendien, die dingen zullen toch wel geregistreerd zijn? Het zou veel te gevaarlijk wezen, antwoord ik. L’Ami vraagt mij smalend wat ik daarvan af weet. Wist hij niet, dat ik nog eens bij een bank heb gewerkt? Hij is met geld in de war, dat kun je gewoon in omloop brengen, obligaties niet. Nu verzekert l’Ami mij

dat hij geld net zo goed kan namaken, als de Algerijnen het willen.

Eigenlijk geeft hij mij de woorden in de mond. Ik durf het haast niet te denken, het is waanzin, en toch zal ik er met de Algerijnen over moeten spreken. Zoiets kun je toch niet verzwijgen. Dan zou ik persoonlijk iets beslissen wat op hun terrein ligt. Dan wenk ik hem met mijn hoofd dat hij zich naar mij toe moet buigen, en vraag hem fluisterend of ik het echt mag doorgeven wat hij voorstelt.

Verdeeld

Ieder gesprek loopt uit op de vraag: ligt het zwaartepunt van de wereldrevolutie in deze periode in de koloniale landen of bij het Westerse proletariaat? Onvoorwaardelijke steun aan de vrijheidsbewegingen van de Derde Wereld is noodzakelijk, ook om een nieuwe revolutionaire opleving in het Westen voor te bereiden, is het standpunt van Michel, en ik ben het met hem eens. Soms krijg je het gevoel dat de arbeidersmassa's hier verlamd zijn door de hoogconjunctuur, en dat een deel van onze eigen beweging daardoor aangetast is.

Michel waarschuwt voor het begin van een Secretariaatszitting Hella en mij dat het trio, zoals we Ernest, Pierre en Livio noemden, eropuit is een scheuring te forceren. We mogen ons niet laten provoceren door hun gedrag.

Beheersen, altijd beheersen. En ik zeg tegen Michel:

'Ze zijn bang, dat is het. Al weten ze lang niet alles, ze voelen het gevaar.'

Michel gelooft niet dat ze voor zichzelf bang zijn. Er

zitten geen lafaards in het Internationaal Secretariaat. Hun zorg geldt ongetwijfeld de veiligheid van de beweging. 'Ik zal met Ernest praten, voor als er iets met ons mocht gebeuren. In elk geval mogen we de frères niet in de steek laten. Het is het verstandigste, het groepje deelnemers aan ons werk sterk te beperken, en ze individueel aan te spreken. Je weet dat de wapenfabriek in Marokko nu op gang komt, en daarbij zijn een handjevol trotskisten uit Argentinië, Engeland, België, Griekenland, Nederland en zelfs een uit Frankrijk ingeschakeld. Het is goed zo. De FLN zelf heeft zijn beste metaalbewerkers bij Renault en Citroën weggehaald voor hetzelfde doel. Helaas zijn er nog veel moeilijkheden en er zijn al ongelukken gebeurd. Voor dat werk is ook l'Ami onmisbaar. Voor de rest moet hij het zelf met de FLN opknappen. Hoe dan ook, wij moeten geduld hebben tot het volgende Wereldcongres om politiek orde op zaken te stellen. Nogmaals: zo lang moeten we ons beheersen.'

Nauwelijks is de zitting van het secretariaat begonnen of Pierre beklaagt zich over inmenging in de Franse beweging ter wille van het Bevrijdingsfront. Het is niet waar wat hij zegt. Uitdrukkelijk hebben wij de beweging als zodanig buiten onze werkzaamheden gelaten. Wel is het noodzakelijk dat de kameraden in Frankrijk begrijpen dat steun aan de Algerijnse opstand meer betekent dan een politieke solidariteitsverklaring. Pierre wil protesteren, stikt bijna in zijn stem van woede, maar dan neemt Ernest het van hem over en verklaart nadrukkelijk, dat wij dikwijls de porteurs de valises, de kruiers belachelijk hebben gemaakt, bijna stuk voor stuk intellectuelen, daarbij kijkt hij uitdagend naar Michel en Hella, die een rechtstreekse

daad van materiële ondersteuning aan de Algerijnse revolutie als de voornaamste taak van Franse revolutionairen in de huidige periode zien.

‘Wij?’ vraagt Hella sarcastisch, ‘wie bedoel je met wij? Dat zijn jullie. Eindelijk komt de aap uit de mouw.’

Michel legt zijn hand op haar mond.

En Ernest vervolgt dat de geduldige opbouw van een revolutionaire organisatie die in staat is daadwerkelijk tussenbeide te komen als zich een revolutionaire situatie voordoet, zelfs in dit tijdperk in Frankrijk de voorrang heeft.

‘Er is een revolutionaire situatie, in Algerije’, houdt Michel hem voor. ‘Ik zou graag weten of Pierre en Livio er net zo over denken als Ernest.’

‘Ik laat me door jou niet uit de tent lokken...’ antwoordt Pierre, en Livio sluit zich daarbij aan.

Hella kan zich nauwelijks inhouden. Zij fluistert voor zich uit, en zegt dan rechtstreeks tot Ernest: ‘Dat is niet het standpunt van een werkelijke trotskist.’

Het is alsof zij een vonk bij benzine heeft gehouden.

Ernest schreeuwt met krijgende stem, die op de halve gracht hoorbaar moet zijn: ‘Ik laat me door haar niet vertellen dat ik geen trotskist ben, dat is een schande, ik geen trotskist...’

Verbijsterd kijken wij elkaar aan. Hij moet toch begrijpen dat dit het illegale adres van Michel en Hella is, en dat je daar niet zo te keer kan gaan zonder de aandacht van buiten te trekken. Zijn gegil snijdt me door mijn ziel, en ik roep hem toe: ‘Hou toch in godsnaam je bek.’ Honend begint hij te lachen en schreeuwt opnieuw.

Het kan mij ook niets meer verdommen, en voor ik het weet heb ik hem een stoot tegen zijn borst gegeven. Hij wankelt, glijdt uit, valt tegen de grond.

Doodse stilte.

‘Goed, het is afgelopen’, zegt Michel scherp.

Terwijl Ernest opkrabbelt, pakt Pierre driftig zijn ak-tentas en stopt er zijn papieren in. C’est fini. Daar gaan ze, het trio Ernest, Pierre en Livio, woedend en ook ver-bijsterd, want op een opdonder hadden ze niet gerekend, je vecht niet lijfelijk met elkaar in de revolutionaire bewe-ging. Ineens voel ik mij beschaamd, natuurlijk had ik zoiets niet mogen doen. En Ernest laten doorschreeuwen totdat de mensen op straat waren blijven luisteren? Plotse-ling herinner ik mij dat Ordzjonikidze, toen Lenin nog leefde, werd gestraft omdat hij had gevochten met een partijgenoot. Maar hij zat in de leiding van de Russische Communistische Partij, en die ander was een gewoon lid. Daar is nu geen sprake van. Ik ben toch geen bureaucraat die op de vuist gaat om een lid zijn wil op te leggen? Ernest heeft ons in een noodtoestand gebracht, dat is het punt.

‘Hier wordt nooit meer vergaderd’, zegt Hella fel, ‘het is schandalig.’

Plotseling begint Michel onbedaarlijk te lachen, kan niet meer ophouden. Dan wordt hij ernstig en zegt: ‘Ach, in de leiding van de Russische bolsjewistische partij stonden ze elkaar ook naar het leven, en na afloop van de vergade-ringen gingen ze glimlachend naar buiten. Zo hoort het ook’, voegt hij eraan toe terwijl hij mij even aankijkt.

‘Heeft Dzerzjinski op die manier niet een hartverlam-ming gekregen?’ herinner ik mij onlangs bij Isaac Deut-scher te hebben gelezen.

‘Inderdaad’, antwoordt Michel, ‘maar toen schreeuwde hij zo tegen Trotski om Stalin te verdedigen.’

‘In de psychoanalytische beweging ging het in de be-gintijd net zo toe. Dat heeft een Oostenrijkse trotskist mij

verteld, wiens vader tot de oergroep van Freud behoorde. Zij moesten de agressie van hun patiënten en van de buitenwereld opvreten, en leefden die tegen elkaar uit, als het moest met de vuist.'

'En wij vechten de druk van buitenaf tegen elkaar uit', bevestigt Michel. En toch, de hele toestand benauwt me op een wijze zoals ik nooit eerder heb gekend. Stel je voor dat Michel en ik het Bevrijdingsfront niet ondersteunden, dan moesten we wel samenwerken met het trio, dat praat en discussieert, alles beter weet en nauwelijks luistert als je je er als niet-intellectueel mee durft te bemoeien. Gelukkig is er het andere werk, de steun aan de Algerijnse revolutie, anders was ik er zeker mee gestopt. Duizend keer liever al die risico's lopen dan het sektarisch geraaskal zonder iets te doen.

Oude Bolsjewiek

Op mijn uitnodiging is een Nederlandse partijgenoot meegegaan naar de Europese conferentie in Düsseldorf. Hij helpt me bij vertalingen en ondersteunt onze tendens. Nu de verhoudingen in de beweging zo gespannen zijn, let iedereen op iedereen, en tot mijn verbijstering moet ik mij verantwoorden voor zijn komst.

'Wie is die kameraad? En door wie is hij afgevaardigd?'

'Hij is uit belangstelling met mij mee gegaan.'

'Wie geeft je daartoe het recht? We zijn geen reformistische beweging, waar iedereen in en uit kan lopen naar behoefte.'

'Dat hoeft je mij niet te vertellen.'

'Waarom heb je hem dan op eigen houtje uitgenodigd?'

‘Hij vroeg er zelf om, en ik dacht: wat kan daar voor bezwaar tegen zijn?’

‘Daar beslis jij niet over.’

Ik haal mijn schouders op. Niet driftig worden, niets zeggen.

‘We kunnen hem niet toelaten. Wie garandeert ons dat hij betrouwbaar is?’

‘Hij was er al bij tijdens de bezetting.’

‘Waarom maken andere Nederlandse kameraden dan bezwaar tegen zijn aanwezigheid?’

Het bloed vliegt me naar het hoofd. ‘Dat gebeurt bij jullie in Frankrijk toch ook? Er waren altijd niet-afgevaardigden op de congressen, uit belangstelling, en die zaten elkaar net zo goed in de haren. Niemand verlangde dat ze vertrokken.’

Het gesprek wordt steeds zinlozer. De vragen nemen geen einde, zuigen me het bloed onder de nagels vandaan, en plotseling schreeuw ik: ‘Je ondervraagt me als een petit policier.’

Weet ik wel wat ik zeg? Politieagentje, het is de grootste belediging die je elkaar in de beweging kunt toevoegen. Zo heb ik het niet bedoeld, geloof me, natuurlijk heb ik niemand voor smeris willen uitschelden, en als ik mij in het Nederlands had kunnen uitdrukken had ik heel andere woorden gebruikt.

Hoe ik mij ook verontschuldigt, er wordt niet meer naar mij geluisterd. Daar komt Michel al naar me toe. Wat is er in godsnaam aan de hand. Bleek, verschrikt vraagt hij: ‘Wat heb je precies gezegd? Dat is toch niet waar?’ en als ik knik: ‘Dat zullen ze tegen ons gebruiken. Je moet absoluut je verontschuldiging aanbieden.’

‘Dat heb ik al gedaan, ik heb het werkelijk zo niet bedoeld.’

De vergaderingen van het dagelijks secretariaat worden voortaan bij Sal thuis gehouden in Geuzenveld, beslist Michel. En geschreeuwd wordt er niet meer. De huizen zijn gehorig in zo'n nieuwe wijk.

Voordat wij beginnen, vraag ik het woord: 'Het spijt mij ontzettend dat ik me in Duitsland zo heb laten gaan. Misschien was ik te geprikkeld omdat ik overwerkt ben. Ik slaap tegenwoordig geen vijf uur per nacht meer, en tijdens de weekends moet ik naar vergaderingen. Bovendien moest ik mij in het Frans uitdrukken, waardoor je je gevoel voor nuances verliest. De taken groeien mij boven het hoofd, ik hoop dat jullie van mij willen aanvaarden dat ik op dat ogenblik me zelf niet was.'

Het woord is nu aan Pierre. Hij kijkt niet op als hij verklaart: 'Ik aanvaard deze excuses niet. Ik ben niet bereid langer persoonlijke relaties met camarade Santen te onderhouden en zal alleen nog met hem spreken in het kader van de beweging.'

Tranen komen mij in de ogen terwijl ik naar hem luister. Meent hij wat hij zegt? Weet hij dan niet hoe verschrikkelijk druk ik 't heb sinds het Internationaal Secretariaat hier is gevestigd? Pierre is toch een oude trotskist, heeft hij dan helemaal geen waardering voor wat ik doe, geen begrip voor de enorme last die op mij is gelegd, de bijna ondraaglijke verantwoordelijkheid en dat met mijn gebrek aan ervaring en vooropleiding? Hebben ze enig benul van de bezeten jacht die mijn leven is geworden? Is het niet genoeg dat ik mijn verontschuldiging heb aangeboden? Wat moet ik dan meer doen? Knielen, hun hielen likken, hun stront opvreten misschien? Ik meen het toch oprecht als ik zeg er spijt van te hebben? Of denken ze dat het een manoeuvre is? Waarom zegt niemand iets? Is er niemand die mij verdedigt?

Zelfs Michel houdt zijn bek. Moet hij altijd de diplomaat uithangen om geen brokken te maken? De anderen, mogen die dan wel doen wat in hun kraam te pas komt? Mogen zij de beledigde spelen, terwijl ze mij de laatste tijd voortdurend hebben behandeld alsof ik een stuk vuil ben? De persoonlijke relaties verbreken, dat deed Lenin tegenover Stalin toen die zich al op de verschrikkelijkste manier had misdragen.

Michel stelt voor het incident als gesloten te beschouwen en tot de agenda over te gaan. Dat neem ik niet. Terwijl ik mijn papieren bij elkaar gris flitst het door mijn hoofd: nee, ik blijf het werk voor de beweging niet langer doen, alleen voor het Bevrijdingsfront blijf ik mij inzetten.

Voordat iemand me kan tegenhouden ren ik de deur uit om niet meer thuis te komen vandaag, ze kunnen mij nog meer, ik blijf in de stad zodat niemand me kan vinden en vanavond ga ik naar mijn werk, anders probeert Michel me weer te overtuigen dat ik vooral tactisch moet zijn, dat ik niet zo overgevoelig mag wezen, susceptible zegt hij natuurlijk, de uitdrukking kan ik al dromen, dat ik niet om mijn eigenliefde mag denken als het de beweging betreft.

‘Hello mister Sal’, het is Michel die me opbelt de volgende ochtend en me natuurlijk wil spreken. Hoe kan hij hier voor het secretariaat blijven werken als ik eruit ga, vraagt hij mij. Ik weet er geen antwoord op. Waarom heeft hij me niet verdedigd tegen Pierre, die in de war raakt bij de eenvoudigste problemen van de massabeweging, maar uitgekookt is als het fractioneel geknoei betreft?

‘Maar ik heb je verdedigd’, antwoordt Michel, ‘je hebt me de tijd niet gelaten. Toen je bent weggelopen heb ik

tegen de kameraden gezegd: "Pet af voor Sal, hij is een Vieux Bolchevique.""

Ik voel mij geveleid door zijn woorden, en denk erover na. De Oude Bolsjewiki in de Sovjet-Unie golden als een voorbeeld van opofferingsgezindheid, met een totale inzet voor de Revolutie. Zo zag Trotski hen, maar ook als mensen die door de Revolutie totaal versleten waren, en alleen om die reden tijdens de Moskouse processen tot hun waanzinnige, en zelfs misdadige zelfbeschuldigingen kwamen.

Die laatste inval schud ik van mij af. Natuurlijk heeft Michel het zo niet bedoeld.

Le frère

Soms heb ik het gevoel dat Michel mij niet begrijpt. Hij beweert dat ik Ab l'Ami – die nooit zijn beloften op tijd nakomt en steeds meer geld nodig heeft – de hand boven het hoofd houdt. Ik vind het net zo goed rottig, maar wat kan ik eraan doen? Ruzie met hem maken? Met hem breken? En dan? Weet hij misschien een ander die zou kunnen doen wat l'Ami allemaal op zich neemt? Michel verwijt me nu dat ik naïef ben, dat ik een te groot vertrouwen in Ab stel. Hij vergist zich. L'Ami heeft kapsones gekregen, dat valt me heus wel op. Hij schreeuwt tegen me zodra ik hem vraag waarom hij iets nog niet klaar heeft en ik weer eens voor niets naar hem toe ben geweest, zoals laatst toen ik bij hem thuis ben gebleven om te helpen omdat de persoonsbewijzen nog niet klaar waren. Er werd plotse-ling aangebeld, zodat wij in een roes alles de kamer uit hebben gesleept. Het bleek een rechercheur te zijn, die

naar een buurtgenoot kwam informeren en gelukkig aan de deur is blijven staan.

Ook l'Ami is overwerkt, dat is zeker. 'Hoe kan ik het godverdomme alleen nog aan', verwijt hij mij, en eist hulp, die hij zelf wel zal zoeken. Maar dit mag juist niet, er mogen geen anderen bij worden betrokken. 'Dan verdom ik het langer', zegt hij bitter, en hij meent wat hij zegt. 'Ik moet overal voor zorgen, kan een grote smoel krijgen, en ik weet van voren niet meer dat ik van achteren leef.' Dat geldt voor mij net zo goed, maar ik ben lid van de Internationale, hij niet. Hij wilde het wel worden in het begin. Michel was daartegen.

'Vertel ze maar dat ik een arbeider ken die een goed vakman is. Hij interesseert zich helemaal niet voor de politiek, hij is mij persoonlijk ter wille. Als hij er een paar centen mee verdient, kan de rest hem niet schelen. Om die persoonsbewijzen werkelijk op tijd klaar te hebben is er geen andere oplossing.'

Zo wordt afgesproken na veel aarzeling, en op uitdrukkelijke voorwaarde dat de man alleen met l'Ami in verbinding blijft en van ons verder geen weet heeft. Wij duiden hem aan als de Vakman.

'Morgen moet je naar Duitsland', houdt Hella mij voor. Hoe komt ze daarbij? Michel is er toch heen? Trouwens, hoe zou ik kunnen?

'Er komt een heel belangrijke frère over, uit de hoogste top. Je móet daarbij zijn.'

'Waarom is me dat niet eerder gezegd, ik kan toch niet zo van mijn werk weg blijven?'

'Hou je ziek.'

'Ik heb tegenwoordig dezelfde dag de bedrijfsarts nog bij me thuis.'

‘In elk geval móet je erheen. Vertel ze dat tes parents op bezoek zijn’, snauwt Hella me toe. Het is verschrikkelijk wat ze zegt. Ze weet toch dat ze in Auschwitz zijn vermoord? Tes parents heeft ze gezegd, je ouders, maar het kan ook familie betekenen.

Zó ziet een topleider van het Bevrijdingsfront er dus uit. Hij heeft een bril op met donkere glazen, wat aan zijn gezicht iets onpersoonlijks geeft. Zo is ook het contact: onpersoonlijk. Hij vertelt, dat op elk gebied beslissingen zijn genomen, en dat bij de uitvoering ervan op onze bemiddeling wordt gerekend. Het is nu zeker dat het geldproject doorgaat, al blijft hij geheimzinnig doen. Ik had het liever niet geweten, en vraag me af of ik voor die simpele mededeling mee naar Duitsland moest. Als hij Michel een pakje wil overhandigen dat hij goed moet wegstoppen, neem ik het aan. Michel mag aan de grens geen risico lopen. Wat moet er gebeuren als hij door de douane wordt gefouilleerd? Het zit veilig in mijn kontzak terwijl wij weer in de trein zitten, alleen in een coupé, en zwiingend een krant lezen totdat de passen zijn gecontroleerd. Is het gerechtvaardigd zulke risico's te nemen? Ik heb me die vraag ontelbare malen gesteld. Had ik Michel moeten remmen in plaats van het contact met l'Ami tot stand te brengen? Michel praat over Hella, die uit de hoogste kringen komt en met de kinderen van de koning heeft gespeeld. Toen hij pas was afgestudeerd: in twee vakken zelfs, en Hella in drie, heeft hij een boek geschreven dat nu nog bij het hoger onderwijs wordt gebruikt. Eigenlijk heb ik mijn bestemming toch ook opgegeven in het belang van de Internationale, maar hem vertellen dat ik had willen gaan schrijven is opscheppen, dat had ik dan toch moeten

waarmaken. In de beslotenheid van de coupé durf ik te vragen of ik goed verstaan heb dat l'Ami honderdduizend bankbiljetten van 100 nieuwe francs moet maken, en dat ze denken daar de Franse economie mee te kunnen ontwrichten? Dat is economisch gezien toch niet reëel? Het is een enorm bedrag, maar voor een land als Frankrijk heeft het niet veel om het lijf. Aangenomen dat het lukt.

'Misschien willen ze er wel iets anders mee', antwoordt Michel kortaf. Het is onze zaak niet, ze te kritiseren, dat doen er al zo veel. Wij moeten ze nu helpen. Of liever: met de francs kan l'Ami ze helpen. Hij heeft het aangeboden, en we moeten ons er zo vlug mogelijk uit terugtrekken. In wezen is de wapenfabriek veel belangrijker, daar zal Michel zich helemaal achter zetten.

In de Spuistraat nemen we afscheid van elkaar. Michel gaat naar huis, terwijl ik rechtstreeks naar mijn werk moet, naar de nachtdienst, en me pijnig met de vraag welke smoes ik nu weer moet bedenken voor mijn afwezigheid van gisteren.

Er is geen weg terug

Trotski heeft de Internationale eens de top van een omgekeerde piramide genoemd, die de hele druk van deze vijandige klassenmaatschappij moet torsen; zonder die druk zouden de massa's veel eerder naar ons toe komen. Daar moet ik tegenwoordig vaak aan denken, en ik herhaal die woorden tegenover Michel en Hella, terwijl we op een terrasje zitten. Na alles wat er is gebeurd klinkt het meer als een lesje dan als een rotsvaste overtuiging, want waar moet het met de Wereldpartij zo naar toe? Als ik

arbeider was zou ik het trio, hoe mooi ze het ook kunnen zeggen, nooit als leider willen hebben, en vormen zij niet de meerderheid in het secretariaat? Wij zijn er altijd van uitgegaan, dat de waarheid ook in onze beweging zou overwinnen, en nu sukkelen we al een paar jaar met een meerderheid waarin we niet geloven, en wanneer zal dat veranderen? Michel en ik hebben de sprong gemaakt naar de koloniale revolutie, uit solidariteit, natuurlijk, maar ook om de Wereldpartij uit haar isolement te verlossen. Door onze afhankelijkheid van l'Ami hebben we het gevoel, in een voertuig te zitten waarvan we het stuur niet meer in handen hebben en dat zich omlaag schijnt te storten.

En nu komt Michel met de boodschap: hij wil niet langer secretaris van de Internationale blijven. Wat moet er dan van de beweging terechtkomen? Hij is de enige die het waard is de plaats van Trotski in te nemen, dat heb ik hem vroeger eens geschreven en nu herinner ik hem eraan. 'Je overdrijft', antwoordt hij, 'ik weet waar mijn grenzen liggen. Door de geweldige autoriteit van Trotski, als leider van de Oktoberrevolutie en door zijn historische strijd tegen de stalinistische bureaucratie, hadden zijn woorden een zwaarte gekregen die op zichzelf reeds meetelde bij het nemen van beslissingen. Kijk mijn positie in het secretariaat eens: ik ben de laatste tijd voortdurend in de minderheid.'

'Toch niet in de beweging zelf', merk ik haastig op, maar Michel antwoordt dat hij daar niet meer zo zeker van is. 'En de steun van de Latijnsamerikanen? Daar kunnen we toch op rekenen?' Ook dat is de vraag. Ze hebben specialisten naar de wapenfabriek in Marokko gestuurd, dat is geweldig. En wat gebeurt er? Ze hebben er een eigen

fractie gevormd, met alle ellende van dien. Posadas is niet zo loyaal als hij altijd heeft gedacht. De woorden van Michel verrassen mij. Ik ken Posadas beter dan wie ook, uit het jaar dat ik in Latijns-Amerika ben geweest, en voor het eerst wordt mijn negatieve ervaring bevestigd.

Wat wil Michel precies? Dat hij uit het secretariaat gaat, en ik erin blijf? Geen denken aan. Ik mis de capaciteit om mij alleen te handhaven tegenover het trio, en voel er ook niets voor het te proberen, ook niet uit solidariteit met Michel. Sinds de dood van Trotski is de Internationale voor alles zijn schepping, en hem in de steek laten zou me een gevoel geven, hem verraden te hebben.

‘Als jij je functie neerlegt ga ik uit de internationale leiding. Denk je dat ik bereid ben mee te doen als Pierre of Ernest secretaris is?’

‘Jij moet er absoluut in blijven’, wil Michel mij nu overtuigen.

Ik haal mijn schouders op. Hoe kunnen ze geloven dat ik daartoe bereid zou zijn? Nu richt Hella zich tot mij: ‘Michel kan zo niet meer werken. Hoe is het mogelijk een politieke lijn uit te stippelen als je voortdurend een minderheidspositie inneemt?’

‘Daar is toch geen sprake van’, probeer ik ertegenin te brengen, ‘we zijn nog steeds tot een compromis gekomen.’

Het klinkt zonder overtuiging, want als ik vroeger kritiek had op Michel, was het juist op dit punt. Vaak ontwikkelde hij een nieuw gezichtspunt, bij voorbeeld ten aanzien van de neergang van het stalinisme, werd ten scherpste door Ernest bestreden, totdat deze zich half gewonnen gaf, en dan vroeg Michel juist aan hem er een resolutie over te schrijven. In de leiding van de Russische bolsjewiki waren er ten tijde van Lenin ook vaak menings-

verschillen, en soms namen Lenin en Trotski een ander standpunt in, en stemden anders. Michel verlangde altijd dat ik met hem mee stemde, omdat hij me als medestander beschouwde, en liefst verlangde hij het ook van de anderen. Ik had hem dat wel eens gezegd. Toen antwoordde hij: 'Lenin kon zich dat veroorloven omdat zij als beweging veel sterker waren dan wij. Wij moeten ons al tientallen jaren met weinigen zien te handhaven, en je hebt gezien hoe snel meningsverschillen leiden tot een scheuring.' Hij had wel gelijk. Onze kritiek op het stalinisme was juist dat het geen meningsverschillen toestond, geen stromingen en fracties erkende, dat het monolitisch was. Wij zeggen wel dat er in onze beweging verschillende stromingen naast elkaar moeten kunnen werken, maar elke keer als er een of andere oppositionele tendens is kun je er donder op zeggen dat het op een scheuring uitloopt. Terwijl mijn gedachten krijgertje spelen, hoor ik Michel zeggen: 'Compromis? Ze maken tegenwoordig elke samenwerking onmogelijk.' Dan, tot mijn verbazing: 'Eigenlijk voel je je als secretaris altijd een soort Bonaparte die met iedereen en alles rekening moet houden, de krachten tegenover elkaar moet afwegen om ze dan in balans te houden. De revolutionaire marxisten vormen maar een kleine minderheid, zelfs in onze eigen Wereldpartij. Zo is het trouwens altijd geweest. Marx en Engels stonden bijna steeds alleen. En Lenin was ook meestal in de minderheid, zelfs aan de vooravond van de Oktoberrevolutie. Om van Trotski maar niet te spreken.'

Waar wil Michel naartoe, nu hij zo praat? Dat gaat toch tegen zijn eigen voornemen in?

'In elk geval moeten we geduld hebben tot het Wereldcongres', meen ik, en daarmee herhaal ik wat Michel me

zo vaak heeft voorgehouden als ik ongeduldig was. En als hij geen antwoord geeft voeg ik eraan toe: 'Wie wil je dan als secretaris? Pierre, Ernest? Bij een overwinning van de Algerijnse revolutie zullen de krachtsverhoudingen in de Internationale veel gunstiger worden.'

We komen er niet uit. Het gesprek neemt een wending, die niemand van ons had verwacht. 'Met dit leven kun je nooit jezelf zijn', klaagt Michel. 'Als je even niet waakzaam bent is er wel iemand die je een pootje wil lichten. Ik heb me altijd aan de theorie willen wijden, nu word ik alleen maar door de praktijk opgeslorpt en heb geen tijd meer voor enige réflexion. Terwijl ik me afsloof, heeft Ernest een heel archief aangelegd voor zijn economische studies.'

'Met kaartjes', interrompeert Hella, 'waar duizenden aantekeningen op staan. Terwijl hij zijn tijd voorbereidt om zijn slag te slaan, moet Michel de sterke man spelen. Weet je waarom ik destijds verliefd op Michel ben geworden? Omdat hij zo'n zachte, schuchtere jongen was die ik wilde helpen.'

Hetzelfde zegt Bep altijd, dat ik zo schuchter was en onhandig, haar hulp nodig had, en dat ze wou dat ik gebleven was als vroeger.

'Maar Pierre kan toch geen secretaris worden, die sektariër', probeer ik opnieuw. 'Bovendien wil hij niet weg uit Parijs. En Ernest? Hij is een schitterend econoom, maar zou jij hem de leiding van de Wereldpartij toevertrouwen? Hij is was in de handen van iedereen die hem vleit, en komt dan tot de vreemdste standpunten.'

Zwijgen, een hele tijd, dan zegt Michel: 'Akkoord, ik zal het nog eens aanzien. Wil ik toch niet langer secretaris blijven, dan zal ik er eerst met jou over spreken.'

Ik haal opgelucht adem, en vanzelf neemt het gesprek een andere wending. Michel vertelt nu, hoe hij destijds naar Parijs is vertrokken. Hij was verpleegd in een sanatorium in Zwitserland, en wilde niet naar zijn land terug. Er waren allerlei problemen met de kameraden, ze waren afgunstig op hem en maakten hem het leven zuur. Zich niet meer aan het beperkte werk van een sectie wijden, en in dienst staan van de Internationale trok hem aan.

‘Het is een wonder dat je zo goed bent genezen’, vult Hella aan. ‘De dokters wilden een long wegnemen. We hebben er samen lang en breed over gepraat en er geen toestemming voor gegeven. Wat een geluk is dat geweest.’

‘Dat is al weer lang geleden’, verzucht Michel. Michel en zij hebben elkaar in een strafkamp op een Grieks eiland leren kennen. Zij was lid van de communistische partij, hij was trotskist. Toen zij vrij kwam is hij gevlucht. Over een afstand van kilometers is hij naar de vrijheid gezwommen.

‘Waar hadden we het ook weer over?’ vraagt Hella. Ja, ze wilden naar Parijs. De kameraden daar zeiden dat Michel rustig zonder visum kon komen, dat zij er daar wel voor zouden zorgen. Michel wilde meteen gaan. Zij heeft erop gestaan dat ze in Parijs eerst voor een verblijfsvergunning zouden zorgen. Het ontbrak niet aan contacten.

Ik luister stilletjes, en raak in de war. Voordat ik naar Latijns-Amerika vertrok, had ik er ook op gestaan dat er voor een verblijfsvergunning zou worden gezorgd. Toen ik Michel daarop had gewezen, raakte hij dermate geïrriteerd, dat het tot een conflict leidde. Zand erover. En ik vraag: ‘Heb je Trotski wel eens ontmoet?’ ‘Nee’, antwoordt Michel, ‘wèl gezien. Toen hij door Stalin werd verbannen, en uit Prinkipo per schip naar Europa voer, hebben we hem langs zien varen, en met een grote groep

kameraden vaarwel toegeroepen. Hij stond ons toe te wuiven.'

Illegaal werk onder legale omstandigheden, je wordt er stapelgek van. Terwijl in de oorlog iedereen zijn mond hield of tenminste niet nieuwsgierig was, uit overwegingen van eigen veiligheid, omdat niemand weet hoe hij zich zal gedragen als hij gemarteld wordt, gebeurt nu het tegenovergestelde. Niemand weet precies wat wij doen, maar iedereen vermoedt wel iets en kletst erover omdat het zo interessant is, en wie ruikt het gevaar als er in de nabijheid geen kruitdamp is? L'Ami belt mij op, komt met details die mij de stuipen op het lijf jagen. Natuurlijk worden we afgeluisterd, al was het maar om het politieke contact tussen Michel en mij. Ik ga speciaal naar l'Ami toe, voor de duizendste keer, om hem op het hart te drukken dat hij zich door de telefoon voorzichtiger moet uiten. Hij haalt zijn schouders op, kijkt me aan alsof ik een schijter ben, een lafaard die spoken ziet, belooft spottend beterschap, en belt mij de volgende dag weer op met soortgelijke vragen.

'Denk je dat l'Ami zal doorslaan, als hij ooit wordt gearresteerd?' vraagt Michel mij. Niet zo lang geleden zou ik het met klem hebben ontkend, nu antwoord ik: 'Het is niet uitgesloten.' 'Maar dat is niet mogelijk', antwoordt Michel, 'in elk geval is hij niet gek. Het zou op zijn eigen hoofd neerkomen.'

Als ik een winkel verlaat in de Reguliersbreestraat, een doodgewone winkel waar ik kranten heb gekocht, stapt aan de overkant een man haastig op zijn fiets. Hij lijkt op een vriendje van de lagere school. Die veer aan zijn

broekspijp, dat zie je tegenwoordig niet vaak meer. Die kerel is me al eerder opgevallen. Waar was het ook weer...

Wat vreemd, de postbus is niet gesloten.

‘Ben jij vandaag al naar de post geweest?’ vraag ik Michel kort daarna. Hij ontkent het, hij heeft de bus niet open laten staan. Zou hij denken dat ik me muizenissen in mijn hoofd haal? Want alleen hij en ik hebben een sleutel.

L’Ami heeft een drukkerij gevonden. Hij komt het mij ’s avonds vertellen. Een zekere Stoomgaren wil hem verhuren.

Maar Michel wil helemaal niet meer met Ab l’Ami samenwerken. Les frères moeten zelf hun zaken met hem regelen. Hij moet maar in het buitenland een drukkerij zoeken, daar kunnen zij hem controleren, want wij hebben geen vat meer op hem, hij doet precies wat hij wil. Zou Helmut hem in het buitenland niet kunnen helpen? Hij is hier emigrant geweest en nog kort geleden zei hij tegen mij: ‘Als ik op de een of andere manier iets voor de Algerijnen kan doen, zeg het dan.’

Zoals in water dat op kookhitte raakt steeds meer luchtbelllen omhoogstijgen, zo nemen de signalen toe die mij alarmeren. Op mijn werk vertelt een collega, bij mij in de buurt woonachtig, dat hij bezoek heeft gehad van een rechercheur, die informeerde of hij wel eens iets had gehoord over buitenlanders. Kort daarna is er een document uit mijn tas verdwenen, dat ik op de trap naar de stadsredactie terugvind. De post brengt bij mij thuis een brief, uit Frankrijk afkomstig. Er blijkt een andere brief aan vastgekleefd te zitten, bestemd voor een partijgenoot in Amsterdam-Oost. Beide brieven zijn afgestempeld en van enig toeval kan geen sprake zijn.

Ik zit bij Michel en Hella op hun kamer, en vertel wat

mij angstig maakt. Wanhopig zegt Hella: 'Straks zitten jullie in de gevangenis, en spelen anderen mooi weer van het werk dat jullie hebben gedaan.'

Voor het eerst huilt zij, tot ergernis van Michel, die haar verwijt dat ze sentimenteel is. Hij merkt ironisch op dat het in de geschiedenis altijd zo gaat. En voor het overige moeten wij het hoofd koel houden. Met die geschiedenis van de francs hebben we niet meer van doen. Maar Ab mag er ook bij de frères geen rotzooi van maken, en ik beloof dat ik hem zal blijven controleren.

Een afspraak met Ab en Helmut bij De Kroon op het Rembrandtplein. Ze komen uit Osnabrück, waar ze een drukkerij hebben ingericht waar ze nu voor les frères werken. We praten langs elkaar heen want voor meer geld moeten ze bij de FLN en niet bij mij zijn. Woedend verlaat ik het restaurant, en ruk mijn brommer van het slot.

Uit de telefooncel op de hoek van de Utrechtsestraat komt een man met een lichte regenjas naar buiten. Gehaast loopt hij naar een auto aan de overkant. Je mag daar niet parkeren. Zouden ze mij volgen? Zouden ze het gesprek in De Kroon hebben afgeluisterd? In de Amstelstraat blijf ik met mijn brommer staan. Prutsend aan het oliekraantje kijk ik over mijn schouder. Ik zie een auto naar de kant van de weg afbuigen. Hij blijft mij op afstand volgen, met de trage gang van een begrafenisauto. Op de hoek van de Amstel en de Magere Brug stap ik weer van mijn brommer. Door de gaatjes van het urinoir zie ik de auto opnieuw stoppen. Zodra ik buiten kom, springt de man in de auto. Er is geen twijfel meer mogelijk. Pas op de hoek van de gracht, nadat ik linksaf geslagen ben op weg naar Hella, zet de auto vaart. Wat jammer dat Michel nu in Marokko zit. Natuurlijk moet ook Hella het weten.

‘Als Michel er niet is ben ik de baas’, heeft zij mij duidelijk voorgehouden.

Nu is Michel terug in Amsterdam en ik vertel hem wat er is gebeurd. Soms vraagt hij zich af of we niet in wanhoop handelen, antwoordt hij, en ook ik heb me die vraag gesteld. Maar wat dan? Het is beter je in te zetten voor de koloniale revolutie dan van de Internationale een routine-beweging te maken, zoals onder leiding van het trio zeker zou gebeuren. Trouwens: er is geen weg terug. En ook Michel zegt: ‘Non, il n’y a pas de retour.’ Maar hoe ze ons ook in de gaten houden, de fabriek in Marokko loopt, en die hebben ze niet ontdekt. De werkplaats is verborgen in een buitenwijk van Casablanca. De veiligheidsmaatregelen zijn er draconisch. Om niet op te vallen door een abnormaal verbruik van elektriciteit is een geheime aansluiting op het stadsnet gemaakt. De fabriek was aan de buitenkant onherkenbaar. Als je er binnen komt, lijkt het op een jamfabriek, maar achter de gordijnen bevinden zich gewapende manschappen van het Bevrijdingsleger. Daar worden door tientallen arbeiders de wapens gefabriceerd. De levensomstandigheden zijn er heel hard. Soms mogen ze zes maanden niet buiten komen. Maar dat weet ik van de brieven van de Hollanders, die ik moet lezen alvorens ze door te geven.

Ja, ik weet het. De rol van censor is aan mij niet besteed. De lieve woorden van een metaal draaier aan zijn vrouw, ik schaam me ervoor ze onder ogen te krijgen.

De produktie wordt beperkt tot drie typen bewapening, het infanteriemortier, waarvoor Ab zich de onderdelen heeft aangeschaft die moeilijk te vervaardigen zijn, een handmitrailleur en aanvalsgranaten. Er worden foto’s van

de fabriek als ansichtkaarten verspreid voor de strijders in het binnenland van Algerije. Het is een mooi succes, dat niemand ons meer kan afnemen.

Aan gene zijde

‘Ik doe wel open’, zeg ik tegen Bep als er langdurig wordt gebeld. Terwijl ik de knop van het lipsslot nog maar net heb teruggedraaid, wordt de buitendeur al tegen mij aan geduwd. Een vreemde man gaat voor mij staan. Iemand rent met twee treden tegelijk de trap op naar de zolder. Een ander draait de tuindeur op slot en wil de sleutel in zijn zak steken. ‘Eerst zij eruit’, zegt Bep scherp en vertelt onze kleine meid dat zij bij het buurmeisje moet gaan spelen. Dan richt ze zich tot een groepje mannen, die in een rijtje naast elkaar in de keuken zijn gaan staan, en bijt ze toe: ‘Jullie moesten je schamen.’ Ineens is er een grote rust over me gekomen. Iemand stelt zich voor als de officier van justitie, en laat zijn penning zien. Die ene rechercheur herken ik uit de Reguliersbreestraat.

In het Paleis van Justitie worden pakken met boeken, oude schriften, brochures en mappen binnengedragen. Die schriften zijn nog afkomstig van oom Henk. Hij heeft er in de oorlog kranteknipsels in geplakt. Daar moeten ze afblijven. Ik protesteer bij een rechercheur, een adjunct-officier van justitie die me wil verhoren. Om me aan het praten te krijgen staat zijn mond niet stil. Het was hun bedoeling, me bij Michel thuis te arresteren, twee vliegen in één klap, omdat ik elke middag na mijn werk eerst bij hem instructies ging halen. Uitgerekend vandaag ben ik

niet gegaan, Hella is jarig, en er is familie uit het buitenland over. Het hele program van de recherche werd erdoor in de war gegooid. Waarom zouden ze ons hebben gearresteerd? Weer komt een rechercheur binnenhollen, met een telegram in zijn hand, aan mij gericht. 'Mag ik het openmaken?' vraagt hij, 'anders geeft de officier van justitie wel toestemming.' Ik vind het goed. Nu kan ik tenminste lezen wat erin staat. Het is ondertekend door Tito. Ik kan een glimlach nauwelijks onderdrukken. Ze denken vast en zeker dat het de Joegoslavische president is, die telegrafeert dat hij niet op onze bijeenkomst kan komen. Er zit een Duitse politieman, die alles gadeslaat en opbelt zonder op mij te letten. Ik maak bezwaar tegen zijn aanwezigheid en word naar een andere kamer gebracht, waar ik in mijn eentje moet wachten. Mijn vingers betasten mijn zakagenda. Haastig scheur ik er de blaadjes met adressen uit, prop ze in mijn mond. Terwijl ik kokhals rent een rechercheur naar binnen, duwt twee vingers op mijn tong om de papieren brij te redden. Ik wil hem in zijn hand bijten, maar ik beheers me om de zaken niet te compliceren. Als er in godsnaam maar niets met Michel gebeurt. Als hij wordt uitgewezen kan hem dat zijn leven kosten. In nood heeft hij een beroep op mij gedaan, ik heb hem met alle middelen geholpen, en nu dit. 'We krijgen je wel aan het praten', voerspelt de rechercheur, en leidt mij weg.

Het stinkt naar braaksel in de cel van het oude politiebureau ergens bij Amsterdam. Een soort slaapbank vult de ruimte zodat je er nauwelijks kunt lopen. Het ganglicht schijnt door een raampje boven de celdeur naar binnen. Met mijn arm op mijn ogen probeer ik te slapen. Maar nog nooit ben ik zo wakker geweest.

Rust er een vloek op mijn leven? Altijd als ik wilde helpen wie mij het naaste stonden, liep het verkeerd af. En nu Michel. Daar ben jij verantwoordelijk voor, Sal, jij hebt hem met Ab in contact gebracht, en zo is het begonnen. Of niet? Michel zei dat de Algerijnse broeders koste wat kost geholpen moesten worden. Wat had ik anders kunnen doen? Niet helpen, net als degenen die er zich met een smoesje van af hebben gemaakt? Misschien heb ik te veel gewaagd. Toen het secretariaat zich in Nederland vestigde had ik ook kunnen proberen elk risico uit de weg te gaan, voor de veiligheid van Michel. Alsof dat niet juist zijn grief was tegen het trio. Het lijkt wel alsof de beweging belangrijker voor hen is geworden dan het doel. Als ik maar iets voor Michel kon doen...

Hoe zou Bep het maken, en de kinderen? Je hebt het met mij slecht getroffen, meissie, zeg ik in mezelf. 'Het lijkt wel of je de onrust zelf opzoekt', heeft ze me verweten toen ik naar Latijns-Amerika vertrok. Ook de bourgeoisie heeft haar vrijwilligers, in het leger, bij de politie. Waarom de arbeidersbeweging dan niet? Een oorlog mag er nooit meer komen. Moet je dan met vechten stoppen omdat je getrouwd bent? Bep was erg flink toen de politie ons huis overviel. Ze zullen ons zeker jaren vasthouden, na alles wat we hebben uitgevreten. Ons. Michel ook? Als ze hem niet uitwijzen tenminste. Ik kan alle schuld op me nemen op voorwaarde dat ze hem vrijlaten. Alle schuld. Ik weet niet eens waar we van worden beschuldigd. Wat kan dat schelen, als er met Michel maar niets gebeurt. Dat zou noodlottig zijn voor de beweging. En als eens de geschiedenis wordt geschreven, zal ook mijn verantwoordelijkheid daarvoor worden vastgesteld. Niet die van de anderen? Die ons in de steek lieten toen het erop aankwam te helpen.

Steeds draaien mijn gedachten om die vraag heen: zal ik de schuld op mij nemen als ze Michel daarvoor vrijlaten? Ik kom er niet uit, en ik baad in het zweet. Kon ik maar met iemand overleggen. Intussen verstrijkt de tijd en god weet wat ze met Michel van plan zijn.

Nauwlettend gadegeslagen door een rechercheur rijg ik de veters in mijn schoenen, die mij waren afgenomen om te voorkomen dat ik mij eraan zou ophangen, en misschien kan zo iets wel, in combinatie met de broekriem die ook gevaarlijk schijnt te zijn. 'Ik kan je boeien maar je mag ook zo mee', zegt de rechercheur, en laat de loop van een revolver door de zak van zijn colbert puilen. Ze zijn doodsbang dat ik probeer weg te lopen. Zeker om Michel in de steek te laten. Ik hoef niet eens ver weg, de commissaris van de rijksrecherche is hiernaartoe gekomen. Hij gebaart dat ik kan gaan zitten en kijkt mij enigszins spottend aan, uit een ovaal gezicht, dat bijna ongemerkt overgaat in zijn blonde haar. Zo ziet een voetbalcoach eruit, of een bedrijfsleider.

'Je hebt mij te spreken gevraagd. Kan ik iets voor je doen?'

Ook hij zegt jij tegen me, en even slik ik iets weg.

'Ik ben bereid alle schuld op mij te nemen op voorwaarde dat mijn vriend Michel wordt vrijgelaten.'

'Gisteren wist je nergens van. Wat voor schuld?'

'Dat kan me niet schelen, als mijn vriend maar niet wordt vastgehouden.'

'Nog steeds de martelaar spelen, hè. Nu ik toch hier ben: we hebben deze brief in je binnenzak gevonden. Weet je ervan?'

Hij laat me een brief zien van onze drukker van *Fourth*

International, ons theoretisch tijdschrift, in Haarlem. Deze vraagt om tweeduizend gulden, die hij nog tegoed heeft. Gerustgesteld antwoord ik: 'Die brief is toch aan mij gericht? Hij krijgt nog geld.'

Of het familie is van Jan de Etter, vraagt de commissaris en als ik verbouwereerd zwijg zegt hij scherp: 'Hou je maar niet van den domme.'

'Die hebben niets met elkaar te maken', is mijn enige commentaar, en ik haal mijn schouders op.

'Weet je soms niet dat bij hem de persoonsbewijzen zijn gedrukt?'

'Dat is onmogelijk', schreeuw ik; een gevoel van ontzetting bevangt mij.

'Onmogelijk? Wij hebben in zijn vuilnisbak de misdrukken gevonden.'

Het is verschrikkelijk. Ab heeft dus met de Etter samengewerkt en ons bedrogen. Erger had ons niet kunnen overkomen. Daarom heeft hij me eerst gepolst en er verder over gezwezen toen hij merkte hoe ik over die avonturier dacht.

'Dan heeft Ab dat buiten ons om gedaan. Daar geef ik u mijn erewoord op.'

'Ik zal het uitzoeken. Als mocht blijken dat je liegt breek ik je je nek.'

Even is het stil, alsof de commissaris na mijn antwoord opnieuw zijn gedachten moet ordenen. Dan zegt hij plotseling: 'Je vriend Michel is door het dolle heen. Niemand kan bij hem in zijn cel komen. Als een wilde trapt hij van zich af. En dat dankt je de donder. Daar gaat zijn levenswerk.'

Mijn lippen knijpen samen, en even sluit ik mijn ogen. Daar is het ze om te doen. De Internationale kapot maken.

Dat lukt ze toch niet. Het illegale werk is buiten de Wereldpartij om gegaan, en Ab is er gelukkig geen lid van. 'Wij zijn een historische beweging', antwoord ik, 'die kan door de politie niet stuk worden gemaakt.'

'Ik zou als ik jou was een toontje lager zingen', bijt de commissaris mij toe. 'Het kan ook anders. Je hebt je mooi laten misbruiken. Thuis zitten je vrouw en je kinderen in de rottigheid. Vooral de held uithangen. Zo doe je jezelf nog meer de das om. En die vrienden van je, Ab en Helmut, stel je nog zo veel vertrouwen in ze na de grote bek die ze je in De Kroon hebben gegeven?'

Verrek, als de commissaris ervan weet, is hij het die me toen in zijn auto heeft gevolgd. Hij kwam uit die telefooncel. Zouden ze je vandaaruit kunnen afluisteren? Hij wil me natuurlijk intimideren. Zal ik het laten merken? Je mag niet bang zijn, Sal, zij hebben ook alle middelen tegen ons gebruikt. En ik antwoord:

'Dus ú bent het geweest, die toen aan de Amstel uit een auto sprong.' En om het te onderstrepen, voeg ik eraan toe: 'Zodra ik naar buiten kwam, sprong u er weer in.'

Het gezicht van de politieman betreft. Met gefronste wenkbrauwen kijkt hij mij aan. Ik heb kennelijk juist gegokt.

'We wisten dat we in de gaten werden gehouden. Dat hebt u zelf gezien. Denkt u nu heus dat iemand als Michel zich dan op glad ijs zou wagen?'

Weer kijkt de commissaris mij nadenkend aan, dan antwoordt hij:

'Jullie waren er al veel te ver in meegesleept. Overigens, als je misschien niet gelooft dat we je vriend hebben gearresteerd, zal ik het je bewijzen.'

Is dat Michel, met die stoppelbaard, en grote, starende ogen? Ziet hij mij nu ook?

‘Ik heb niets gezegd’, roept hij mij toe.

Verschrikte rechercheurs sleuren hem al de kamer uit, terwijl ik hem nog achterna schreeuw: ‘Ik ook niet.’

‘Vooruit, mee’, snauwt een rechercheur me toe, duwt me naar een andere deur.

Een zenuwachtige officier van justitie, rood aangelopen, blijft verbijsterd achter, terwijl zijn adjudant mij toevoegt: ‘Zo, de heren spelen Indianenopperhoofd.’

Even wrijf ik over mijn baard van vier dagen. Ik moet plaats nemen tegenover een vrouw van mijn leeftijd, die mij onderzoekend aankijkt.

‘Ik ben de rechter-commissaris’, zegt ze tegen mij. ‘U kunt gewoon mevrouw zeggen.’ En dan, iets minder plechtig: ‘U hoeft niet bang te zijn om met mij te praten. Ik zit hier niet als uw rechter.’ Als om te antwoorden op het wantrouwen dat ik in me voel opkomen, vervolgt zij dat het de taak van de rechter-commissaris is te waken zowel over de naleving van de wet als over de belangen van de verdachte. De officier van justitie heeft haar verzocht, mijn inhechtenisneming te gelasten. Ik word ervan verdacht op ernstige wijze de wet te hebben overtreden. Ik zou er verstandig aan doen haar de waarheid te vertellen, zodat zij mijn belangen kan afwegen tegen het verzoek van de officier van justitie. Als ik in mijn houding volhard en blijf zwijgen, laat ik haar geen enkele keus.

‘Ik heb uit overtuiging de Algerijnen geholpen, u kunt van mij niet verwachten dat ik nu praat.’

‘De Algerijnen geholpen? Dat had u ook op een manier kunnen doen die u niet in conflict had gebracht met de

wet. U bent dus werkelijk niet van plan iets te verklaren? Dan blijft u in hechtenis. In elk geval wil ik u wijzen op uw recht een advocaat te nemen.'

'Goed mevrouw, ik wil graag de advocaat die mijn vriend Michel ook neemt.'

'Dat kan ik niet toestaan vanwege de mogelijkheid van collusie.'

Verschrikt kijk ik haar aan. 'Ik heb toch recht op de advocaat van mijn eigen keus?'

'Ja, maar niet die van uw vriend. Daar beslis ik over.'

'Dan neem ik helemaal geen advocaat en kom zelf wel voor mijn rechten op.'

'Dat zou heel onverstandig van u zijn.'

'Toch doe ik het.'

'Dan heb ik u verder niets te zeggen', en zich tot een parketwacht richtend: 'U kunt verdachte meenemen.'

Terug in de rechtbankcel op het Kleine-Gartmanplantsoen ga ik zitten op de met een ketting vastgeklonken kruk, sta weer op, doe vier stappen heen, vier stappen terug, trek de kruk weer naar mij toe. Als ik maar wist wat ik moest doen. Eigen advocaatje spelen? Wat weet ik van de wet? Met gebeunhaas is Michel ook niet gediend. Ik moet gauw beslissen, straks komen ze me halen om me weg te brengen. De bel klinkt hol na in de stenen gang. Dan brengt de parketwacht me weer naar de rechter-commissaris.

'Mevrouw', zeg ik aarzelend, en met een strak glimlachje luistert ze naar mijn verzoek.

Op de Weteringschans heeft ook Henk Sneevliet gezeten, in de oorlog, voordat hij door de nazi's werd gefusilleerd, en Bep heeft hier afscheid van hem genomen, terwijl ik buiten stond te wachten en zag dat haar moeder werd weggevoerd door de SD. Zou hij de trams hebben horen tingelen op het Leidseplein, of reden die al niet meer zo druk in 1942?

Aan de overkant is Café Moderne, waar ik kort voor onze arrestatie nog met Michel en Hella heb zitten wachten op een Algerijnse vriend die niet kwam opdagen. Bij het luchten kun je de torens zien van het Rijksmuseum, die mij aan mijn vader herinneren. Lang geleden nam hij mij er mee naar toe, en liet zich inpalmen door een Engels echtpaar, zodat ik er trots op zijn kennis van het Engels en toch verlaten bij liep.

Michel zit hier ook. Op de ziekenafdeling, heeft een bewaarder mij verteld, zodat we elkaar nooit kunnen ontmoeten op de ring. Als hij maar niet slecht over mij denkt. Ze zullen hem ook wel hebben verteld van Jan de Etter. Hij heeft zelfs nooit eerder van hem gehoord, en vraagt zich misschien af of ik het voor hem heb verzwegen. Af-schuwelijk. In een proces-verbaal van Ab staat – een rechercheur heeft eruit voorgelezen – dat Michel de hoofdschuldige is en dat ik eigenlijk een goeie klootzak ben die hem aanbidt. Toch weet l'Ami, nee, Ab is geen vriend meer, beter dan wie ook dat ik contact met hem heb opgenomen en niet Michel, en dat hij zelf steeds met nieuwe plannen kwam aandragen. Ze proberen ons tegen elkaar uit te spelen. Daar doe ik niet aan mee.

Een kleine magere man, met een zwarte hoornen bril op, een steeds bewegend smal gezicht, een haarlok die over zijn ogen valt en driftig wordt teruggeduwd, waarna hij een nieuwe sigaret aansteekt aan een nog brandende peuk, zegt: 'Uw vrouw heeft mij gevraagd of ik uw verdediger wil zijn. Zij zat bij ons in de huiskamer te huilen. Mijn vrouw en ik hadden zo met haar te doen. Zij leek wel een meisje en zij smeekte mij gewoonweg om voor uw belangen op te komen. Ze is gek op u, weet u dat? Het mensje, met de drie kinderen, het zal haar niet meevallen, hoe flink ze ook is. Zij verzekerde me bij hoog en laag dat u een eerlijk mens bent, en dat geloof ik ook wel. Wat niet betekent dat u uw persoonlijke belangen uit het oog mag verliezen. Ik heb de indruk dat u er met zes maanden af zult komen als u zich van uw vriend Michel losmaakt. U hoeft niets tegen hem te verklaren, alleen uw eigen verdediging ter hand nemen.'

'Dat doe ik nooit', antwoord ik fel, aarzel dan even om het hem duidelijk te maken. Kun je zo'n vreemde man wel alles vertellen? Dat ik even verantwoordelijk ben als Michel? Dat Michel bovendien voor de beweging onmisbaar is? 'Ik wil u graag als advocaat hebben, op voorwaarde dat mijn belangen ondergeschikt zijn aan die van Michel. Hij is hier vreemd, ik woon hier.'

'Afgesproken', antwoordt Mr. Smeets, en het lijkt haast of hij opgelucht is.

Het leven in de cel heeft zijn trage ritme, met onderbrekingen die je een nooit-vermoede blijheid schenken. Bep komt op bezoek met een van de kinderen. Eens per week. Een kwartier. Een bewaarder zit erbij en luistert naar ieder woord. Een toonbank scheidt ons, en toch gloeien onze

gezichten als wij elkaar begroeten. Elk woord heeft voor ons zijn eigen betekenis zonder geheimtaal te zijn, het verbindt ons door onze gemeenschappelijke herinnering en roept associaties op die wij onmiddellijk begrijpen. Verdriet. Onze jongen – het is hartje zomer 1960 – kwam speciaal op de fiets van zijn vakantieadres op het land, maar kon niet op tijd zijn. Voor je het weet is het kwartier voorbij en tegelijkertijd is het een tijdloze periode van intens samenzijn, dat nog dagenlang je gedachten en je cel vult, totdat het volgende bezoek reeds dagen tevoren beslag op je legt. Brieven mag je schrijven, driedubbel gecensureerd: de officier van justitie, de rechter-commissaris, de commissaris van recherche. Nooit echter dwingt het tot zwijgen, want Bep begrijpt altijd zonder moeite, ook als ik met een enkel zinnetje de justitie op een dwaalspoor wil brengen.

Voor het eerst kom ik in aanraking met bajesklanten. De ring wordt aangeveegd door de moordenaar van een oude vrouw, een norse kerel die op hoger beroep wacht terwijl hij het duistere geheim van zijn daad met zich mee torst. Een inbreker brengt het eten. Hij heeft mij, toen ik enige uren de cel met hem moest delen in het Paleis van Justitie, verteld dat hij alleen op stap had moeten gaan, dat ze hem dan nooit in hun jatten hadden gekregen. Nu, tijdens zijn rondgang met brood en koffie, duwt hij me enige bouillonblokjes in de hand en gebaart dat ik ze vlug moet wegstoppen. Contact is schaars, de instructies zijn onverbiddelijk: cellulair en alleen luchten, op andere tijden dan Michel.

Zes weken in voorarrest. Het schijnt een eeuwigheid als ik aan vroeger denk, lang geleden toen ik nog vrij was, maar wat betekent het vergeleken bij de vijf jaar – of meer?

– die ons te wachten staan. Gelukkig komt eens per week de humanist die mij twee sigaretten lang bij zich houdt en die geen kwezel is, de voorzitter van zijn vereniging is de zwager van mijn slapie uit militaire dienst. Daar is de bewaarder om mij te halen. Onze voetstappen ketsen op het staal van de trap, vermengen zich met het ritme van naderende stappen, want iemand gaat naar de dokterskamer hier vlakbij.

Michel, ja, het is Michel! Voor de bewaarders ons kunnen tegenhouden rennen wij naar elkaar toe, omhelzen elkaar, en Michel fluistert in mijn oor: ‘We only claim the cards’, alleen de persoonsbewijzen nemen wij voor onze rekening. Dan worden wij uit elkaar gerukt, en bewaarders sleuren ons elk een andere kant uit.

Meer verschrikt dan kwaad zegt mijn bewaarder: ‘Zoiets had je nooit mogen doen’, sluit mij weer op in de cel, controleert of de deur wel goed gesloten is.

‘Waar moet ik naartoe?’ vraag ik aan de parketwacht die me komt halen. Geen antwoord. In de blauwpijper die mij wegbrengt wordt naar mijn vraag niet eens geluisterd. Wij zijn nog in Amsterdam, anders had de rit langer geduurd. Dan wordt een hek geopend en mag ik uitstappen. Een grote ronde bruine deur, en ik weet het: hier bracht ik pakjes voor Mien Sneevliet voordat zij naar het concentratiekamp ging.

De cel is groter hier op de Amstelveenseweg, geelgroen geschilderd, met een cementen vloer en een langwerpige, koepelvormige bakstenen zoldering waardoor ik aan een doodkist moet denken. Er is zelfs geen raampje waardoor je naar buiten kunt kijken, alleen op twee meter hoogte

een matglazen schijf die het daglicht doorlaat. Frisse lucht, om de weeïge carbolstank van de kiepelton te verdunnen, kan binnenkomen door een luchtrooster. Alles is massaal en van steen. Strenger zijn ze hier ook. Bij de directeur moet je voor zijn bureau blijven staan, gadege-
slagen door een huismeester, en staande luister je dan tot de man is uitgesproken, na vijf of tien minuten, net als in militaire dienst bij de kapitein. Misschien is het regime zo ingesteld omdat hier veel jongeren zijn. Hun omgang met de bewaarders is stroever, meer gespannen dan bij oudere gedetineerden, meest recidivisten. Ik geef me op voor het wekelijks halfuurtje bij de humanist, en moet eerst met de pastoor en de dominee spreken om ze te vertellen dat ik niet gelovig ben, zo verlangt het ritueel.

Hij is een magere, lange man, die humanist, hij staat formeel op om je te begroeten en kijkt je ernstig aan zonder iets te zeggen, wat mij verlegen maakt, verontschuldigt zich voor zijn roeping, zich over het lot van gevangenen te ontfermen en voegt er vlug aan toe dat hij voor die-jongens-hier wel eens iets goeds kan doen. Ze zijn vaak niet slecht, hebben een rotjeugd achter de rug, willen voor een vriend niet onderdoen, handelen zonder aan de gevolgen te denken en zitten, eenmaal opgepakt, bij de humanist als kleine kinderen te huilen zodat je je er geen raad mee weet. 'Ik help ze zoveel ik kan, moedig ze aan om te voorkomen dat ze in herhaling vervallen.' Hij kijkt mij aan, schraapt zijn keel en zegt aarzelend: 'Maar hoe moet ik u aanmoedigen? U zit hier voor uw overtuiging.'

Ik ben hem dankbaar voor zijn vertrouwen, dat kennelijk niet beïnvloed is door de sensatie die er over onze arrestatie is ontstaan in de pers. Het is valsemunters voor,

valsemunters na, ofschoon de buitenwereld nooit een centime heeft gezien van al die miljoenen francs waarover wordt geschreven. Ook de relatie die wordt gelegd met Jan de Etter maakt mij wanhopig. Had ik er het flauwste vermoeden van gehad dat Ab met hem heeft samengewerkt, of zelfs maar een vriendschappelijke relatie met hem onderhield, dan had ik ook met Ab niets te maken willen hebben. Maar hoe overtuig je de wereld daarvan?

Zojuist wezen luchten en geluk gehad: een open luchtplaats die uitkijkt op de tuin. Aan de andere kant van de tralies staan hortensia's in volle bloei. Ik heb geprobeerd eraan te ruiken, zoals een hondje poogt te happen in een worst die hem voor zijn neus wordt gehouden.

Het verhoor

Om kwart voor zeven opstaan, wassen in een tinnen schaal, scheren en het mesje weer inleveren, bed opmaken, eten, tot half negen wat lopen dromen of zitten lezen, half negen luchten tot negen uur. Twee scheermesjes kleven op elkaar in één papiertje. Een ervan lever ik niet in, verberg het onder een bord, en moet 's middags bij de directeur komen, die zich bezorgd maakt over zelfmoordplannen. Als ik op de luchtplaats kom is er al een ander, wat nooit eerder is gebeurd. Een man van omstreeks veertig jaar loopt gehaast heen en weer zoals je hyena's ziet lopen in een hok in Artis, met het hoofd schuddend en schichtig kijkend. Hij doet een trek aan zijn sigaret, inhaleert diep, blijft dan staan om kennis te maken. Hij was boekhouder en al enige keren veroordeeld wegens verduistering. Hij heeft over onze zaak gelezen: 'Dat wordt wel maart eer jullie voorkomen.'

‘Nog acht maanden?’

‘Minstens. De rechter-commissaris taxeert je straf en laat je meestal in voorarrest tot je tijd rond is.’

‘Maart? Dat is voor ons niet ongunstig. Dan is er misschien vrede in Algerije en krijgen wij zo’n zware douw niet’, antwoord ik, en voor het eerst voel ik een sprankje hoop. ‘Maar het kan ook langer duren, en dan hebben ze ons intussen tot een aantal jaren veroordeeld.’

‘Dan rek je het vooronderzoek nog een tijdje. Tegen de tijd dat ze rond zijn en de zaak willen sluiten, bedenk je iets waardoor ze argwaan krijgen, of je verzint een nieuw feit. Daar moeten ze dan met elkaar over spreken. Zo vlug werken ze heus niet. En als er dan nog geen vrede in Algerije is, kun je altijd vluchten. Een makkie. Je verbindt de tralies van je cel met een opgerold nat laken en steekt er een stok door die je omdraait tot ze naar elkaar toe buigen.’

Zelf is hij niet van plan de kuierlatten te nemen. Hij werkt in de bibliotheek, en dat bevalt hem best. Voor mij wil hij ook wel een goed woordje doen, een ander gaat er volgende week weg.

Voor ik verder iets kan vragen wordt de deur van de luchtplaats geopend, en een bewaarder roept dat ik moet komen. Er is recherche voor me.

‘Nog steeds de martelaar zeker?’ zegt de commissaris, en kijkt mij met half toegeknepen ogen aan. ‘Ik wou maar dat ik wist wat er in die hersens van jou omgaat. Ze zullen wel razend snel werken nu je hier zit’, en om het te illustreren beweegt hij haastig zijn gestrekte vingers tegen zijn voorhoofd heen en weer. ‘Eén ding begrijp ik niet: hoe konden ze jou zulk werk laten doen? Daar ben je helemaal niet

geschikt voor. Je denkt natuurlijk: nu wil hij me uit mijn tent lokken, maar je zult gauw genoeg ontdekken dat het geen enkele zin heeft, te blijven zwijgen. Er is in de eerste plaats de verklaring van Ab. Die liegt er niet om.'

'Het is Dichtung und Wahrheit', antwoord ik, 'meer niet.'

'Wat is dan de waarheid?'

'Die zoekt u zelf maar uit, ik ben niet bij de politie en heb daar ook nooit behoefte aan gehad.'

Met een schok gaat de commissaris recht op zijn stoel zitten en bijt me toe: 'Als ik jou was zou ik een toontje lager zingen, anders kun je er nog wel eens berouw van krijgen.'

Sloof je niet zo uit, Sal, daar is Michel niet mee gediend, en plotseling schuif ik de linkermouw van mijn jasje omhoog: 'Ziet u die striem, zo word je aan een ketting hiernaartoe gebracht, en die parketwacht trekt wel al loop je normaal mee.'

Zonder verder iets te zeggen pakt de commissaris een dossier van zijn bureau, haalt er een kwitantie uit en houdt me die voor. In het handschrift van Ab staat erop: 'Ontvangen van Sal vijfhonderd gulden.' Zulke kwitanties zal hij nog wel meer vinden. Alles moest door mij voor ontvangst worden getekend, ook als een ander het geld had uitbetaald. Natuurlijk vertel ik hem dat niet, en mijn schouders ophalend antwoord ik: 'Dat zegt niets.'

'Dit ook niet? Een brief van Ab, gericht aan S.'

'Wat bewijst S.?''

'Het zou Sal kunnen zijn. Hier is nog een ontvangstbewijs. Ontvangen van Sal, staat er duidelijk.'

Terwijl ik het papiertje bestudeer, antwoord ik: 'Daar staat Sul, dat is een grap.'

‘Akkoord’, snauwt de commissaris, loopt naar de deur, geeft een wenk.

Even later wordt Michel binnengeleid.

‘Wat weet u van deze geschiedenis?’ vraagt hij aan Michel.

‘Ik weet niets.’

Weer volgen ze elkaar op: brieven, kwitantie, kwitantie, handtekening, naam, steeds de mijne. Michel wordt alleen genoemd in de beschuldigingen van Ab, en dat is geen bewijs.

Plotseling richt Michel zich tot mij en zegt met zachte stem: ‘Ze geven ons zeker acht jaar.’

Meent hij het? Wat moet er dan van de Internationale terechtkomen? Nu vraagt hij aan de commissaris:

‘Is het mogelijk dat wij na onze veroordeling in dezelfde gevangenis komen?’

Samen met Michel, dat zou fijn zijn. Dan is hij niet zo alleen, en ik kan enorm veel van hem leren, alle revolutionairen leren in de gevangenis. Trotski noemde het de universiteit van de revolutie.

‘U kan het vragen’, antwoordt de commissaris, ‘maar jullie krijgen geen acht jaar. Dan zouden jullie een moord moeten hebben gepleegd. Misschien tweeëneenhalf of drie.’

Hoe kan die commissaris het weten? Acht jaar, denkt Michel. Vijf, heb ik steeds gedacht, en dat is al verschrikkelijk lang.

‘Ik geloof dat men het recht heeft zelfmoord te plegen als de ellende te lang duurt’, merkt Michel op, en ik roep: ‘Nee, Michel, nee.’ Zijn woorden hebben me totaal overrompeld. Een revolutionair mag nooit zelfmoord plegen heb ik geleerd, en nu komt juist hij ermee.

‘Waarom niet? Als het leven zijn waardigheid verliest?’

Als Michel dat zou doen, blijft er voor mij ook niets anders over. Ik zou niemand meer onder ogen durven komen.

De nacht of de dag, er bestaat geen verschil tussen als je niet slapen kunt, omdat je geweten je opjaagt en je gevoel van schuld, vooral van schuld, al heb je het zo niet bedoeld en wou je alleen maar goed doen. Ik had Michel tevoren alles moeten vertellen over Ab alvorens Ben Ahmed enige belofte te doen. Misschien was hij dan niet met hem in zee gegaan. Stom, dat ik er niet zo zwaar aan heb getild, maar wie waren er niet bij het verzet? Zelfs Jan de Etter. Daar zal Ab hem wel van kennen. Maar hij wist toch ook dat hij een renegaat is geworden? En wat jezelf betreft: is het waar dat je alleen maar goed wilde doen? Lieg je niet tegen jezelf? Was het uitsluitend hulp? Of wou je ook een rol spelen, de held uithangen, de beroepsrevolutionair worden, en vooral een goede beurt maken bij Michel, en nog veel meer doen dan al van je werd verlangd? Was de catastrofe onvermijdelijk na alles wat we op onze schouders hadden genomen, meer dan een mens kan dragen en verdragen? Of heeft Clausewitz gelijk, dat de stoutmoedigen zondigen aan overmoed als de anderen in slaap dreigen te vallen? Hij voegt aan zijn vaststelling toe: leve de stoutmoedigen. Ik zal het Michel eens vertellen als ik er de kans toe krijg. We wisten toch dat we een groot risico namen? Hij en ik, allebei. En als je het wel beschouwt waren we altijd in de val gelopen bij het illegale werk, met of zonder Ab. Natuurlijk heeft de veiligheidsdienst ons van de eerste dag af in de gaten gehouden. Een uit Albanië gevluchte partijgenoot heeft me eens verteld dat hij in Parijs bij de

politie moest komen die hem vroeg of hij Michel kende. Hij beweerde van niet en toen lieten ze hem een bijna levensgrote foto van Michel zien.

‘Of ben ik mezelf weer aan het bedriegen? Als kind droomde ik ervan dat ik de honderdduizend won voor de hele familie, of op een koord de Niagara-waterval zou oversteken als het moest voor het lot van de mensheid, ofschoon ik op gymnastiek nog geen vier meter op de evenwichtsbalk kon blijven lopen. Zulke stomme gedachten had ik als kind. Wat heeft me bezield toen Michel naar Nederland kwam? Was de verantwoording al niet groot genoeg? Ik weet het niet, zomin als ik ooit zal weten wat ik in de oorlog anders had kunnen doen om mijn familie te redden, altijd weer liep het mis, ondanks alle risico’s die ik nam, en dan was het nog een wonder het er levend af te brengen. Ook nu, hoe had ik dan wèl moeten handelen? Michel remmen, zoals alle anderen wilden doen? Om van de Wereldpartij een zondagsschooltje te maken? Ze hebben Michel te pakken, hij denkt acht jaar te krijgen en wil zelfmoord plegen, dat heb je gehoord, klootzak dat je bent, altijd heb je wat anders en nooit iets goeds. Wat zal iedereen ervan zeggen? Bep? De kinderen? Hoe zullen zij het nu op school hebben, met een vader in de gevangenis? En hoe zouden de mensen in de beweging erover praten? Hoe moeten we hier ooit nog goed doorkomen. En de Internationale? Jij zou er wel even voor zorgen dat de band met de koloniale revolutie werkelijkheid werd, mister Sal, en alle problemen oplossen. Als ik eens alle schuld op mij nam?

Dat is doorslaan.

Je bent gek, ik verraad toch niemand?

Daar moet je eerst overleg over plegen.

Met wie? Alleen ik kan die verantwoording nemen tegenover mijn geweten. Als het goed afloopt en ze moeten Michel vrijspreken, vindt iedereen het goed. En als het misloopt? Dan zou het toch misgelopen zijn.

‘Michel’, roep ik verrast. Ook hij staat in de lift, geboeid aan zijn parketwacht. ‘Luister Michel’, fluister ik haastig, ‘ik kan alle verantwoording op mij nemen.’ ‘Dat heeft geen zin’, fluistert hij terug, ‘ze weten alles.’ Ze weten alles, dezelfde woorden gebruikte oom Henk, toen hij in de dodencel zat en Bep afscheid van hem nam, met de kleine meid bij zich. Het was als waarschuwing bedoeld. En toch wisten ze niet alles, want het illegale werk kon na enige tijd toch worden voortgezet.

‘Wij zullen jou eerst maar eens horen vandaag’, zegt de commissaris, en pakt het dossier. ‘Ik zal er proces-verbaal van opmaken deze keer.’ De meeste papieren heeft hij al eerder laten zien, mijn antwoord kent hij ook: ‘Daarover kan ik niets zeggen, ik ben niet bereid namen te noemen.’

‘De moffen zouden heel wat minder geduld met jullie hebben gehad.’ Zijn stem klinkt geïrriteerd.

‘Die tijd is gelukkig voorbij.’

‘Dat is waar’, antwoordt de commissaris tot mijn verrassing, en dan: ‘Ik heb ook nog drie weken in Scheveningen gezeten, dat was lang genoeg.’ Even sluit hij zijn ogen. ‘Ik ben er nog kort geleden geweest’, vervolgt hij. ‘In de gevangenis heb ik een jodenjongen opgezocht die met mij in de klas heeft gezeten op de hbs. Die heeft zijn eigen moeder verraden.’

Wat heeft dat te maken met onze hulp aan de Algerijnen? Wil hij net zo lang boren totdat hij op een zenuw

stuit? Want wie als jood de oorlog heeft overleefd zal zich wel schuldig voelen tegenover degenen die niet meer leven. Het kan me allemaal niets meer schelen, en ik snauw hem toe: 'Ik wou dat ik de Schalkhaarder had neergeschoten die mijn moeder kwam halen.'

Is het waar wat ik zeg? Of zijn het grote woorden? Soms denk ik wel eens dat ik liever niet had geleefd dan te hebben meegemaakt wat in de oorlog is gebeurd. Maar ik leef. Ze hadden mij dan zeker ook kapotgeschoten. En Bep? En onze oudste meid? Dan waren er later ook geen kinderen meer gekomen. Ik heb daar al zo vaak over gepiekerd, elke dag opnieuw, dat het een gedachtenflits is geworden.

'Ja, het zal wel twintig jaar duren voordat de politie zich van die blaam heeft gezuiverd', antwoordt de commissaris. Zwijgt. 'Maar die arbeiders van jou, wat hebben die gedaan? Wie hebben de treinen naar Westerbork laten rijden? En naar Polen?'

Het is een zinloos gesprek. 'Ik verhoor je vanmiddag verder', zegt hij en staat op.

Ik word naar een cel onder het Paleis van Justitie gebracht, de ketting losjes om mijn pols. Ik ben er niet de enige. Een man, zenuwachtig van het wachten, moet voor het eerst voorkomen. 'Vooral onderdanig doen', praten anderen hem in, 'dan vindt de rechtbank dat je schuld-bewust bent en kom je er met minder af.' Een jongen van ongeveer zestien jaar huilt, hij heeft de dag voor zijn examen een scheerapparaat gepikt. Twee jongens hebben een meisje verkracht en zijn vanmorgen verhoord. 'Eerst mocht het van haar', stottert één van de twee, 'maar plotseling wou ze niet meer.' 'Jullie lijken wel beesten', had de rechter-commissaris tegen hen gezegd.

Onderdanig doen, daar krijgen ze mij niet voor. Maar als je de schuld op je neemt, hebben ze je dan niet klein? De schuld op je nemen om Michel te helpen is toch heel iets anders?

‘Ken je deze brief?’

‘Ja’, antwoord ik onverwachts, tot verrassing van de commissaris en van mijn advocaat, die bij het verhoor aanwezig is. ‘Ik wil graag een verklaring afleggen.’

Haastig trekt de commissaris zijn schrijfmachine naar zich toe, draait er een vel papier in, tikt en leest hardop: ‘Ik beken.’

De formulering snoert mij de keel dicht. Zo begonnen de verklaringen van de oude bolsjewiki die voor de stalinistische terreur door de knieën waren gegaan. Dat is heel anders, idioot, zij kwamen met de meest waanzinnige schuldbekentenissen, om ten slotte Trotski te besmeuren. Jij helpt Michel juist. En je noemt toch verder geen namen?

‘Ja, ik beken.’

Terwijl de commissaris zich over de schrijfmachine buigt, vertel ik dat in het begin van 1958 van Algerijnse zijde met mij persoonlijk contact werd opgenomen, waarbij mij werd gevraagd of ik wellicht iemand kende die zou kunnen helpen bij het vervaardigen van voor de Algerijnse vrijheidstrijd onmisbare papieren. Ofschoon niet uitdrukkelijk over vervalsingen werd gesproken, en ik te dien aanzien ook geen vragen wenste te stellen, was het mij duidelijk dat het om werkzaamheden ging die, naar wezen en aard, konden worden vergeleken met wat op dit gebied in Nederland tijdens de oorlog door de illegaliteit is geschied.

Ik vertel dat ik mij solidariseer met de nationale vrijheidsstrijd van het Algerijnse volk en mij de positie waarin de Algerijnen in Frankrijk verkeren in sterke mate deed en doet denken aan het lot van de joden in de oorlog, vogelvrij en rechteloos, en dat ik toen heb beloofd te trachten in dezen mijn bemiddeling te verlenen. Om die reden heb ik contact opgenomen met Ab, die bekend was om zijn linkse sympathieën en om wat hij tijdens de oorlog heeft gepresteerd bij het vervaardigen van papieren voor de illegaliteit.

Deze was bereid zijn medewerking te verlenen, en ik heb hem daarom in contact gebracht met het Algerijnse verzet. Afgesproken werd, dat Ab zich een installatie zou aanschaffen waarmee hij de bewuste hulp kon verlenen. Het geld zou door de Algerijnen worden verstrekt, maar ik verklaarde mij bereid daarbij mijn bemiddeling te verlenen. Hoe hoog die bedragen zijn geweest kan ik mij niet nauwkeurig herinneren.

Ook verder had mijn activiteit in dezen een zuiver bemiddelend karakter. Enig financieel belang heb ik daarbij niet gehad of nagestreefd.

Met Jan de Etter, wiens naam ik na mijn arrestatie meermalen heb horen noemen, heb en had ik geen enkele relatie, hoe dan ook, direct of indirect.

De in deze verklaring genoemde feiten waren de politie reeds bekend, zoals mij tijdens de verhoren is gebleken, zodat ik met het afleggen ervan geen enkel belang schaad en slechts mijn eigen verantwoordelijkheid in dezen wens duidelijk te maken.

Terwijl de commissaris van de rijksrecherche razendsnel met twee vingers mijn verhaal op de schrijfmachine rammelt, vraagt hij om mij te overrompelen: 'En welke rol heeft je vriend daarbij gespeeld?'

‘Geen enkele. De Algerijnen hadden alleen contact met mij.’

‘En waarvoor dienden de valse francs, als jij alleen dat allemaal zo goed weet?’

‘Als dreigement’, antwoord ik. ‘Er zou een opschrift op worden gedrukt, ter ondersteuning van de Algerijnse revolutie. Aan de biljetten zou de Franse justitie kunnen zien, dat ze perfect waren nagemaakt, en dat ’t ook anders kon als ’t moest.’

‘En dat hebben ze jou allemaal wijsgemaakt?’ hoont de commissaris. En hij voegt eraan toe: ‘Waar moet je gezin van leven op het ogenblik? Heb je financiële hulp nodig?’

Is dat een politietruc om me te compromitteren? Wil hij me omkopen? Of heeft die man echt met mij te doen? Het kan me ook niet schelen, en ik laat hem weten:

‘Mijn vrouw krijgt elke maand een lening van vierhonderd gulden van *Het Vrije Volk*, plus de premies voor de sociale voorzieningen. Zij redt zich wel, met de hulp van mijn schoonmoeder.’

‘Oké’, verzucht de commissaris. Hij schuift het proces-verbaal in zijn dossier, en staat op met de woorden: ‘Voorlopig zie je me niet meer, ik ga drie weken met vakantie naar Zwitserland. Daarna is er nog heel wat werk aan de winkel.’

Heeft zijn opmerking betrekking op mijn zogenaamde bekentenis? In elk geval hebben we tijd gewonnen.

Bibliothecaris

Ik zit nu al haast twee maanden. Vreemd dat je blij kunt zijn om iets van het eigen leven dat vervlogen is. Een ge-

vangenisstraf is eigenlijk een stukje doodvonnis, je bent voor zo- of zoveel maanden buiten je bestaan geplaatst. Ik voel me tussen de muren vaak eenzaam, zoals een baby eenzaam moet zijn in de wieg en langzaam zichzelf gaat ontdekken. Als een pasgeborene benauwen me de indrukken die op mij af stormen zonder dat ik er al uitdrukking aan kan geven. Zo weet ik me geen raad met ogenschijnlijke kleinigheden. Een woord dat ik me niet herinneren kan, of een naam. Aan niemand kun je het vragen. Had ik maar een woordenboek, of een atlas. Ach, het zijn kleinigheden, ik kan het alleenzijn best verdragen.

Intussen ben ik overgeplaatst naar een andere cel. Tot mijn verrassing kijk ik door een ruit van gewoon glas. Als ik mij in de hoek van de ruimte pers kan ik op een kerktoeren kijken hoe laat het is. Gisteren de hele dag zitten lezen, totdat mijn ogen er pijn van deden. Zal het vandaag wat kalmer aan doen. Vanaf 12 uur is er radio, dat geeft ook afleiding.

Word ik beloond voor mijn zogenaamde bekentenis? Mij is toegestaan in de bibliotheek te werken, iets wat de directeur nooit heeft durven beslissen zonder voorkennis van de officier van justitie, de rechter-commissaris en de commissaris van recherche. Hoe dan ook, ik heb Michel op geen enkele manier belast.

De bibliothecaris is een aardige man. Bij elkaar is het een hele afleiding. Ik zit bij het raam, kan in de verte de straat zien. Van boeken heb ik altijd gehouden en het geeft ook bevrediging, voor de gevangenen de boeken uit te zoeken. Omdat de bibliotheek niet altijd open is heb ik in mijn cel nu een partij boeken, die ik aan de bewaarders moet geven wanneer er 's avonds of tijdens het weekeinde nieuwe gevangenen binnenkomen, een enkel keertje laten

ze me de boeken zelf brengen. Moeder heeft, bijna twintig jaar na Auschwitz, toch gelijk gekregen. 'Die jongen moet in een bibliotheek werken, hij houdt zo van boeken', verzekerde ze vader toen ik als vijftienjarige werk ging zoeken, en op een kantoor terecht kwam. Maar het oordeel van moeder werd niet gevraagd.

Niemandslan

Geërgerd kijkt de rechercheur naar mijn strontbruine basjespak. Hij weet zich er kennelijk geen raad mee. Nu kan iedereen zien dat ik niet vrijwillig meega naar het niemandslan aan de grens bij Vaals, waar ze Ab een getuigenverklaring onder ede tegen ons willen laten afleggen. Die hebben ze nodig om ons te kunnen veroordelen, nu Ab in Duitsland gevangen zit. In opdracht van de FLN is hij in Osnabrück een drukkerij begonnen, waarin hij de bankbiljetten zou drukken. Op de dag dat het karwei geklaard was, is hij met zijn twee medewerkers gearresteerd. Hij heeft een volledige bekentenis afgelegd, die vooral belastend is voor Michel, wiens bloed hij wel kan drinken. In geen geval zal ik aan de grens iets zeggen. Elke discussie met Ab zou worden genoteerd, en hoe vijandig we ook tegenover elkaar mogen staan, de justitie zou pogen de tegenstrijdige verklaringen te gebruiken om de zaak rond te maken. Zo denkt mijn advocaat erover. Maar hoe groter de warboel, hoe volkomener het gekkenhuis, hoe meer het vooronderzoek wordt gerekt. En dat moet. Dat moet. Dat moet. Sjloume de geus. Die rechercheur moest weten hoe rottig ik me voel in die smerige kleren. Hij was het die op het Paleis van Justitie, toen ik urenlang moest wachten

op verhoor, postje voor postje mijn kasboek zat te controleren. En ik had er lol in, want ik heb alle betalingen en uitgaven voor les frères tot op de laatste cent bijgehouden. En altijd speelde daarbij de gedachte door mijn hoofd: mocht er ooit iets spaak lopen, mocht men ons ooit voor valsemunters uitmaken, dan moet het voor Bep en de kinderen, en voor al mijn vrienden en voor het nageslacht duidelijk zijn dat ik er persoonlijk geen financieel voordeel van heb gehad. Wat zal Michel ervan denken als hij me zo ziet aan de grens? In voorarrest hoef je geen gevangenis-kleren te dragen behalve als je buiten de cel werkt, wat ook voor de bibliotheek geldt. Ik zal uit protest weigeren te eten, al mag Michel dat niet weten. Hij heeft tb gehad, stel dat je voor dat hij zich erbij aansluit.

In mijn herinnering was Zuid-Limburg lang zo mooi niet. Als opgeschoten jongen heb ik eens met mijn broer door dit glooiende landschap gefietst. Hij heeft toen een smak gemaakt en een spiertje gescheurd. Hoe lang is het geleden? Westerbork ligt ook in het oosten, maar aan de andere kant van Nederland. Ik voel werkelijk paniek nu de rechercheur mij in de richting van de Duitse grens rijdt.

Vaals. Ik herken het plaatsje niet. De auto komt links van de weg te staan. Mensen worden op een afstand gehouden. Zijn die er allemaal voor ons?

‘Bonjour, Sal.’ Hella steekt haar hoofd door het geopende zijraampje. Zij heeft zich niets aangetrokken van het verbod om naderbij te komen en wil me een sigaret geven. Zou ze Michel ook hebben gezien? ‘Daar staat hij’, zegt ze haastig en wijst op een politieauto twintig meter verderop. Bij de geopende achterdeur zit Jan de Etter. Wat een vuile streek om Michel bij hem te zetten.

Zenuwachtig gebaart de rechercheur dat Hella weg

moet gaan. Nee, ze mag me geen sigaretten geven. Hij heeft er wel een voor me. Ik weiger.

Ook journalisten proberen dichterbij te komen. Er wordt naar me geroepen. Door wie? De rechercheur sluit het raampje. Zelfs de officier van justitie paradeert hier, samen met de commissaris van de rijksrecherche. Ze lopen naar mij toe.

Het verhoor van Ab gaat zo beginnen. Michel en ik móeten daarbij aanwezig zijn, met ons protest hebben ze niets te maken. Wij mogen naast elkaar zitten, maar absoluut niet met elkaar praten, daar zal streng op worden gelet. Aantekeningen? Ja, dat mag. Neem het schrift maar mee, die balpen ook.

Er is bijna geen ruimte meer in de houten keet, die van buiten op een woonwagen lijkt. Achter een tafel zitten de rechter-commissaris, haar griffier, de officier van justitie, en enkele vreemde gezagdragers. Een rechercheur leidt mij langs de commissaris en enige gewapende agenten. Dan moet ik gaan zitten, links van Michel. Mijn rechterpols wordt aan zijn linker geboeid. Hoe kan ik zo stenograferen? Ik wil alles stenografisch opnemen, om geen woord te missen. Aantekeningen? Dit zijn ook aantekeningen.

‘Hoe gaat het, Michel?’ fluister ik, nauwelijks mijn lippen bewegend. Als hij maar niet kwaad is om de verklaring die ik voor de commissaris van de recherche heb afgelegd. Zonder hem te raadplegen. Raadplegen? Alsof dat nog mogelijk was.

Een vluchtige beweging met zijn geboeide hand, dan: ‘Jij moet hetzelfde doen als ik, zelfs als je niet begrijpt waarom.’ Michel staat op, trekt mijn rechterarm mee omhoog en verklaart dat hij hier onder protest naartoe is gebracht, dat hij hier thans *niet aanwezig* is.

Nu verklaar ook ik, *niet aanwezig* te zijn, en terwijl er nog schamper wordt gelachen is het plotseling stil: aan de Duitse kant wordt Ab de keet binnen geleid. Hij is vergezeld van een Untersuchungsrichter, die erop wijst dat een verdachte volgens een bepaalde paragraaf niet verplicht is een getuigenverklaring af te leggen.

‘Wilt u van dit recht gebruik maken?’ vraagt de rechter-commissaris.

Ab likt nog even aan de sigaret die hij zat te rollen, antwoordt: ‘Nee mevrouw.’

Ze zijn een en al vriendelijkheid tegenover elkaar, maar zodra hij in onze richting kijkt krijgt zijn gezicht een verbeten trek.

‘Ik heb hier het getuigenverhoor voor me van Cornelis Brokke.’

Brokke, de Vakman zoals Ab hem noemde. Ze hebben hem onmiddellijk na de inval in Osnabrück vrijgelaten. Hij heeft bij Jan de Etter gewerkt, is uit het verhoor gebleken en heeft duidelijk de politie getipt, al wordt het met klem ontkend.

Terwijl de rechter-commissaris uit het verbaal voorleest, vult Ab aan en corrigeert als hij dit nodig oordeelt, steeds ten laste van Michel. Het is weerzinwekkend, en ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat het spelletje is ingestudeerd, al dagen tevoren.

‘Wat is uw mening over Cornelis Brokke?’

‘Ik heb hem meegemaakt toen hij door de Duitse politie werd gearresteerd. Dat was bepaald niet een man die zich geen zorg maakte omdat men hem niets zou kunnen maken. Ik vond hem op dat moment een doodsbanige psychopaat.’

Een ruk aan mijn hand onderbreekt opnieuw mijn poging, een stenografisch verslag te maken. Michel staat op. 'Agent-provocateur', bijt hij Ab toe.

'Houd uw mond!' 'Ik laat u verwijderen.' 'U beledigt een getuige.' De kreten klinken door elkaar, terwijl Ab erbij zit alsof het hem niet aangaat.

Dan wordt het verhoor geschorst.

De rechter-commissaris van Zuid-Limburg stelt zich voor, in een kamertje waar men ons heen heeft gebracht.

'Ik ben hier verantwoordelijk voor de goede gang van zaken en kan niet toestaan dat een getuige wordt beledigd.'

'Beledigd?' antwoordt Michel schamper, 'hoe moet ik mij dan voelen. Uw getuige weet precies wat hij moet zeggen om mij zo zwaar mogelijk te belasten.'

'U kunt hem toch wraken als getuige?'

Michel haalt zijn schouders op.

Even denkt de rechter-commissaris na, het lijkt haast of hij er zelf mee inzigt.

'Het is toch duidelijk, dat getuige zijn huid wil redden ten koste van mijn vriend?' zeg ik nu.

'Dat is iets anders. In elk geval doe ik een beroep op u als intellectueel, u tegenover iemand als de getuige niet zo te laten gaan. Is dat afgesproken?' vraagt hij Michel.

De rechter-commissaris wil van Ab weten of wij op de hoogte waren van zijn samenwerking met Jan de Etter.

'Eerst niet, maar toen ik zijn drukkerij in Ouderkerk wilde huren waren zij daartegen en hebben me voor hem gewaarschuwd.'

De leugenaar. Met geen woord heeft hij ooit over de

drukkerij van de Etter gesproken. Wel heeft hij een drukkerij van een zekere Stoomgaren ter sprake gebracht, maar ook daar zijn wij niet op ingegaan. In Duitsland moest hij de zaak maar verder in rechtstreeks contact met de Algerijnen regelen. En wat de Etter betreft? Eens heeft hij tegenover mij, heel voorzichtig die naam laten vallen. Hij was hem tegengekomen, polste hij, en wou weten hoe ik over die man dacht. Toen, die eerste en enige keer, heb ik Ab duidelijk gemaakt, nooit, en op geen enkele manier iets met de Etter te maken te willen hebben. Dat was alles. Daar is wat mij betreft alles bij gebleven. Ab heeft desondanks al die tijd met de Etter samengewerkt, zonder ons medeweten. Zal ik precies vertellen hoe het werkelijk is gegaan? Maar dat is juist de bedoeling van hun verhoor, zo willen ze de zaak rond krijgen.

Plotseling wordt de deur van de woonwagen geopend. Een adjudant van politie komt binnen. Als hij de deur achter zich wil sluiten waaien enige papieren op de grond. De rechter-commissaris raapt driftig de vellen op, zoekt alles bij elkaar, en vraagt dan aan Ab of hij wist dat de Etter voor de BVD werkt?

Een schok siddert door de boei die Michel en mij verbindt. Onrust is er ook achter de tafel van gezagdragers, de officier van justitie probeert voorzichtig in te grijpen. Ab kijkt verbijsterd, de vraag heeft hem overrompeld. 'Hoe komt u daarbij?'

Dan blijkt dat de rechter-commissaris beschikt over een verhoor waar wij niets van wisten: de Vakman heeft verklaard dat de Etter tegen hem heeft gezegd dat hij niet bang hoefde te zijn omdat hij aan alle kanten door de BVD was gedekt.

Even is het stil. Schichtig kijkt Ab in onze richting, slikt,

antwoordt: 'Dat hij zulk werk deed wist ik al van na de oorlog, dus dat verhaal verbaast mij niet. Of hij in de laatste jaren nog contact met de BVD had is mij niet bekend.'

Terwijl de rechter-commissaris na elke vraag het antwoord van Ab opnieuw formuleert en aan de griffier dicteert, heeft zij nu een ander vel gepakt en vraagt verder aan haar getuige: 'Wat wist u van die machines af?'

Onmiddellijk sta ik op en vraag: 'Waarom heeft de griffier het vorige antwoord niet genoteerd?'

'U wilde toch geen vragen stellen?' zegt de rechter-commissaris sarcastisch, 'u bent hier immers niet aanwezig?'

'Goed, ik ben hier niet aanwezig. Maar de officier van justitie wel, en de rechter-commissaris van Zuid-Limburg, en u zelf. Die zullen voor de rechtbank onder ede niet kunnen ontkennen wat hij hier heeft verklaard.'

Even kijkt de rechter-commissaris om zich heen, in gesloten gezichten, en zij dicteert alsnog het antwoord.

Als een schooljongen steekt Ab zijn vinger op, voegt eraan toe dat hij wel wist op welke manier de Etter daar werkte en daarom ook geen angst voor hem had.

Ik wil meer vragen, maar de rechter-commissaris hamert: 'Wilt u uw mond wel eens houden, ik sta dit niet langer toe.'

Opnieuw worden wij weggeleid. Politie mannen jagen mensen naar achteren. Rustig slentert een jongeman in mijn richting, doet alsof hij bij het apparaat hoort, houdt zijn aktentas netjes onder zijn arm. Ik ken hem van *Het Vrije Volk* en schreeuw naar hem, nog voordat de recherche hem kan weggagen: '*De Etter werkt voor de BVD.*'

Als het maar in de krant komt, in godsnaam, zodat

iedereen weet dat wij het slachtoffer van een provocatie zijn en niets met die smeerlap van doen hebben.

Middagverhoor.

‘Nein, ik heb niets te verklaren.’ Helmut glimlacht even in mijn richting. Wil hij zich rehabiliteren voor de belastende verklaring na zijn arrestatie?

Vandaag, op de 5de oktober 1960, is onze Ellen getrouwd. Ik had gevraagd, op het stadhuis te mogen zijn; waarschijnlijk is om die reden het verhoor in Vaals juist op deze dag vastgesteld. Ik fluister naar Michel, die nu tegenover mij in de politiewagen zit: ‘Weet je dat onze oudste vandaag is getrouwd?’ ‘Ja, dat is waar’, antwoordt hij verrast. Hij heeft tranen in zijn ogen, en ik zou hem daarvoor willen omhelzen.

‘Ze komen om vijf uur op bezoek in het Huis van Bewaring. Als we maar op tijd in Amsterdam zijn.’

Waar is het wachten op? De auto moet ons naar de trein brengen. Wij mogen samen reizen, op voorwaarde dat er niet wordt gepraat.

Hella haast zich naar de open achterdeur.

‘Michly’, noemt ze Michel, en hij antwoordt snel: ‘Je moet iets kopen voor de kinderen van Sal.’

De rechercheurs staan een gesprek niet toe. Hella staat nu zwijgend op een afstand, kijkt Michel aan met haar grotere donkere ogen.

‘Zie je hoe haar ogen schitteren?’ zegt Michel zacht tegen mij, maar ik kijk verlegen de andere kant uit om hen niet te storen.

En weer spreken wij met woorden die niemand kan verstaan, in klanken die zich oplossen in het geraas van de

trein nog voordat zij de twee chercheurs tegenover ons kunnen bereiken. Ik voel mij één met Michel, het maakt me gelukkig zo naast hem te zitten, hoe rot de omstandigheden ook zijn. Ik zal hem beschermen zoveel ik kan, en dat heb ik ook gedaan, daar mag hij niet aan twifelen. 'Elke keer als ik je zie krijg ik nieuwe moed', fluister ik, en Michel antwoordt: 'Ik ook.'

'Je kunt mij geloven, Michel' – en ik druk mijn hand tegen hem aan – 'ik heb niets geweten van het contact van Ab met de Etter. Ik geef je er mijn woord op.'

Voort jaagt de trein door het golvende landschap. Een van de chercheurs leest een krant, de ander schilt een peer. De reis duurt lang en zij sluiten hun ogen, soezelen wat voor zich uit. Michel en ik, aan elkaar geboeid, kunnen toch niet weglopen.

'Hoeveel zouden ze ons geven denk je?' fluistert Michel.

Hoe zou ik het weten. Ik zal het niet te erg maken: 'Twee jaar, drie misschien.'

'Voor mij drie, minstens', antwoordt Michel. 'Jou zullen ze spoedig vrijlaten.'

In geen geval eerder vrij, dat wil ik niet: Michel achter de tralies en ik erbuiten, terwijl ik minstens zo schuldig ben, dat nooit. En ik antwoord: 'Mais non, Michel.'

'Je hebt het gezien. Ze spelen alle schuld naar mij toe. En eigenlijk is het begrijpelijk. Het is de logica van de zaak.'

'Dan moeten wij de wetten van de logica veranderen.' Ik voel mij wanhopig terwijl ik het zeg. En toch: ik heb het al geprobeerd met de verklaring waarbij ik de schuld op mij neem. De rechter-commissaris is er in Vaals niet eens op ingegaan. Hoe zou Michel erover denken? Ik kan het nu vragen. Zou ik het durven?

‘Wat denk je van mijn verklaring voor de rechter-commissaris? Ik heb het alleen maar gedaan om je te helpen.’

‘Dat weet ik’, antwoordt hij, en dan: ‘C’est une thèse possible.’

Alleen het denderen van de trein verstoort de stilte. ‘Je moet niet meer aan zelfmoord denken, Michel, ik zal je altijd helpen.’

‘Dat weet ik. Ik studeer nu veel en heb *Oorlog en vrede* van Tolstoi gelezen, en de biografie van Jones over Freud. Die moet je ook lezen.’

‘Maar dat heb ik’, antwoord ik verheugd en zo hard, dat een van de chercheurs even zijn ogen opent.

Michel heeft ook de werken van Plato opnieuw bestudeerd. Ja, hij is knap. Ik wou dat ik zo knap was. Ik ben wel aan Hegel begonnen, verschrikkelijk moeilijk en meer dan de helft snap ik niet, maar wat je begrijpt is soms een openbaring. Clausewitz ben ik ook gaan lezen, omdat volgens hem het gevecht op het slagveld en het gevecht voor de rechter door dezelfde wetten worden beheerst. Het tijdrekken past er ook in. ‘Je moet proberen Seneca te krijgen, en *Listen, Yankee* van Wright Mills over Cuba’, zegt Michel.

In gedachten nu, vervolgt hij: ‘Een oude Griek heeft eens gezegd dat je pas aan het eind van de reis de balans kunt opmaken.’

Is Michel bang dat ik niet tot het eind toe in de beweging zal blijven? Toch heb ik hem eens, na die narigheid met het trio, gezegd: ‘Al blijven wij tweeën over, ik heb de koers van mijn leven bepaald.’ Dat heb ik nu weer bewezen, na alles wat er is gebeurd en na wat ik op het spel heb gezet. Er bestaat voor mij niets anders meer. Welke reden kan ik nog hebben om me met het kapitalisme te verzoenen?

Mijn heil zoeken bij het stalinisme of het reformisme? Om de arbeiders in slaap te sussen? Of iets anders gaan doen, schrijven bij voorbeeld, wat ik eigenlijk had gewild? Maar de wereld moet veranderd worden.

De trein rijdt het Centraal Station binnen, dat er grauw uitziet. Straks gaat ieder van ons naar zijn eigen cel. Het is half vijf, en ik zal bijtijds terug zijn om mijn oudste dochter en haar man te omhelzen in de spreekkamer van het Huis van Bewaring. Even staan Michel en ik op het peron, nog aan elkaar geboeid, buiten gehoorsafstand van de rechercheurs die iets met elkaar bespreken.

‘Luister, Sal, weet jij een adres waar ik zo nodig naartoe kan vluchten?’

Een adres in de buurt van het Leidseplein? De kunstschilder woont vlakbij, die mee was naar het Wereldcongres. Het is riskant, maar aarzel niet, straks komen die rechercheurs, en ik antwoord, zachtjes, en toch duidelijk voor Michel: ‘Marnixstraat honderdzestig, honderdzestig, honderdzestig. C’est Arie, de kunstschilder die op het Wereldcongres was.’

Het lange wachten

De man die ons verraden heeft, de Vakman, is als getuige door de rechter-commissaris gehoord. Een stumper met een hazelip, die nauwelijks uit zijn woorden kan komen. Wij moesten erbij zijn, om vragen te stellen. Op een vraag van mij, of hij ons heeft aangegeven, antwoordde hij ontkenkend, en dat werd door de griffier zo genoteerd, zonder enig bezwaar van de rechter-commissaris. Toen wij later het proces-verbaal te lezen kregen bleek uit vele bijzinnen

en nauwelijks te ontwarren tegenstrijdigheden, dat hij het feit wel toegaf. In een brief aan de rechter-commissaris heb ik daarop gewezen. Michels advocaat waarschuwde mij, dat ik de autoriteiten niet te veel tegen mij in het harnas moest jagen. Voor mijn advocaat is het 't voorname dat de getuigenis van de verrader wordt ontzenuwd. Belangrijk is dat wel, maar tegelijkertijd is de getuigenverklaring van Ab zo belastend, dat een mens het er benauwd van krijgt. Hij is overal bij betrokken geweest, de valse persoonsbewijzen, het Franse geld en de wapenfabriek. Zonder hem zou dit alles trouwens niet tot stand zijn gekomen, zodat ik er eerst prat op ging dat het contact met hem door mij, de grote revolutionaire held, was gelegd. Waar in de hele wereld zou Michel op een zo volledige, onvoorwaardelijke steun hebben kunnen rekenen? In mijn grootheidswaan vergeleek ik mezelf met Swerdlov, de organisatiesecretaris van de Russische communistische partij onder Lenin en Trotski, die, naar Trotski later schreef, op het ogenblik dat Lenin een probleem aan hem voorlegde, de organisatorische oplossing al klaar had liggen. Al gauw verschrompelt mijn fantasie, als ik bedenk dat Ab bij zijn werk een verrader heeft ingeschakeld. Dat zal mij altijd dwars blijven zitten. Dat zal altijd tegen mij gebruikt blijven worden. De revolutionaire beweging krioelt van verraders. Lenin stelde vertrouwen in Malinovski, de leider van de bolsjewiki in de Doema-fractie, die voor de tsaar bleek te werken. Wat kon Lenin eraan doen? Trotski heeft kort voor zijn dood geschreven dat een te grote angst voor verraders de revolutionaire beweging verlamt, dat men dan beter het risico kan nemen dan niets doen. Hijzelf liet zijn moordenaar tot zijn huis toe, ondanks een waarschuwing van Natalia. En ook zijn zoon

Leon Sedov werd vermoord. Zijn nauwste medewerker bleek een GPOE-agent te zijn.

Het is een schrale troost, en het heeft mij er niet van weerhouden, bij de rechter-commissaris 'onze' verrader aan de kaak te stellen. Al was het maar om opnieuw verraaging te zaaien bij het vooronderzoek, om opnieuw vertraging te bewerkstelligen. Want een veroordeling nu zou minstens vijf jaar cel opleveren. Het moeilijkst is 't, consequent het spel naar buiten toe te blijven spelen. Er klinken protesten op tegen het lange voorarrest, en in mijn brieven aan Bep wakker ik dat vuurtje aan. Ze worden stapelgek van me, allemaal. Zelfs Hella is woedend op mij.

Het voorarrest, dat zich als een elastiek laat uitrekken. Tot het breekt. Tot het breekt? Dat mag niet gebeuren. Op het juiste ogenblik moet de zaak rond zijn. Het kan anders tegen ons gaan werken. Stel je voor dat ze zich nog verder in details gaan verdiepen. De commissaris van de recherche liet me een vervalst paspoort zien, in de veronderstelling dat wij er iets mee te maken hadden. Ik heb hem geantwoord dat hij nooit genoeg schijnt te hebben, dat het is alsof hij zout water drinkt. Wat zouden ze precies weten? Of vermoeden? De Algerijnen hebben advies gevraagd, om een hoogspanningsdraad te kunnen neutraliseren. Bij de minste aanraking ermee ben je hartstikke dood. Eerst hebben ze de Chinezen ervoor benaderd. Die hebben immers meer ervaring dan wie ook met het graven van tunnels en dergelijke zaken. De Chinezen hebben geantwoord dat de Algerijnen het zelf moeten uitzoeken, dat de revolutie het vernuft scherpt. Mao en zijn mensen zijn niet toevallig grootgebracht in het stalinistische kamp, en

dus ben ik maar weer, als een steunende egel, op sjouw gegaan, en hoorde ten slotte van een elektricien, dat je met rubber laarzen aan je voeten, en rubber handschoenen aan je handen, de elektrische stroom kunt trotseren.

Ik bijt mijn tanden op elkaar om het klapperen te bedwingen. Zaterdagmiddag, niemand kan mij helpen. Sinds mijn terugkeer van het douchen gaapt de krant in mijn cel mij aan. Vijf Franse advocaten worden van samenspanning met de FLN beticht, op grond van een document dat bij mij thuis gevonden zou zijn. Zij noemen het anoniem en vals, en terecht, want nooit heb ik zelfs hun naam gehoord. Hoe zou ik, die sinds 1958 niet meer in Frankrijk ben geweest, iets met Parijse juristen van doen hebben?

Nu begrijp ik waarom thuis enige weken geleden op nieuw huiszoeking is gedaan. Twee rechercheurs waren bij Bep verschenen. De een bleef beneden, de ander ging naar de zolder om, naar hij zei, iets in beslag te nemen dat per abuis was teruggegeven met de stukken die niet onder het beslag bleken te vallen, zoals de schriften van Henk Sneevliet. Bep wist niet wat zij moest beginnen, bij de ene rechercheur in de huiskamer blijven of met de andere mee naar boven gaan. Onmiddellijk na hun vertrek had zij mijn advocaat opgebeld, die haar aanraadde, het gebeurde nauwkeurig te noteren en verder een dagboek bij te houden. Mr. Smeets had het mij kort daarna verteld en mij gevraagd of ik enig idee had waarop het raadselachtige bezoek betrekking kon hebben.

Ik moet zo gauw mogelijk met Mr. Smeets spreken. Ik trek aan de knop, waardoor buiten de cel de klep openvalt die de bewaarder waarschuwt. Het blijft echter stil op de ring. Heftig bons ik met twee vuisten op de deur. Ach,

natuurlijk, de bewaarder is bij de douchecellen. Hij kan mij alleen horen als ik schreeuw. Het beven neemt toe. Steeds harder schop ik tegen de celdeur.

Nu hoor ik stappen op de ijzeren gangvloer. Sleutels rammelen, de deur glijdt open. Het is bewaarder Leenheer. Hij kijkt mij kwaad aan:

‘Je weet toch dat het zaterdagmiddag is, en dat ik niet meteen kon komen. Wees blij dat ik er geen rapportje van opmaak, anders ga je naar de strafcel. Wat is er aan de hand?’

‘Ik wil onmiddellijk mijn advocaat spreken.’

Leenheer vraagt me of ik gek ben, of ik niet weet dat hij geen contact met hem mag opnemen, en de directeur is er nu niet om het te vragen. Maar al eerder heeft hij mij geholpen, door mij een onderschepte brief te laten lezen van Hugo uit Zuid-Amerika. Dus druk ik hem het krantebericht in de hand.

Diezelfde middag nog komt mijn advocaat mij opzoeken. Ook hem bezweer ik dat de Franse advocaten mij volstrekt onbekend zijn. Er moet zo gauw mogelijk iets gebeuren, een brief aan de minister van Justitie of iets dergelijks.

Bep heeft er intussen met Hella over gesproken. ‘Wat kunnen we eraan doen?’ vraagt Bep. ‘De justitie om een verder onderzoek vragen is onzin’, antwoordt Hella scherp, ‘zitten we al niet genoeg in de problemen?’

Met tegenzin leg ik me bij haar standpunt neer. Zij maakt zich grote zorgen over Michel, en dat is haar niet kwalijk te nemen. Voor mij gaat hij ook voor. Mag daar het lot van de Parijse advocaten aan worden opgeofferd? Gelukkig zijn zij nog niet in staat van beschuldiging ge-

steld. Voor de zekerheid vraag ik mijn advocaat, bij de commissaris namens mij protest aan te tekenen.

Behalve het bibliotheekwerk moet ik nu ook stencils tikken voor de radiokrant met de programma's die de gedetineerden mogen horen. Er is werk genoeg, de dagen zijn zo om. Van mijn vrienden buiten de cel ontmoet ik een vijandschap die me wanhopig maakt. Het rekken van het voorarrest keert zich tegen mij, en ik heb er geen verweer tegen omdat ik moet zwijgen. Hella weigert mijn advocaat te betalen. Gelukkig heeft Michel mij via de verzekering gegeven er persoonlijk garant voor te staan. Voordat je zo'n boodschap ontvangt is er van alles gebeurd, en dan klamp ik me aan een medegevangene vast, die me van zijn gevangenisloontje op een reep trakteert, of een krantenknipsel voor me bewaart. En ik doe een beroep op mijn schoonmoeder, zolang het voorschot te betalen.

Op dinsdag beginnen we aan het uitzoeken van de boeken. Voor de vrouwen mag ik uitsluitend boeken met witte plakkertjes kiezen. Zij kunnen in geen geval aanspraak maken op 'boeken voor volwassenen'. Elk plakkertje heeft zijn eigen vorm. Cirkeltjes, halve cirkeltjes, kruisjes, vierkantjes, sterretjes en andere meetkundige figuren geven aan bij welke groep een gevangene is ingedeeld: de pienteren, de achterlijken, en alles wat daartussen ligt. Dat staat op de lezerskaart vermeld, en de keus van de voor hem of haar bestemde boeken bestaat er voornamelijk uit, identieke figuurtjes bij elkaar te zoeken, al wordt het iets anders nu ik verschillende gedetineerden ken en zelf voor ze uitzoek.

Bij de vrouwen ligt het moeilijker, die leer je niet kennen, behalve uit hun hartekreten op de deur van de lucht-

plaats. Als we boeken de trap op naar de vrouwenafdeling gesjouwd hebben, stuiten we op een muur van matglas. De bibliotheekmeester belt aan. Een fluitje weerklinkt. De schaduwen van alle vrouwen, die in de celgangen aan het werk zijn, met bezem, stoffer of spons, fladderen weg. Voorzichtig wordt de deur geopend. Wij schuiven de boeken naar binnen en moeten onmiddellijk vertrekken. Zelfs een stoffer voor de vrouwenafdeling mag hier geen handvat hebben. In de ingebonden jaargangen van geïllustreerde tijdschriften worden mannen en vrouwen stelselmatig voorzien van kloeke geslachtsdelen, die door grillige halen in elkaar verstrengeld zijn. Twee dagen per week zit ik ze ingespannen met bleekmiddel te verwijderen, of met een mesje weg te krabben. Wordt het me te moeilijk, dan scheur ik het blad eruit, met toestemming van de bibliotheekmeester die er een stempeltje bij zet.

In mijn cel heb ik een plantje staan, een kamerlinde naar het schijnt. Waarschijnlijk geef ik het te veel water, want de plant doet het slecht. Een grassprietje en wat onkruid varen er wel bij.

Ik heb zowaar een druk leven. De bibliotheek wordt gereorganiseerd. De hele dag ben ik in de weer. In de Duitse boeken heb ik hakenkruisen ontdekt, die nu ook verwijderd worden. Als de bibliotheekmeester zijn zin had gekregen, zat ik ook nog 's avonds boeken te plastificeren, maar dat heb ik geweigerd. In de avonduren neem ik gortdroge pakken jurisprudentie door over valsemunterij, wapenhandel en valsheid in geschrifte. En terwijl de maanden van het voorarrest een repeterende breuk zijn geworden, blijf ik braaf doorsnuffelen op zoek naar... ja, naar wat eigenlijk?

Een oude man, een onderwijzer die tijdens het luchten als een opgewonden kind om me heen draait, vertelt dat hij eerst geschrokken was van de versomberde, verstilde indruk die ik op hem maakte. Later was hij juist getroffen door mijn vrolijkheid. Waarom letten andere mensen altijd op mij, en zijn ze zo gevoelig voor mijn stemmingen? Een jongen begon zelfs te huilen toen ik tegen hem snauwde.

Vannacht ben ik gevlucht. Het ging allemaal heel makkelijk. In een droom los je de problemen nu eenmaal zonder hindernissen op. In de praktijk is het zo eenvoudig niet, omdat, als er al geen grote praktische obstakels in de weg staan, je geweten wel voor spelbreker zorgt. Vorige week bleek een van de gedetineerden aan tuberculose te lijden. Omdat ik bij hem met boeken in de cel was geweest, moest ik doorgelicht worden. De recherche wilde me eerst een stok in een broekspijp steken, die met een slot aan mijn been zou worden bevestigd. Na veel protesteren en beraadslagen mocht ik gewoon mee, als ik op erewoord beloofde niet te zullen vluchten.

Die belofte kostte me geen moeite. Maar ineens deed zich werkelijk de kans voor ervandoor te gaan. Op de Nieuwe Achtergracht bleven de rechercheurs in de wachtkamer achter. Tijdens het uitkleden voor een röntgenfoto, in een hokje met een raampje aan de grachtkant, realiseerde ik me dat het doodeenvoudig was de benen te nemen. Even stormden alle twijfels op mij af. De grootste teleurstelling was dat de dokter die mij beklopte en beluisterde, geen woord tegen me zei.

In mijn cel hangen twee grote takken kerstgroen. Eigenlijk had ik maar recht op een, maar een ander wilde de zijne niet hebben. De prikkelende harsgeur verdringt de stank van de kiepelton.

Vandaag heb ik Clausewitz weer opgepakt. Hij schrijft dat, ook bij tegenslagen, het geluk hem nooit verlaten heeft, zodat het haast een tweede natuur van hem geworden is, er onder alle omstandigheden op te vertrouwen. Hoe vaak is ook mij niet gebleken dat ik in dingen die van wezenlijk belang zijn een geluksvogel ben, en hoe ogenschijnlijke pech of tegenslag later juist een bescherming tegen groter ongeluk bleek te zijn. Het gelukkigst was ik met een aanmoediging in een brief van Bep: 'We zullen maar weer alles in het grote geheel bekijken, hè?' Als ik de kracht kan blijven opbrengen, alles 'in het grote geheel' te bekijken, dan zullen de tegenslagen me niet klein krijgen.

Ik heb kiespijn. Een maand geleden is van een geplombeerde kies een stuk afgebroken. Ik was er toen mee bij de tandarts, maar die mocht volgens de voorschriften in een Huis van Bewaring geen constructief werk doen, zoals hij het kies formuleerde. 'Probeer het er zo lang mee tot u in vrijheid komt. Krijgt u voor die tijd pijn, dan kan ik hem altijd nog trekken.' Die pijn is nu gekomen. Gisteren las ik in de *Grundlinien der Philosophie des Rechts* van Hegel, dat het inzicht in de straf voor het individu de geestelijke vrijheid herstelt. Daar houden we het dus maar op. Minus de kiespijn.

Een fijne brief, een prettig bezoek, het betekent alles voor me. Het leven hier gaat dan werkelijk buiten me om. Het is hier allemaal zo armzalig en fantasieloos, dat het gevoel me bekruipt dat een gril van het lot me in een wereldje heeft geworpen, zo bizar en potsierlijk, dat ik automatisch toeschouwer word. De werkelijke straf is, geïsoleerd te zijn van wie je lief zijn en het werk dat je lief is.

De bibliotheekmeester is een vriendelijke man. De sportmeester, die ook vaak in de bibliotheek werkt, eveneens. Beiden zijn in zekere zin gevangenen van het systeem. Meer dan zichzelf weten. En meer vaak dan de gevangenen zelf. Zo filosofer ik maar wat in de ruimte, en vliegen de dagen om.

Ik had nogal wat last van koortsuitslag, het verdween, kwam terug, verdween, kwam terug, tot de dokter, hoewel er van bloedarmoede geen sprake is, staalpillen heeft voorgeschreven, die ik nu vol vertrouwen inneem. En mijn koortsuitslag verdwijnt gelukkig. We zullen het maar op verminderde weerstand houden. Zo'n 'voorarrest' van een kleine acht maanden gaat je nu eenmaal niet in de kouwe kleren zitten. Om er bij mij de moed in te houden geeft de vrouw van mijn advocaat hem stukjes kaas mee, die ik als hij op bezoek komt haastig in het advocatenkamertje moet doorslikken.

Vandaag zitten wij precies acht maanden in voorarrest. En hoewel ik het zelf zo heb gewild, begint het me toch danig op mijn zenuwen te werken. Hella beweert dat mijn advocaat toegeeft aan de druk van justitie, en zulke conflicten zijn afschuwelijk wanneer je er alleen met de muren en met Clausewitz over kan praten, die 'frictie' onvermijdelijk noemde. Want bij Clausewitz probeer ik steeds een bevestiging van mijn standpunt te vinden, en dat is een klein kunstje. Overal tref je wel opvattingen aan die je in je schema kunt passen. Zou ik bang zijn voor het naderende proces? Zou dat de werkelijke reden van mijn verdragings-tactiek zijn? En van welke kant je het ook bekijkt: een proces zou op dit moment tot zware straffen leiden, al was

't maar om de Franse regering tevreden te stellen. Is er eenmaal vrede... maar wie garandeert dat die vrede gauw komt? Het is en blijft een gok. In het ongunstigste geval is het rekken tevergeefs. Ook dan wordt het voorarrest van de straf afgetrokken. Intussen moet ik tegenover justitie de schijn ophouden. Ik bombardeer ze met protesten, protesten die nu ook door vrienden buiten de gevangenis worden overgenomen. Het lange voorarrest groeit uit tot een publiek schandaal. Mijn geweten knaagt. Van dat spelletje met de tijd lig ik soms een hele nacht wakker. Dan stort ik me overdag in de boeken, om te vergeten.

Gisteravond was er een amusementsclub. Voor het verzoekprogramma heb ik een kinderplaatje van Danny Kaye aangevraagd: 'They are nice, old people, they are nice, they tell you happy stories once and twice.' Soms heb ik het gevoel, honderd jaar oud te zijn.

Ik lees nu *De laatste der rechtvaardigen* van Schwarz-Bart. Het stemt me triest. De heldenrol van de politie bij de jodenvervolgingen, op jacht naar onschuldige en weerloze mensen, wordt erin belicht.

Er is tegen de Parijse advocaten een proces aanhangig gemaakt, en ik heb besloten het zwijgen te verbreken. Aan mijn beslissing is een veldslag met Hella voorafgegaan. Zij vindt dat wij met de Parijse advocaten niets te maken hebben, en dat elke inmenging het lot van Michel onzeker maakt. Haar angst is begrijpelijk, en ik heb er steeds rekening mee gehouden, maar het zou afschuwelijk zijn, als de advocaten veroordeeld worden voor een zogenaamd bij mij gevonden document. Afschuwelijk voor hen, afschuwelijk ook voor mij, want mijn naam zou verbonden worden aan de straf die hun wordt opgelegd. Dit is voor mij

een keerpunt in mijn leven. Tegen mijn advocaat heb ik steeds gezegd, dat de belangen van Michel boven de mijne gaan, omdat hij onmisbaarder is dan ik, en omdat zijn toestand als niet-Nederlander veel riskanter is. Maar nu gaan de belangen van de Parijse advocaten voor die van ons allebei. Je kunt, hoe belangrijk je ook bent, niet van het principe uitgaan dat je onder alle omstandigheden voorrang hebt als het lot van anderen op het spel staat. Natuurlijk, Michel en ik zitten allebei gevangen, en hij kan op mij rekenen. Het zou een ramp zijn, als wij verdeeld voor de rechtbank verschenen. Maar als ook hij zich op het standpunt stelt dat we de Parijse advocaten in de steek moeten laten, bedank ik na onze invrijheidstelling voor de Vierde. Ik heb hem dat laten weten, en hij heeft aan Hella de boodschap doorgegeven: 'Laten we de Parijse advocaten ondersteunen zoals Sal het verlangt, al doen we het maar voor Sal.'

Alle kostbare dingen zijn het waard, er zuinig mee om te springen. Die gedachte overviel me bij het wakker worden. Wat me de laatste tijd voortdurend bezighoudt is dat sommige van mijn vrienden mij, om het voorzichtig te zeggen, nogal slordig behandelen. Ik ben het zat, als een vod behandeld te worden.

Voor het eerst sinds tien maanden heb ik vanmorgen weer een ei geproefd. Ernaast prijkte een krentenbol. Die traktaties zullen zich tijdens beide feestdagen nog wel herhalen. Er is echte koffie, ook al vanwege Pasen.

Ik heb *Vrij Nederland* ontvangen, waarin een bijzonder sympathiek artikel staat van Fons Hermans die het voor ons opneemt. Hij zegt dat het niet aangaat, politieke gevangenen als criminele gevangenen te behandelen. Zelfs in

het tsaristische Rusland zaten de politieken apart. Maar het heeft ook zijn goede kanten, deze zijde van de wereld eens te leren kennen. Naast doorgewinterd gajes, met wie ik elk contact mijd, ontmoet ik hier toch ook heel wat door het leven verknoeide stumpers.

Gisteren hoorde ik op de radio, dat Cuba is gebombardeerd. De reactie daarop in Zuid-Amerika zal nog wel blijken. Alleen wie de stemming van de Zuidamerikaanse massa's niet kent, kan een dergelijke domheid begaan.

Het lange wachten maakt me agressief. Bij het minste of geringste vlieg ik op, en dan is voorzichtigheid geboden. Voor je het weet zit je in de narigheid. Daar ben ik bang voor, na al het geduld dat ik heb weten op te brengen in afwachting van het proces.

De vredesonderhandelingen tussen de Algerijnen en de Franse regering gaan nu dan toch beginnen. Wie had dat enige jaren geleden kunnen denken? En voor het eerst krijg ik de zekerheid, dat het rekken van het voorarrest zin heeft gehad.

Ik heb wel eens risico's in het leven genomen, maar altijd voor goede, nooit voor slechte dingen. Ik heb altijd een afschuw gehad van mensen voor wie woord en daad verschillende zaken zijn. Was ik overtuigd van het recht van hen die een beroep op me deden, dan wilde ik me er niet met lege woorden van afmaken. De mislukte invasie op Cuba, nu weer een opstand van de generaals in Algerije, nee, een rustige wereld is het niet. Wanneer ik vrij ben wil ik zon, zon en nog eens zon. Zulke gevoelens laten zich niet meer onderdrukken, nu ik in de krant lees dat ons proces eind juni zal plaatsvinden. Ik ben werkelijk benieuwd wat men in het laatste driekwart jaar aan nieuw bewijsmateriaal bijeen heeft gebracht.

25 maart 1961, zaterdagavond. Zojuist krijg ik het volgende telegram: Mirjam, 7 pond, alles goed, dochter prima!

Mijn eerste kleinkind. Ik moet mijn emotie even wegslikken. Wat een blijdschap.

Mijn hart verlangt naar de vrijheid. Ik was lui vanmorgen, kon niet goed wakker worden en heb lopen dromen en scharrelen. Van Gogh brengt wat zon in mijn cel. Zoals hij eens een boeket gladiolen schilderde, zo overvol dat er enkele naast de vaas vielen, zo heeft hij ook een straaltje zonneschijn voor mij laten vallen.

Het eten zit er net in. Andijvie en een visje voor de vrijdag. Om 1 uur luchten. Vandaag zitten we precies negen maanden in voorarrest. Naar wat ik in de loop van die tijd zo heb gehoord, is een lang voorarrest waarlijk geen uitzondering. De Raadskamer heeft mij meegedeeld, dat sluiting 'omstreeks begin april' kan worden verwacht. Het is nu alsof de tijd mij niet meer aangaat. Ik kan er niets meer aan veranderen, en daar stel je je op in.

Als ik al die jonge mensen hier zie, die toch nog alles van het leven zouden moeten verwachten, doet mijn hart wel eens pijn. Wel, we hebben aan onze eigen sores meer dan genoeg. Ik knok me erdoor, zo goed en zo kwaad als het gaat. Het gevecht met de rechtbank nadert. Algerije onderhandelt met Frankrijk. Onze zaak wordt volgende maand gesloten. Voor ons gaat de strijd weer beginnen.

Donderdag heb ik de 'grote sluiting' gekregen. Adieu voorarrest, naar de hel voorarrest. En toch: wat een geluk, dat het zolang heeft geduurd.

30 april: De generaalsopstand in Algerije is als een kaartenhuis ineengezakt. De Gaulle is nu de grote man, maar

zijn afhankelijkheid van de brede lagen van het Franse volk is wel duidelijk aangetoond.

Na het bericht in de krant dat het proces eind juni zal beginnen, kan ik weer lezen. Geboeid heeft mij vooral een gedocumenteerd werk van Bruno Weill over het proces-Dreyfus, waarin de intriges van de geheime diensten een bijzonder actuele indruk maken... tot aan documentvervalsing toe. De mensen hebben toch wel iets geleerd uit de verschrikkelijke ervaring van 1940-1945. Dreigt er gevaar, dan richt men zich weer op. Dat blijkt ook uit de brede sympathie voor onze zaak.

Bijna een jaar geleden begon de narigheid. We zijn allemaal veranderd in die tijd. Ongetwijfeld zijn we harder geworden, maar niet in de slechte zin van het woord, veeleer in de zin van: geharder, onafhankelijker. Ik ben ook niet meer degeen die ik was voor mijn arrestatie, ik merk het aan mijn reacties op mensen. Ik heb veel meer afstand van ze genomen, en dat is absoluut noodzakelijk wil je niet het sufferdje van iedereen worden. Als de mensen denken over je te kunnen lopen, trappen ze het liefst op je hart. Maar die tijd is voorbij. Wie het nu nog probeert kan erop rekenen een trap terug te krijgen, en dan trap ik raak.

En weer bekruipt me de twijfel: zijn dat geen grote woorden? Zul je niet in de war raken, zoals vroeger, waardoor je juist naar je toe trok wat je wilde voorkomen?

Uit de krant verneem ik dat men van ons proces de 'politieke franje' wil afknippen. En dat bij een uitsluitend politieke zaak, waar men wat criminele franje omheen heeft gehangen om het in het raam van het strafrecht te kunnen persen. Een politieke daad van de justitie in opti-

ma forma, met de duidelijke tendens de niet aangename achtergrond van politieke intriges en provocaties van bepaalde zijde te verbergen. Een trouwe kopie van wat men in Frankrijk doet bij de vervolging van Algerijnen. Maar zoals het ze daar nooit gelukt is, zal het ze hier ook niet gelukken.

Ofschoon het al eind mei is, zit ik met een trui aan. De wind staat op de luchtkoker. Lekker. Bij windstilte walg je wanneer je je eigen cel binnen komt. Soms denk ik: het is hier helemaal van steen. Ongetwijfeld is wel eens een gevangene op de gedachte gekomen de fik erin te steken. De bouwers van deze massale stenen doofpot moeten dat wel hebben gevreesd. En ook hun motief, mensen achter slot en grendel te zetten, stoelt op vrees. Vrees voor hun bezit, voor hun rust, hun bevoorrechte positie. En wij, die ertegen vechten, worden eveneens geleid door vrees. De vrees voor een nieuwe oorlog, voor fascisme. Mijn gefantaseerd heldendom is al ondergedompeld in heel wat golven angst, angst, angst.

Ik schuif mijn eigen muizenissen een ogenblik opzij voor andere zaken, die me intens bezighouden: de vredesonderhandelingen in Evian, en de ontwikkelingen in Frankrijk zelf die erop wijzen dat de arbeidersbeweging generaal De Gaulle, die nieuwe Bonaparte, zo langzamerhand beu wordt.

Nog een goeie week, dan zitten we een jaar in voorarrest. In de dagvaarding staat geen enkel feitje dat een dergelijk lang voorarrest rechtvaardigt, er wordt niets geproduceerd dat niet even goed een half jaar of nog langer geleden had kunnen worden gesteld, het is allemaal 'oud nieuws'. Zou de justitie zelf met de zaak in de maag hebben geze-

ten, en maar al te graag hebben meegerektd, in afwachting van nieuwe ontwikkelingen? Een slecht geweten heb ik niet. De verontwaardiging alom tegen het lange voorarrest, van jongerendemonstraties tot vragen in het parlement door de pvdA en de PSP, zal ons ongetwijfeld ten goede komen. Nog een paar weken, dan komen we eindelijk voor. De gedachte, me actief te kunnen verdedigen, fleurtd me op. Wat er veel voor te bereiden is gebeurd. Niemand zal ooit beseffen hoeveel tijd mijn advocaat daarin heeft gestoken. Hij heeft geen rust voor hij een zaak helemaal heeft uitgelopen. Ik zal hem altijd dankbaar blijven voor wat hij in deze periode voor mij heeft betekend. Hij heeft wel eens tegen me gezegd: 'In deze zaak zijn al mijn rechtsidealen, waarmee ik mijn studie begon, weer levend in me geworden, ik voel me soms net als in mijn studententijd. En over het begrip persoonsbewijs zou ik nu college kunnen geven.' Een fijn mens.

Bij dit alles is het een voordeel, dat die hele juristerij mij niet vreemd voorkomt. Zeven jaar heb ik, als jonge kerel, op een deurwaarderskantoor gewerkt. De rechtbank, de politie, zij hebben zich niet in de achtergronden van onze zaak verdiept, maar bijten zich vast in onbenulligheden die het bewijs moeten leveren, en daar gaat het gevecht over, de strijd om onbenulligheden die hun vertaling hebben gevonden in wetsartikelen, de algebra van de rechtspraak. Toen een getuige à charge tijdens het vooronderzoek stelde dat hij door mijn bemiddeling een voorschot had ontvangen op geld dat hij moest uitgeven, maakte de rechter-commissaris er 'afbetaling' van. Het is een groot verschil of ik iemand geld voorschiet, wat geen enkele verplichting behoeft in te houden, dan wel als afbetaling verstrek. Ere wie ere toekomtd: de officier van justitie was

het met mijn zienswijze eens. In hoeverre ik het met zijn dagvaarding eens ben, zal op het proces wel blijken.

Brief aan Bep

Gisteravond las ik, dat Natalia Trotski misschien ook in ons proces zal getuigen, ik was erdoor ontroerd. Ik moest denken aan de keer in Parijs dat ik naar haar toe ging, ik had een plantje voor haar gekocht, een begonia. Ze was er heel blij mee, andere bloemen waren er niet in haar kamer-tje. Ze was bijzonder hartelijk, ik moest blijven eten, Natalia vertelde van vroeger. *Het Vrije Volk* wist gisteravond te vertellen dat zij zich in 1951 van ons had gedistantieerd, 'omdat zij de politiek van deze (onze) organisatie beschouwde als verraad aan de zienswijze van haar overleden man'. Ze weten het weer bijzonder goed... Toen ik Natalia zag, het zal in 1956/57 zijn geweest, sprak zij met grote achting over Michel. Ik hoop dat ik toen ook een goede indruk op haar heb gemaakt. Michel had me, voordat ik naar haar toe ging, verboden met haar te discussiëren over haar breuk met de beweging. Hij zei: 'Begrijp goed, zij is de vrouw van le Vieux. Het leven is te moeilijk voor haar geweest, Stalin heeft eerst haar kinderen, toen haar man vermoord. Bovendien geldt ook voor haar wat Trotski eens schreef over Kroepskaja, de vrouw van Lenin: door het leven te delen met een genie van zijn formaat heeft zij de kritische beoordeling van politieke problemen aan haar man overgelaten, die het toch meestal bij het rechte eind had. Maar na diens dood moest zij haar eigen weg zoeken en raakte de koers kwijt.' Tegen het verbod van Michel in raakte ik plotseling verward in een verwoe-

de discussie met Natalia. Zij sprak over een gemeenschappelijke Zuidamerikaanse vriend, die studentenbetogingen tegen een bezoek van Nixon had georganiseerd. Hij moest vluchten, werd door Natalia in haar huis opgenomen. Zij noemde hem met warmte, maar zei sarcastisch, als een soort tekortkoming: 'Maar hij ligt op zijn knieën voor de Vierde Internationale.' Ik werd kwaad. Trotski had immers kort voor zijn sterven gezegd: 'Ga voorwaarts. Ik ben zeker van de overwinning van de Vierde Internationale.' Dat zei ik haar natuurlijk niet, wèl gloeide ik van opwinding tijdens de discussie, en ik wist daarna zelf niet meer wat ik had gezegd. Ik was bang dat zij er over zou spreken met Michel, of kwaad op me zou zijn, maar nu ik erover nadenk geloof ik dat ze me meer als een kind zag, een jongen die zij goedmoedig plaagde. In elk geval gaf zij het gesprek een andere wending, en al gauw vertelde ik, misschien om indruk te maken, die belachelijke geschiedenis aan de Boliviaans-Argentijnse grens, toen een politiechef om een fooi vroeg en me anders wilde terugsturen. Natalia lachte erom. Ineens schaamde ik mij over het verhaal en dacht: 'Luister liever naar Natalia, zij heeft nog wel andere ervaringen opgedaan in haar leven.' Zij zal wel een slechte indruk van mij hebben gekregen, maar toen vroeg ze mij of ik bleef eten, en later stuurde zij mij een brief met betrekking tot het archief van haar man, waarvan de inhoud van een volledig vertrouwen getuigde. Zij machtigde mij, bij het Institut de Paestum stappen te doen om het zich in Amsterdam bevindende deel van het Trotski-archief naar Harvard over te hevelen. Institut de Paestum. Ze bedoelde het Instituut voor Sociale Geschiedenis, dat voor de oorlog het Posthumus-Instituut heette. Paestum. De gewoonte van de revolutionaire vrouw om uit

voorzorg een andere naam te noemen? De GPOE had immers een overval gedaan op het zich in Parijs bevindende archiefgedeelte? Of was zij, de kunsthistorica, in de war met Paestum, waar zich een klassieke Griekse tempel bevindt, zoals ook haar man een klassieke tempel is geworden? Ik hoor nog de verschrikte, hoge stem van professor Rüter, de directeur van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis toen ik mij bij hem meldde met Natalia's verzoek, want hij wilde het Amsterdamse gedeelte in geen geval kwijt. Hij heeft mij de poging niet kwalijk genomen, want nog kort geleden heeft hij mij laten weten dat hij graag wou dat ik in de cel op een of andere wijze meewerkte aan de ordening van het Sneevlietarchief. Ook daar is niets van gekomen. Weet je nog Bep, dat we later eens speciaal de groeten van Natalia kregen via een kennis die haar in Mexico had bezocht, weet je nog Bep?

Het proces van Amsterdam

In mijn slaap deins ik angstig terug voor de golven die over mij heen dreigen te spoelen, tot ik met stekende hoofdpijn wakker word, en me herinner dat vandaag, 21 juni 1961, het proces een aanvang neemt. Al mijn bravoure is verdwenen. Dat voorarrest heb ik natuurlijk gerekt omdat ik bang was voor te komen, en niet om al die schitterende strategische redenen. En de onderhandelingen in Evian dan? De solidariteit met ons proces, van demonstrerende studenten in Amsterdam tot telegrammen van Sartre, de Beauvoir en Amado, van vragen in de Tweede Kamer tot de verschijning van getuigen als Isaac Deutscher en andere internationale beroemdheden? Ik maak een laatste aante-

kening, mors inkt en zoek er een verklaring voor. Ik voel me besmeurd door de heimelijke samenwerking van Ab met Jan de Etter, en weet dat voor mijzelf daarmee de strijd voor altijd verloren is. Want wie zal mij geloven, ook al zweer ik bij hoog en bij laag dat ik er niets van heb geweten? Uit de verklaringen tijdens het proces in Osnabrück is weliswaar gebleken, dat Ab elk van hen streng had geïnstrueerd, voor mij de betrokkenheid van de rene-gaat te verzwijgen, maar wie zal in Nederland die verklaringen raadplegen?

De commissaris van de rijksrecherche zelf komt mij ophalen. Met loeiende sirenes jaagt hij zijn politieauto door de De Laïressestraat naar het Paleis van Justitie op de Prinsengracht. Hier liepen we eens in een meioptocht van de SDAP, dertig jaar geleden, op een saaie zondag, begeleid door politieagenten te paard. Ik was een brave AJC'er die het geweld verafschuwde, en verweet mijn broer Maurits, een driftkop die niet bang was om te vechten, dat hij aanleg had om communist te worden. En nu begrijpen de mensen niets van mij. Hoe kun je in Nederland, met zijn goede sociale voorzieningen, zijn democratische structuur, revolutionair zijn? Ze vergeten dat Nederland niet het centrum van de wereld is. Ook Nederland is kwetsbaar bij elke verandering in de conjunctuur. Bij de eerste grote wereldcrisis kwam Hitler in Duitsland aan de macht. Tien jaar later vernietigde hij het Nederlandse jodendom.

Bij de nadering van het Paleis van Justitie op de Prinsengracht klem ik mijn tanden op elkaar. En weer word ik teruggezogen door herinneringen. Daar heb je de krul, de piskak, waar mijn collega Willem van het deurwaarderskantoor vroeger vaak grapte dat hij er het peukje sigaar van de president ging zoeken.

Straks sta je zelf voor de president, en dan zal het lachen je wel vergaan.

Het is een vernederend en tegelijkertijd potsierlijk gevoel, aan een ketting, om de pols bevestigd, de rechtszaal te worden binnen geleid, als een beer die straks in het circus zijn kunstjes moet vertonen, en wilde drift overvalt mij als een parketbewaarder mij met zich mee wil rukken. Op-schudding, vermaningen, een andere berenleider voortaan.

Rechters, wier waardigheid wordt onderstreept door breedhangende zwarte overgooiers en wier komst wordt aangekondigd, opdat iedere aanwezige zal opstaan voor het gezag. Rechters, wier horizon wordt bepaald door de grenzen van tolerantie van de burgerlijke maatschappij: de kapitalistische eigendomsverhoudingen; de vraag wie geweld mag gebruiken tegen wie; de willekeur van persoonsbewijzen.

Opgeheven hoofd, en toch schokken mijn knieën als ik voor het eerst de rechtszaal betreed, alsof zij aarzelen tussen de moed van de rebel en de angst van de onderdrukte. En het dringt tot mij door dat zonder die vervloekte angsten, die zich hebben vastgezet in de ziel van wie onderligt, het kapitalisme zich geen dag staande zou kunnen houden. Maar daar zit mijn vriend. Ik begroet Michel met vreugde, ontroering. Hij kijkt nors. Is hij kwaad op mij? Omdat ik mijn advocaat, in een brief aan de Internationale, heb verdedigd tegen een bewering van Hella, dat hij onder druk van de justitie zou staan? Nu geeft Michel zich gewonnen. Er klinkt blij gemompel op de publieke tribune.

De mallemolen gaat draaien. Getuigen van de officier

van justitie moeten onze schuld onderstrepen in het gevecht dat zich afspeelt op de bijvelden: onbenulligheden schijnen belangrijker dan de vraag of men actief mag deelnemen aan de strijd van onderdrukten tegen onderdrukkers zonder zich te houden aan de spelregels die door de heersers zijn ingesteld. Ook de Vakman wordt gehoord, aanbrengrer van de politie, een weerzinwekkende stumper, als was in de handen van wie hem manipuleren.

Voor Michel springen tal van getuigen in de bres, beroemde persoonlijkheden die zich bewust zijn van de zwaarte van wat zij zeggen. Een van hen, Michel Leiris, legt bevend van emotie zijn verklaring af, kijkt met tranen in de ogen naar Michel, doet een stap in zijn richting als zou hij hem willen omhelzen. En doodstil is de zaal als Mien Sneevliet voor mij getuigt, helder, overtuigd van mijn onbaatzuchtigheid, waarvoor zij een passage uit de laatste brief van Henk Sneevliet citeert, die, zegt zij, ook op mij betrekking heeft. Alleen Natalia Trotski kon door ziekte niet komen, en nu is het de president van de rechtbank die haar verklaring voorleest.

De officier van justitie, volgens de advocaten in het dagelijks leven een gemoedelijke prater, dondert vanaf zijn kansel woorden van verontwaardiging op ons neer. Zijn dagvaarding, een aaneenschakeling van juridisch jargon waar geen hond wijs uit kan worden, behalve dan dat wij vervolgd worden voor: valsheid in geschrifte (de persoonsbewijzen); wapensmokkel (onderdelen voor de fabriek in Marokko) en valsemunterij (de oprichting van de drukkerij in Osnabrück), heeft hij gemeenschappelijk uitgebracht tegen Michel en mij, want wij hebben gehandeld 'samen en in gemeenschap', en natuurlijk 'ieder voor zich', om welke reden hij tegen Michel drie jaar en tegen mij twee jaar gevangenisstraf eist.

Drie advocaten houden hun pleidooi, belichten ieder een aspect van de zaak. Een van hen, Mr. Worst, was tijdens de bezetting advocaat van Sneevliet, heeft hem voor de nazirechtbank verdedigd, trekt een vergelijking en laat zien dat er vele overeenkomsten zijn: ook toen het uiteenvallen van de 'verdachten' in twee groepen: de vechters die geen duimbreed toegeven, de capitulanten die door de knieën zijn gegaan en de rechtbank hielpen. Hij, de onkreukbare advocaat wiens naam, hij is ook advocaat van de Nederlandse Bank, voor ons instaat, duwt stiekem twee repen in mijn zak. Hij verwijst in zijn pleidooi naar de filosoof Kierkegaard, noemt ons wilde ganzen, mensen die buiten het gezichtsveld van de rechter dreigen te vallen. De tweede advocaat, Mr. Cammelbeeck, parlamentslid voor de Partij van de Arbeid en politicus, spreekt zijn verontwaardiging uit over het element van provocatie, dat tegen ons is gebruikt, en waarbij tal van geheime diensten zijn betrokken geweest. In Amerika zou het reden zijn geweest voor vrijspraak, en ik vind dat de advocaten, alle drie, dit element sterker naar voren hadden moeten brengen, maar we leven in Nederland, en dit vindt ook zijn weerspiegeling in de rechtspraak. De derde verdediger, Mr. Smeets, de mijne, klein, scherp, een terriër, bijt zich vast in details, laat niet meer los en citeert ten slotte Heinrich Heine om te onderstrepen dat ik nooit gemeen ben geworden, al zou ik dit heus wel kunnen zijn, had ik eens tegen hem gezegd, maar hij had het driftig weggewuifd. Hij heeft het moeilijk gehad als mijn advocaat, met Hella als tegenstandster, en is blij met een brief van Mr. Worst, advocaat van Michel, die hem bedankt voor zijn enorme steun, waarzonder hij zich niet zo goed in de zaak had kunnen inwerken.

Dan staat Michel op om in zijn laatste woord het politieke karakter van onze zaak te onderstrepen. 'Ik zal me er verder toe beperken, iets te zeggen over het Algerijnse drama, dat ten grondslag ligt aan de zaak die u, meneer de President en heren Rechters moet beoordelen. Ik vraag mij af of de christelijke en beschaafde vrouwen en mannen van West-Europa, die zich behaaglijk voelen in hun huidige betrekkelijke materiële welvaart, zich volledig bewust zijn van wat er al zeven jaar in Algerije gebeurt, wat thans in de hel van Angola plaatsvindt, of bij voorbeeld het drama van de Kongolese kinderen kennen, die bij duizenden van de honger sterven. Of zij zich ervan bewust zijn tot op welke hoogte onze beschaving nog een zaak is van de buitenkant, waaraan men maar even hoeft te krabben om te stuiten op een ondergrond van ongelooflijke wreedheid, van geweld en van onrecht tegenover onze broeders, de wreedaardig onderdrukte en uitgebuite gekleurde volkeren.

Kent men in West-Europa werkelijk de verschrikkingen van de koloniale oorlog tegen Algerije, het feit dat er in zeven jaar van slachting en marteling ongeveer een miljoen doden aan Algerijnse zijde zijn gevallen, dat er meer dan twee miljoen arme boeren uit hun dorpen zijn verjaagd, 'gehergroepeerd' in kampementen, dat er meer dan tweehonderdvijftigduizend Algerijnse vluchtelingen zijn in Marokko en Tunesië, vrouwen en vooral oorlogswezenen, dat er meer dan dertigduizend Algerijnse vrijheidsstrijders zitten in de gevangenissen en concentratiekampen in Frankrijk zelf?

Mijnheer de President, heren Rechters, wij bevinden ons thans onstuimig, onherroepelijk in het tijdperk van de uitbreiding op wereldschaal van de socialistische Revolu-

tie, die een alles overwinnende levenskracht zal hergeven aan alle fundamentele ideeën, op het gebied van de socialistische economie, democratie en cultuur, zoals die tegen wind en stormtij in gedurende tientallen jaren zijn verdedigd door Trotski en door de Vierde Internationale.

Het is mijn diepe overtuiging dat het tijdperk van de atoomenergie, van de spoetniks, van het begin van de verovering van de kosmos, op sociaal plan het begin van een nieuwe beschaving zal blijken te zijn, de eerste die deze naam waard is in de wrede duizendjarige geschiedenis van de mensheid, een beschaving die haar verlichte, bewuste pioniers zal herkennen in de ideeën en het program van de Vierde Internationale, de waarachtige voorhoede van de internationale socialistische en communistische beweging.

Nog een woord om te besluiten. Ik weet niet in welke mate de rechtbank Sal Santen verantwoordelijk zal achten en tot welke straf hij zal worden veroordeeld. Ik verklaar er vurig naar te verlangen, deze straf met hem te delen. Ik maak van deze gelegenheid, die alles bijeen genomen niet zo slecht gekozen is, gebruik om hulde te brengen aan het harde, maar zo zuivere en dappere leven van Sal Santen, dat geheel in dienst staat van de vernederden.

Hulde ook voor de jeugd van Amsterdam, die thans buiten voor onze invrijheidstelling demonstreert. Ik ben klaar, meneer de President en heren Rechters, en met mijn laatste woorden wil ik hulde brengen aan het heldhaftige Algerijnse verzet dat, dank zij de ontzaglijke offers van zijn strijders, thans in elk opzicht zegevierend is, en dat tot voorbeeld strekt aan alle onderdrukte volkeren van Afrika en elders, en de daarvoor door mijn organisatie en ons met ere gebrachte offers en inspanning zijn slechts zeer

miniem in verhouding tot de inspanning en offers van zijn eigen zonen.'

Terwijl ik opsta om, na Michel, een laatste woord uit te spreken, voel ik mij blij eindelijk de waarheid te kunnen zeggen, los van de guerrilla om details, en te getuigen van onze eigen, revolutionaire wereld tegenover die van de burgerlijke maatschappij.

'Ofschoon de officier van justitie ons per se wil doen geloven, dat dit geen politiek proces is, legt hij in zijn oordeel uitsluitend politieke maatstaven aan: mijn vriend is in de Vierde Internationale de belangrijkste politieke leider, dus is hij ook het meest verantwoordelijk voor de ten laste gelegde punten. De bekwaamheden van Sal Santen, mijnheer de president, liggen veeleer op het gebied van de organisatie. Zou het er daarom niet voor pleiten, dat mijn zogenaamd dekken van mijn vriend een werkelijke situatie aanduidt?

Het verschil in eis tegen hem en tegen mij heeft daarom een politieke, geen feitelijke ondergrond. Hij is buitenlander, zegt de officier van justitie, Santen is dit niet. Maar Santen is redacteur van *The Newsletter*, mijnheer de President, hij is internationalist. Hij schaamt er zich geenszins voor, Nederlander te zijn en is in zijn leven meer dan eens ontroerd geweest door de openheid van het Nederlandse volkskarakter, voorzover men daarvan kan spreken. Maar hij behoort niet tot hen, die prat gaan op hun nationaliteit. Als leden van de Vierde Internationale zijn wij bewuste burgers van deze wereld, en wij hebben dit getoond: wij staan hier beiden terecht wegens internationale solidariteit.

Maar Santen had zo'n fatsoenlijk gezin voordat hij

werd gearresteerd, zegt de officier. Had mijn vriend dit wellicht niet? Is daar sinds onze arrestatie enige verandering in gekomen? Wij zijn mensen met een levensfilosofie, mijnheer de President, voor wie het begaan van een misdrijf ondenkbaar is. Dit is geen verdienste, maar die kant van het leven is ons nu eenmaal vreemd.

Het krenkt me daarom, meer dan ik tot uitdrukking kan brengen, dat de officier van justitie aan mijn verzoek, mij de eer te doen een zelfde straf tegen mij te eisen als tegen mijn vriend, niet heeft voldaan. Wij kennen het niet, mijnheer de President, dat de een de rechterhand is van de ander. Wij zijn beiden lid van het Internationaal Secretariaat van de Vierde Internationale, en vormen als zodanig één persoon, zoals mijn vriend verklaarde dat voor het Algerijnse Bevrijdingsfront wij één en dezelfde persoon zijn.

Vele duizenden Algerijnen bevinden zich in gevangenis- en concentratiekampen, omdat ook zij iets van die vrijheid willen waarop men in het Westen zo prat pleegt te gaan. Daadwerkelijke steun aan allen, die met vervolging worden bedreigd omdat zij voor een rechtvaardige zaak strijden, is een plicht voor ieder die niet slechts met woorden de zaak van de vrijheid wil belijden. En voor mij was dit meer dan plicht, mijnheer de President. Anderen hebben eens voor mij, toen ik een vals persoonsbewijs nodig had, hun leven in de waagschaal gesteld door dit te verwaardigen en mij te verstrekken. Ik heb ervaren, en meer dan mij lief is, hoe het ontbreken van zulke simpele vodjes papier het einde kan betekenen van familieleden en vrienden.

De ongeken- de golf van solidariteit, die van alle uithoe- ken der aarde dit proces heeft overstroomd, vervult mij

met grote dankbaarheid. In naam van de Vierde Internationale breng ik aan allen, die ons in deze moeilijke maanden te hulp zijn gesneld, alsmede aan onze strijdvaardige raadslieden, de meest oprechte dank.

Mijn liefde gaat uit naar mijn dappere vrouw, voorbeeldige dochter van Mien Sneevliet, en naar mijn dappere kinderen voor de voorbeeldige wijze waarop zij in dit moeilijke jaar naast mij hebben gestaan.

Laat ik mij ten slotte richten tot mijn vriend, een man van ongekennde intelligentie en stoutmoedigheid. De crisis van de mensheid, zich openbarend in oorlogen en fascistische terreur is, heeft Leo Trotski eens gezegd, in laatste instantie het gevolg van de crisis van haar revolutionaire leiding. De traditionele arbeidersbeweging heeft bij het geven van die leiding gefaald, doch de Vierde Internationale klopt thans op de poort der geschiedenis. In de persoon van mijn vriend, met Hella onvoorwaardelijk aan zijn zijde, heeft zij een leider van historisch formaat gevonden. Het is daarom een groot voorrecht, niet slechts tot zijn naaste medewerkers te behoren, doch ook de gevangenis met hem te delen. Ik wil u om die reden verzoeken, mijnheer de President en heren Rechters, mij te veroordelen tot dezelfde straf als mijn vriend.'

In een cel onder het Paleis van Justitie, waar wij wachten op ons vervoer naar de Weteringschans, naar de Amstelveenseweg, mogen Hella en Bep ons gezamenlijk bezoeken, en terwijl Hella binnenkomt zegt zij tegen Michel, op mij wijzend: 'Embrasse-le', omhels hem.

Het vonnis

Ik ijsbeer in mijn interlockje door de cel, om de benauwdheid van het warme juliweer van mij af te schudden, en kan mijn draai niet vinden. Na de spannende dagen van het proces is het wachten op de uitspraak. Nu de vredesonderhandelingen tussen Frankrijk en Algerije zich zover hebben ontwikkeld, zal het niet meer mogelijk zijn ons een al te zware straf te geven.

Het verloop van het proces heeft mij niet teleurgesteld. Michel zei na afloop tegen me: als het allemaal van tevoren zo was gepland, had het niet anders kunnen lopen. Zelfs hij heeft er geen idee van wat Mr. Smeets en ik al die maanden ter voorbereiding hebben gedaan.

En nu is de uitspraak er: een jaar en drie maanden, een gelijkkluidend vonnis voor Michel en mij, wegens medeplichtigheid aan het uitlokken van medeplichtigheid bij het drukken van valse Franse francs. Ik probeer te analyseren hoe de rechtbank tot een dergelijke formulering kon komen, om er dan mijn schouders over op te halen. De zogenaamde valsemuntersgeschiedenis is niet meer dan een flop gebleken. Niet één valse franc heeft ooit het publiek bereikt. Tijdens het eerste verhoor vertelde de commissaris van de rijksrecherche mij al, dat bij Jan de Etter de misdrukken van valse persoonsbewijzen in de vuilnisbak zijn gevonden. Van het begin af aan heeft Ab met hem samengewerkt, en is ons werk door de justitie gevolgd. Waar was sprake van provocatie, en waar niet? God mag het weten. Ab zelf was geen provocateur, daar ben ik van overtuigd, al zal ik hem zijn samenwerking met de Etter nooit vergeven. Het werk dat hij in Marokko voor de FLN

heeft verricht is verantwoord geweest, en daar heeft hij geen buitenstaanders bij gehaald. De rechtbank heeft ons de aankoop van een waterpas ten laste gelegd, en ons daarop natuurlijk moeten vrijspreken. Bovendien heeft de wapenwet, zo heeft Mr. Smeets ontdekt, geen internationale rechtsgeldigheid. En ook voor de valse persoonsbewijzen zijn wij niet veroordeeld, omdat Nederland nu eenmaal geen persoonsbewijzen kent. Zal de wereld ooit te weten komen wat wij in Marokko tot stand gebracht hebben?

Nog minder dan een maand, dan zit het erop. Ik kan niet meer denken, niet meer schrijven. Wel kan ik weer geintjes maken. Een oude bewaarder kwam 's avonds bij mij in de cel boeken halen om mee naar huis te nemen. Ik heb ze netjes voor hem ingepakt, en er een missaaltje bij gedaan.

Nog zestien volle dagen. Duizend strijdige gevoelens bestormen me. Nu eens hoor ik mezelf heel hard zingen, dan weer bekruipt me de angst, nog voor de invrijheidstelling dood te zullen gaan. 's Nachts durf ik geen oog meer dicht te doen. En de dag is een monster dat ik in honderd stukken snijd, om te ontdekken dat elk stukje weer tot leven komt.

De laatste week is aangebroken. Ik eet mijn laatste rodekool, neem de laatste douche en breng voor het laatst de boeken rond.

En nu doorwaak ik mijn laatste nacht in de cel. Ik hoor de bewaarder zijn ronde doen, haastige, holle stappen in de nacht, eens per uur. Wie wil vluchten moet wachten tot hij voorbij is. Of wachten op een geschikte dag, zoals de

twee jongens met wie ik in de bibliotheek zat opgesloten om boeken uit te zoeken toen de bibliotheekmeester met vakantie was. De jongens vertrouwden op mij, zij wilden in geen geval blijven, en ze verraden, daar dacht ik niet aan. Maar wat zou er gebeuren na hun vlucht? Ik zou er op worden aangezien. En nog erger: terwijl een veilige aftocht voor Michel werd voorbereid na zijn vrijlating, zou ook hij in de schijnwerper komen te staan. Kon ik dat die jongens zeggen? En dus zocht ik alle morele argumenten bij elkaar om ze van hun plan af te brengen, zei dat het tegen hun belang indruiste, dat ze hun geduld moesten bewaren omdat het anders nog moeilijker voor ze werd.

Zestien jaar is de oorlog voorbij. Als toen de ziekenstempels niet waren ingetrokken, die vervloekte avond die mijn leven voor altijd heeft ontwricht, had ik moeder misschien bij Rinus Pelgrom kunnen onderbrengen, maar ach, bij hem zijn later alle onderduikers gepakt. Nu heeft hij me geschreven dat Ernst Mulder bij hem is geweest om te waarschuwen. Jan de Etter, die hij uit Moskou kende, heeft hem om inlichtingen over mij gevraagd. Elk woord wordt betaald. De brief is mij illegaal doorgegeven, en ik heb hem moeten vernietigen. Rinus herinnert mij er ook aan, dat ik hem op de avond van de SD-inval bij hem thuis naar een veilig adres heb kunnen brengen. Waarom altijd anderen, en mijn familie niet? Hoe zou het zijn afgelopen als vader zijn stansmachine aan de schoenmakerij van de Joodse Raad in bruikleen had gegeven en daar was gaan werken, een mogelijkheid die de Joodse Raad mij had toegezegd. Dan had hij niet naar het werkkamp in Gijselte hoeven gaan. Maar hij kon later toch ook vluchten, uit het werkkamp, en heeft het niet gedaan om ons niet in gevaar

te brengen: 'Jullie hebben nog een heel leven voor de boeg.' Maurits was het ergste, hij was nog jong, en ze kregen hem in hun poten na Stalingrad, toen er weer hoop ontstond.

Nu klinkt gekrijs op de vrouwenafdeling, een verdieping hoger. Een gevangene is hysterisch geworden. Zij slaat met een hard voorwerp op de verwarmingsbuizen, onophoudelijk, door haar krijsen heen. Weer haast zich de bewaarder over de ring. Hij praat met de ziekenmeester, je kan de woorden verstaan. Samen lopen zij de ijzeren trap op naar boven. Er wordt gevochten, een tafel valt om, of een stoel.

Dan is het stil, en het blijft zo tot de kerkklok slaat op de Amstelveenseweg en de bewaarder mijn cel opent om me in vrijheid te stellen. Buiten, in de vroege ochtend, staan Bep, de kinderen, Mr. Smeets, Fons Hermans die het voor ons heeft opgenomen. Ook Maurice is er. Hij heeft zich ingezet voor de protesten buiten de cel, en dat zal zijn verdienste blijven. Voor Bep en de kinderen heeft hij zich nauwelijks geïnteresseerd, onze jongste had hij uitgenodigd voor een feestje van de vakbond en haar voor een dichte deur laten komen, maar over zulke kleinigheden mag je als revolutionair niet sentimenteel doen. En toch waren Bep en de kinderen het dapperst van allemaal, houdt Mien Sneevliet mij voor als ik het huis binnen stap, waar zij voor de ontvangst heeft gezorgd.

Er is geen welkom, er zijn geen bloemen van Hella, want Michel is nog niet vrij, pas over drie dagen is hij aan de beurt. Hij werd later vervolgd, omdat eerst moest worden beslist over de vraag of hij al dan niet zou worden uitgeleverd. Ik zal naar Hella gaan om over Michel te praten.

Twee weten meer dan één. Of zou ze kwaad op me zijn? Zij was immers tegen de valse-francsgechiedenis, wat er ook mee werd beoogd? Zou ze gelijk hebben gehad? In elk geval is daardoor de aandacht afgeleid van de fabriek in Marokko, en hebben we die kunnen voltooien voordat de justitie ingreep. Is dat niet redeneren achteraf? Is alles niet redeneren achteraf?

Aarzelend loop ik bij haar de trap op, naar de zolderetage van het grachtenhuis. Ik heb haar toch altijd willen helpen? De keer dat, op mijn aandringen, de chirurg die mijn been zette haar kwam opzoeken omdat ze last van haar rug had. De keer dat ze, al weer jaren geleden, bij ons kwam logeren in IJmuiden, tijdens de kindervakantie? De timmerman, die op haar verzoek de balkenzolder afscheidde, de elektricien die voor licht zorgde? Waarom die onzin? Het is toch normaal dat je elkaar helpt? Ben je bang voor haar geworden? Maar als ik binnenkom zegt zij tegen mij: 'Het was alsof ik Michel de trap op hoorde komen.'

Michel is iets dikker geworden, zijn wangen hebben nog de bleekheid van de cel, maar zijn ogen staren naar verdere bestemming. Hij glimlacht strak, gaat stijf zitten in de kamer op het hoofdbureau van politie, om er te wachten op het visum uit Marokko. Hella komt haastig binnen, met Mrs. Baird, de vrouw van een Brits Lagerhuislid dat het vertrek van Michel heeft geregeld. Zij fluisteren even, dan verdwijnen zij weer om inkopen te doen voor de lange reis.

Bep komt Michel de hand drukken. Weer is Hella er. Ze ziet onze oudste dochter en haar jonge man vertrekken, en zegt tegen mij: 'Zij vertegenwoordigen de jeugd van deze tijd, gevoelig, ernstig.' Mien Sneevliet wordt binnengela-

ten, met onze jongste bij zich die op haar lijkt en ruim een jaar voordat ik naar Latijns-Amerika vertrok, geboren is.

Nog weet ik niet wat Michel met mij van plan is. In Nederland blijf ik niet na alles wat er is gebeurd, en in het Internationaal Secretariaat wil ik niet meer, alleen met het trio en zijn vergaderingen ergens in het buitenland.

Nu nemen wij afscheid, na zoveel strijd en leed te hebben gedeeld, en ik vraag:

‘Wat is de bedoeling, Michel?’

‘Je moet zo spoedig mogelijk bij ons komen’, antwoordt hij zonder aarzelen.

ZELFBEHEER

Angst

Altijd heb ik mijn angsten kunnen beteugelen. En nu, sinds onze invrijheidstelling, stormen ze op mij af en houden mij in hun greep. Op straat denk ik te worden gevolgd. Natuurlijk houdt men mij ook in de gaten. Ik durf zelfs de grens niet over, en nu verlang je van mij, Michel, dat ik weer deelneem aan het Internationaal Secretariaat waarin je zelf noodgedwongen ontbreekt. Van mij verwacht je dat ik leiding zal geven aan onze tendens in de Vierde Internationale. Is mij die taak wel toevertrouwd? De Cubacrisis breekt uit, en ik vind dat Chroesjov door op Cuba een atoombasis te vestigen een beoordelingsfout gemaakt heeft. Kort tevoren, in de Varkensbaai had de Amerikaanse regering immers een zware nederlaag geleden, zodat de kans op een nieuwe aanval heel klein was geworden. Nu staat alles op scherp. Een atoomoorlog is niet denkbeeldig. Chroesjov is zo wijs zijn atoomwapens uit Cuba terug te trekken om een catastrofe te voorkomen, maar juist Ernest en Pierre kritiseren hem om die reden. Uitgaande van hun houding tijdens het Algerijns verzet komt hun radicalisme mij lachwekkend voor. Willen zij een derde wereldoorlog riskeren? Zo zou het trotskisme op een ramp uitdraaien. In een artikel zet ik mijn standpunt uiteen, en al die tijd vraag ik mij af of ik wel voldoende geschoold ben voor een dergelijke standpuntbepaling. Heb ik wel het recht om in jouw afwezigheid nieuwe ideeën te ontwikkelen, Michel?

En zo neem ik mijn plaats in het Internationaal Secreta-

riaat weer in, als een dronkeman zigzaggend tussen mijn angsten, terwijl ik mijn onzekerheid overschreeuw met scherpe woorden.

Ik blijf op de been door jouw belofte, op de dag van je invrijheidstelling, dat mijn komende taak in de Internationale zal zijn, me zo spoedig mogelijk bij je te voegen, eerst in Marokko, dan, als het lot ons gunstig is, in Algerije zelf. Daar kan ik mij veilig voelen, niet langer bedreigd door de krachten die ik op een zo vooruitgeschoven post heb getrotseerd. Daar zal ik mij voor het eerst in mijn leven aan een overwinnende revolutie kunnen wijden.

En ik wou dat ik jouw zenuwgestel had, Michel. Toen je in het vliegtuig hoorde dat er in het Spanje van Franco een tussenlanding zou zijn, heb je een hartaanval gesimuleerd, waarna je in een cel op het vliegveld van Londen werd ingesloten totdat je rechtstreeks naar Marokko werd gevlogen. Ik heb eens van angst staan beven, toen de douane mij visiteerde, terwijl ik niets te smokkelen had. Met zo'n zenuwlijder heb jij het werk voor de Algerijnse revolutie gedeeld, Michel, met zo'n zenuwlijder.

Ton avocat

Mr. Smeets is naar Frankrijk vertrokken, om namens mij als getuige à decharge op te treden voor de advocaten, die voor de Parijse rechtbank zijn gedagvaard. Mij is gevraagd ter plaatse een getuigenis af te leggen, en ik heb daar mijn twijfels over gehad. Voortdurend worden de laatste tijd aanslagen gepleegd op degenen die de Algerijnse zaak hebben geholpen, en waarom zou mij dat bespaard blijven? Pierre heeft mij een brief geschreven,

waarin hij mij bescherming door Franse partijgenoten aanbiedt. En toch blijf ik aarzelen, Michel. Men kan mij, als ik onder ede sta, van alles vragen over onze hulp aan de Algerijnse zaak, waarop ik niet bereid ben te antwoorden.

Voor Mr. Smeets gelden dergelijke complicaties niet. Ik heb hem uitdrukkelijk gemachtigd, qualitate qua voor mij op te treden en hem ontheven van zijn zwijgplicht als advocaat voor wat de zaak van zijn Franse collega's betreft. Vanaf het begin heb ik hem opening van zaken gegeven. Hij heeft mijn reacties gezien toen mij dit alles in de schoenen werd geschoven. Hij weet dat Bep hem ongerust heeft opgebeld, toen die twee rechercheurs bij ons thuis kwamen om een niet nader gespecificeerd document alsnog in beslag te nemen. Hij heeft het proces-verbaal van 21 maart 1961 met betrekking tot opnieuw in beslag genomen stukken gelezen, waarin de desbetreffende rechercheur verklaart: 'Er was namelijk bij de rijksrecherche gebleken dat er enige papieren ten onrechte aan mevrouw Santen waren teruggegeven en mij was verzocht, om hiernaar bij haar toe zoeken. Ik heb toen in haar woning de paperassen nagekeken waarvan zij verklaarde dat zij die teruggekregen had van de politie en daaruit de stukken gehaald, die ik thans hier aanwezig zie.' Bep heeft helemaal niets verklaard over teruggekregen stukken, zij was immers beneden gebleven bij de andere rechercheur, zoals uit haar dagboek blijkt, al doet het er niet toe. Duidelijk is dat er geknoeid is met een document dat ik niet ken, en dat nu als belastend bewijsmateriaal moet dienen.

Ik heb Mr. Smeets het bewuste dagboek van Bep meegegeven, en het origineel van een brief die ik haar op 5 februari uit de cel heb geschreven en die hij aan de Franse rechtbank zal overleggen.

Het is moedig wat hij doet; bij een van de Franse advocaten is een bom ontploft. Ik ben hem er dankbaar voor, en ook voor jou, Michel, is er alle reden hem dankbaar te zijn, want een veroordeling van de advocaten zou ook voor jou afschuwelijk zijn. Onze goede naam, ook de jouwe, zou erdoor worden aangetast. Ik hoop dat je Mr. Smeets wat meer gaat waarderen. Je hebt altijd gesproken over 'ton avocat', alsof Smeets uitsluitend in mijn belang optrad, terwijl hij bij elke stap jouw belangen in het hoofd heeft gehouden.

En nu is Mr. Smeets terug uit Parijs. Vooral dank zij zijn getuigenis zijn de Parijse advocaten vrijgesproken. Los van de door hem overgelegde documenten, en los van zijn beëdigde verklaring, heeft hij kunnen aantonen, dat het zogenaamde Santen-document en een eerder naar Parijs gezonden fotocopie ervan niet met elkaar overeenkomen, en dat heeft de doorslag gegeven.

Briefwisseling

15 april 1962

Beste Michel,

Na mij per telegram te hebben gewaarschuwd, zijn Ernest, Pierre en Livio hier gisteren, zaterdagmiddag, heen gekomen om in mijn aanwezigheid hun vergadering te houden. Nadat zij op hun laatste zitting de twee Latijns-amerikaanse leden (die tijdens onze gevangenneming aan het Internationaal Secretariaat deelnamen maar die, zoals je weet, kort voordat wij vrij kwamen het Latijns-Amerikaans Bureau tot een eigen Internationaal Secretariaat

omvormden) hadden geschorst, hebben zij uitgerekend dat er vier leden aanwezig moesten zijn voor het noodzakelijke quorum. Daarom hadden ze mijn aanwezigheid nodig om enige stappen te 'legaliseren'. De vraag of ik er voor of tegen was kon ze niet veel schelen.

Natuurlijk kan men een of twee keer van een dergelijke toestand gebruik maken, door te dreigen het quorum te verbreken, en op die wijze heb ik getracht ze een beetje te kalmeren, opdat de werkelijke beslissingen door het Wereldcongres worden genomen, maar het betreft een haast onmogelijke, en zelfs een enigszins onwaardige toestand.

In werkelijkheid hadden zij hun vergadering vrijdagavond al gehouden, en men heeft mij tegenover kant-en-klare voorstellen geplaatst, en de discussie erover was slechts een drogbeeld. De vergadering heeft maar vier uur geduurd (zij is 's middags om vier uur begonnen en Ernest moest om acht uur weer weg). Dikwijls was ik slecht op de hoogte, dat wil zeggen ik moest me heel vlug oriënteren en ik kan slechts hopen dat ik niet te veel stomiteiten heb begaan. In elk geval is het een toestand die niet kan voortduren. Ik neem niet meer in mijn eentje beslissingen die, terwijl zij onze kort geleden gevormde tendens aangaan, in werkelijkheid betrekking hebben op de toekomst van de Internationale. Mijn ware rol was een beetje hun 'enthousiasme' te remmen en, voor het geval ik daar niet in ben geslaagd, het bestaan van onze tendens te onderstrepen opdat de Internationale weet wat er aan de hand is. Tegelijkertijd heb ik ze eraan herinnerd dat een 'Internationaal Secretariaat' van drie leden niet reglementair is.

Wat de personen betreft: Pierre is erger dan ooit. Het is iemand die alleen nog maar kan leven in fractiestrijd en intriges, die – voor hem – het wezen van de beweging zijn

geworden. Er is waarlijk een kloof tussen zijn marxistische cultuur (die ongetwijfeld groot is) en zijn persoonlijkheid als leider.

Ernest leidt hun zaken. Hij is uitermate arrogant en minder zenuwachtig dan vroeger. Hij dicteert waarlijk hun beslissingen, en de anderen hebben niets te vertellen. Zijn houding toont aan dat hij zich weinig bedreigd voelt. Om niet te veel in de praktische activiteiten van de Internationale te worden gemengd, duwt hij Livio naar voren, die, opgejaagd door zijn eigen ambities, denkt leiding te geven...

Eerst was er het verslag van Ernest over een reis naar Canada waarvan ik voor het eerst kennisnam door een briefje van Livio dat ik je heb doorgestuurd. Zijn besprekingen met Joseph enzovoort over de hereniging van hun Internationale met de onze zijn een betrekkelijk succes (ofschoon de gunstige situatie een veel wezenlijker succes had mogelijk gemaakt, want hij is in werkelijkheid met vage beloften teruggekeerd). Deze zaak is de grote troef van het trio en ze zullen die tot het eind uitspelen, en bij voorkeur tegen ons. In werkelijkheid is het een groot schandaal, dat zij een kwestie van een dergelijk belang in hun fractiestrijd betrekken. Het gevaar is geenszins denkbeeldig dat zij op deze wijze, voor een heel tijdperk, de mogelijkheden van een hereniging van de Internationale op een principiële basis zullen vernietigen. Volgens hen zou jij op de hoogte zijn van de reis van Ernest enzovoort, maar ik geloof dat ze hebben geprobeerd me wat wijs te maken, hetgeen – ongelukkigerwijs – hun 'normale' houding tegenover ons is.

Het was een erg verwarde vergadering, waarin de anderen hebben gepoogd mijn aanwezigheid voor hun eigen

spel uit te buiten. Laten wij hopen dat zij daar niet in zijn geslaagd. Maar in elk geval kan deze toestand niet lang voortduren.

Met oprechte vriendschap,

Sal

17 april 1962

Beste Sal,

Veel dank voor al je brieven. Zoals ik al aan Maurice schreef, ben ik thans enorm bezet door een stapel werk hier: mijn studie beëindigen over de Agrarische Hervorming in Algerije waarmee ik door de Voorlopige Algerijnse Regering belast ben, het afmaken ook van de schets over de fabrieken hier, waarvan men een scenario voor een film gaat maken.

Dit alles maakt het me onmogelijk, bij te zijn met mijn correspondentie en me verder bezig te houden met onze eigen zaken. Ik hoop dat ik spoedig wat vrijer zal zijn. Jouw beslissing, je afzijdig te houden van het Internationaal Secretariaat, betreurt ik erg. Ik begrijp dat het je tegenstaat, alleen te moeten vergaderen met het drietal, maar we hebben geen steekhoudende rechtvaardiging voor je afwezigheid. Wat willen wij precies? Het trio vrij te laten is bovendien een fout, die wij later waarschijnlijk duur moeten betalen.

Ik ben er bij voorbeeld bijna zeker van, dat de toenadering tot de Canadese partij – in beginsel wenselijk, nuttig – plaatsvindt op basis van een geheim – of stilzwijgend – akkoord om mij uit het secretariaat te verwijderen. Je zult het zien. Het drietal ongemoeid zijn gang te laten gaan is een fout.

Als gevolg van het werk dat ik hier heb en van mijn isolement, verergerd door de afstand die mij van Europa scheidt, heb ik soms de indruk, als toeschouwer de ontbinding van de Internationale bij te wonen. En dit gevoel is erg pijnlijk. Op wie thans te rekenen voor een werkelijke strijd, die veel inspanning, opofferingen en een grote beheersing van onze zenuwen zal vergen? Daar gaat het om.

Werk je nauw samen met Maurice?

Waarde Sal, ik weet dat ik jou geen aanmoedigingen en geen lessen in uithoudingsvermogen behoef te geven. Maar waarlijk, de toestand is moeilijk, onze zenuwen zijn tot het uiterste gespannen, de morele misère die ons omringt is ongelooflijk, evenals de laagheid en de domheid van bepaalde 'kameraden' en toch moeten wij volhouden, strijden, voor het heil, de vooruitgang – meer dan ooit mogelijk – van de Internationale. Al het andere is van ondergeschikt belang.

Met broederlijke groeten voor jou en de gehele familie.

Michel

25 april 1962

Beste Michel,

Intussen heb je het verslag ontvangen van de zitting van het Internationaal Secretariaat, waaraan ik ondanks mijn bezwaren heb deelgenomen.

Akkoord, ik blijf gedurende de huidige periode in het Internationaal Secretariaat, en ik zal het niet verlaten zonder je te hebben geraadpleegd, dat wil zeggen zonder wederzijds akkoord tussen ons.

Wat de noodzaak van een bezoek aan jullie betreft: ik heb achttien dagen vakantie, en ik verdeel die fifty-fifty.

De helft om jullie te bezoeken, de andere helft om met Bep en de kinderen met vakantie te gaan om een beetje tot rust te komen, waar ik een enorme behoefte aan heb.

Zeer broederlijk,

Sal

Casablanca

‘Bonjour, Sal’, zei je op het vliegveld van Casablanca tegen me, waar ik je voor het eerst na acht maanden weer ontmoette, ‘je moet je vliegticket veranderen. We gaan naar Algerije.’

Je plaatste me voor een afschuwelijk dilemma. Mee-gaan naar het pas bevrijde, maar in twee kampen verdeelde Algerije was het opzoeken van de revolutie, die ook ik, samen met jou en een handjevol andere vrienden had helpen voorbereiden. Het was mijn bestemming, had ik al vaak gefantaseerd, daar voor de Internationale te werken, als lid van het Internationaal Secretariaat waarvan jij opnieuw secretaris zou zijn. Maar eerst moest alles worden geregeld. Voorlopig moest ik proberen hier in Marokko werk te vinden, om bij jou te zijn zoals was afgesproken toen je uit Amsterdam vertrok. Daarvoor was ik juist gekomen. Onmiddellijk meegaan naar Algerije betekende mijn betrekking in Amsterdam opgeven voordat er iets geregeld was, en Bep met het gezin in de steek laten. De revolutie kan ons voor zulke omstandigheden plaatsen. Was die noodzaak er wel?

Tegelijkertijd schaamde ik me, want nu stelde ik mijn persoonlijk lot boven dat van de revolutie, naar het scheen, en wat moest jij wel van me denken? Ik hoopte je

gunst te herwinnen door te verwijzen naar de vrijspraak van de Parijse advocaten, waar jij bits op reageerde. Was het dan niet goed ze te helpen op het ogenblik dat hun steun aan Algerijnse verzetsstrijders voor de rechtbank in het geding was? Wat had ik bovendien te maken met het befaamde Santen-document, dat nog steeds een raadsel voor mij was? Koos je nu, na eerst naast mij te hebben gestaan, de kant van Hella, juist nadat de zaak vooral door de getuigenis van Mr. Smeets gewonnen was? Ik zweeg, al had ik het gevoel dat je me een trap tegen mijn kloten had gegeven. En los van alle overwegingen vond ik je houding sektarisch, en durfde het niet te zeggen.

Jij was te pakken te krijgen als een aal aan zijn staart. 's Morgens heel vroeg was je al vertrokken, om kranten te kopen, vertelde Hella. En als je later, veel later, thuis kwam, was er altijd iemand bij je, of er kwam bezoek om mij welkom te heten. Je stelde mij bekende revolutionairen voor uit de Afrikaanse landen, een groepje Algerijnen kreeg te horen hoe dapper ik mij had gedragen. Maar een gesprek tussen jou en mij, daar was nooit tijd voor. Je kende Che Guevara, die je waardeerde om zijn zoeken naar theoretische oplossingen voor revolutionaire vraagstukken. Dat alles kwam ter sprake, steeds in het bijzijn van vreemden, vreemden voor mij althans, want ik bevond me in een geheel nieuwe wereld. Je liet me aan de zorg van Hella over, die mij overal mee naar toe loodste, naar een zwembad met kleverige looppaden en stinkend water. Aan tafel vroeg je me of ik bij Freud de betekenis had gevat van het begrip stank. Je ventileerde je agressie zo, dat ik me niet kon weren, omdat de bedoeling van je opmerking mij ontging. Wel voelde ik dat jullie met mij

speelden. Hella troonde mij mee naar een oud Arabisch kerkhof, en onderhield mij over de schoonheid van de graven, en hoorde mij intussen uit, terwijl mijn verwarring groeide. En dat terwijl ik naar jullie toe gekomen was om steun te vinden in de verwarde situatie waarin ik mij bevond. En intussen zaagde Hella mij door over de knellende banden van het burgerlijk huwelijk en de problemen van de opvoeding in het kapitalisme. Langs haar neus weg vroeg zij waarom ik niet meer wilde deelnemen aan het Internationaal Secretariaat. Ik antwoordde dat ik er, zonder jouw aanwezigheid, Michel, de speelbal zou zijn van het trio. Ze hadden mijn aanwezigheid nodig om het quorum te bereiken dat hun beslissingen een reglementaire grondslag verleende. 'Je moet erbij zijn om voor ons standpunt te vechten', merkte Hella op. 'Dan is Michel uit heel ander hout gesneden dan jij.' Die opmerking sneed mij de adem af. Tweemaal had ik mij in periodes van crisis van de beweging geheel ingezet. Wat kon ik in het Internationaal Secretariaat beginnen nu het voor mij niet mogelijk was te reizen, en ik dus niet meer aan de vergaderingen in het buitenland kon deelnemen? Aarzelend merkte ik op, dat jij bij je vrijlating tegen mij had gezegd dat ik mij zo spoedig mogelijk bij je moest voegen, en dat ik me daarop had ingesteld. Deze keer ging Hella erop in, en vroeg mij wat ik moest verdienen als jullie daarginds werk voor me zouden vinden. 'Wat verdienen je op het ogenblik?' Ik noemde het aarzelend, en zei stotterend: 'Er zijn ook sociale voorzieningen, de kinderbijslag bij voorbeeld, en dat is een kwart van mijn inkomen.'

'Daar wijs je toch wel op', had Bep mij voorgehouden, wanhopig als zij was omdat ik weer wilde vertrekken, en zij met de zorg voor de kinderen zou achterblijven. Als

Hella nu maar niet dacht dat ik een geldwolf was. Als Hella er maar van overtuigd bleef, dat ik de revolutie wilde dienen.

Ja, zo ging het dag in, dag uit. Jij onbereikbaar, Michel, en als je er was plaatste je steeds iemand tussen ons in. Waren je gasten vertrokken, dan herhaalden je verwijten zich. ‘Weet je dat de familie van Hella niet meer met mij wil praten vanwege onze arrestatie?’ ‘Weet je, weet je, weet...’

‘Zou Michel weten hoe het met mij gesteld is?’ vroeg ik me af, ‘dat ik op het werk een chef heb die me apart riep en me volkomen onzinnig maar natuurlijk in opdracht van een of andere instantie, verweet: “Vorige week ben je in Rome gesignaleerd, terwijl je ’s nachts op het werk had moeten zijn.” Dat een collega mij voortdurend treiterde als de anderen er niet bij waren, of langs mijn stoel liep en dan zei: “Sal Santen van de pegulanten”, net zo lang tot ik hem toebeet: “Als je dat nog een keer durft te zeggen sla ik je op je verdommenis, midden op de afdeling.”’

‘Als je denkt dat onze steun aan het geldproject een fout was, moeten we daar eerlijk voor uitkomen’, zei ik aarzelend. Een haastige blik van jou naar Hella, van Hella naar jou: ‘Nee, natuurlijk niet.’

En ik weer: ‘Het was mij volkomen onbekend dat Ab samenwerkte met de Etter, die ik nooit heb vertrouwd. Echt waar, jullie kunnen me geloven.’

‘Natuurlijk’, antwoordde Hella, ‘dat weten we toch. Nadat Ab had gezegd dat die drukkerij in Ouderkerk van de Etter was heb je hem verteld dat we met dit heerschap niet wilden samenwerken.’

Het leek alsof mijn keel werd toegeknepen. Die leugen had Ab in Vaals verkondigd, om zich te rechtvaardigen

voor zijn heimelijke samenwerking met de provocateur. Ik heb hem toen de waarheid onder de neus gewreven, en jij wist het, Michel. En voorzover je het Nederlands niet voldoende kon volgen, heb ik je later, op weg van Vaals naar Amsterdam, gesmeekt mij te geloven dat ik nooit, nooit ook maar iets heb geweten van de samenwerking van Ab met de Etter. Waarom heb je dat nooit aan Hella verteld? Of geloofden jullie Ab eerder dan mij? Ik hield mijn bek, idioot die ik was, in plaats van jullie toe te schreeuwen dat jullie die laster nooit hadden mogen geloven.

Volgende punt op de agenda: de samenwerking tussen mij en Maurice. Ik moest begrijpen wat een goede kameeraad hij wel was, hoeveel hij had gedaan voor Hella, hoezeer hij zich had ingespannen voor onze zaak. Dat wist ik allemaal, en dat maakte me juist zo weerloos tegenover zijn pesterijen toen jullie waren vertrokken, Michel. Hij voelde zich verzekerd van jullie steun, en zijn houding van volgzame vriendschap was veranderd in die van hooghartige neerbuigendheid. Mij een uur laten wachten na een afspraak was heel gewoon geworden. Mij aan het verstand brengen dat ik me met zijn zaken niet moest bemoeien, al betroffen zij de belangen van de beweging, had ik maar te aanvaarden, nadat hij vroeger voor elke scheet bij me was gekomen. Eens had jij me verteld, dat soortgelijke narigheid in je eigen land een van de redenen van je vertrek naar Parijs was geweest. Maar voor mij ging een goede verstandhouding met jou boven alles, en dus beloofde ik een goede samenwerking na te streven, alsof het aan mij had gelegen.

Kardinale punt op de agenda: hoe zat het met de mogelijkheid, bij jullie te komen?

Jij, Michel, jij beloofde op jouw beurt: 'We zullen hier wel iets voor je vinden. Wat jij nodig hebt ligt lager dan wat de Europeanen hier verdienen, en met jouw capaciteiten...'

Het ijs scheen gebroken te zijn. De verstarring, die mij bij mijn aankomst verwarde, en die mij de pijnigende vraag opdroeg wat er gebeurd kon zijn, was godzijdank verdwenen. Jij verontschuldigde je voor de ellende die ik in de cel had gekend mede door de houding van Hella, die mij soms tot wanhoop bracht. Je kwam met een argument dat je al eens eerder had gebruikt voor Natalia Trotski. 'Hella moest allerlei beslissingen nemen zonder dat ze mij kon raadplegen', verklaarde je, 'en dat was een geheel nieuwe situatie voor haar, waarin fouten onvermijdelijk waren. Bovendien werd ze geconfronteerd met de verschrikkelijke houding van het trio, de leiding van een revolutionaire Internationale onwaardig. Pierre ging, kort na onze arrestatie, gewoon met vakantie, omdat hij het al zo had gepland. Over de anderen zal ik niet eens spreken. Hun gedrag was zodanig, dat ik me afvraag of ik nog wel vertrouwen kan stellen in de Vierde. Is het dan verwonderlijk, dat Hella er geen raad mee wist, en dat jij er ten dele het slachtoffer van was?'

Jouw opmerking in het bijzijn van Hella schokte me meer dan ik kan zeggen. Het vertrouwen opzeggen in de Internationale betekende voor mij het eind van alle dingen. Hoe vaak had ik mezelf in de cel, als Hella mij tegenover de Internationale had aangevallen, niet voorgehouden dat ik mij door persoonlijke overwegingen niet mocht laten beïnvloeden, en nu deed jij hetzelfde met betrekking tot het trio.

Ik slikte al die gedachten in, omdat je tegenover Hella weer mijn partij had gekozen, en zo onomwonden dat ik me heilig voornam, mij opnieuw met al mijn kracht in te zetten, in gezamenlijk overleg.

Met zijn drieën gingen wij naar de kasba, waar jullie met zorg cadeautjes uitzochten voor Bep, de kinderen. Ik kreeg een eenvoudige portefeuille, die jullie bij een joodse koopman kochten aan wie jij vertelde wat er met mijn broer en ouders was gebeurd.

Samen gingen wij terug naar het vliegveld, en ik had het gevoel dat er nooit enige schaduw tussen ons was geweest. Voordat ik in het vliegtuig stapte zei je tegen me: 'De relatie tussen ons moet zo helder zijn als kristal.'

We omhelsden elkaar. Toen vertrok het vliegtuig.

Maurice

Meer dan een maand ging voorbij, want jij was naar Algerije vertrokken, Michel, om de ontwikkelingen ter plaatse te volgen en de toekomst te helpen voorbereiden. Dagelijks wachtte ik op bericht van jou, dat maar niet kwam, omdat in Algerije de post kennelijk niet goed functioneerde. Toen vroeg Maurice mij – hij moest naar een congres in Engeland – zijn brieven in ontvangst te nemen en zo nodig te lezen. Er was een kaart bij van jou, Michel, in de warmste bewoordingen, en afgunst brandde als zuur in mijn keel.

Er kwam ook een brief van Hella, waarin zij antwoordde aan Maurice: 'Het is waarlijk te betreuren dat Sal je geen verdere berichten verstrekt en dat je verplicht bent –

zoals je zegt – “ieder woord uit zijn mond te trekken”. Dit des te meer omdat wij verschillende keren over jou hebben gesproken en over de absolute noodzaak van een harmonieuze en broederlijke samenwerking. Ik moet eraan toevoegen dat hij volledig heeft ingestemd met deze noodzaak. Wat nu? Wij hebben ondanks alles hier veel te doen en het zou veel eenvoudiger zijn geweest als onze vriend je brieven en berichten doorgaf. Ongelukkigerwijs waren er hier enige complicaties, en veel dingen zijn daarna op bevredigende wijze opgelost. Dit is waarschijnlijk de reden waarom hij je triest scheen, en ook de eeuwige tweestrijd, verscheurd zijn tussen daarginds en hier, de plicht in de nauwe en brede zin van het woord, de familie en de beweging. Enfin, over dit alles ook verder mondeling. Want je hebt absoluut gelijk, het is noodzakelijk en zelfs onvermijdelijk dat wij elkaar zien, met elkaar discussiëren, de tendens consolideren.’

‘Waarom beef je zo?’ vroeg Bep, terwijl ik haar de brief voorlas. ‘Er zal wel meer over je gekletst worden.’

‘Maar Maurice liegt, dat weet je. Wat kon ik hem meer vertellen dan ik heb gedaan?’ antwoordde ik. ‘Had ik hem misschien ook moeten inlichten over de kritiek van Michel op Hella? En over zijn twijfel over de Internationale, na de ervaring van Hella met het trio?’

‘Hij heeft natuurlijk gevoeld dat je iets voor hem verzweg. Liegen is trouwens zo’n groot woord. Zeg liever dat Maurice overdrijft. Hij heeft nog nooit anders gedaan. Dat weet iedereen.’

‘Behalve Hella dan. Zij gaat serieus in op wat hij schrijft.’

‘Wat kan het je schelen? Het is toch waar dat je verscheurd wordt tussen de beweging en ons?’

‘Als ze zoiets nou tegen Michel zegt, maar tegen Maurice. Die wordt er nog arroganter door in zijn gedrag tegenover mij. De mooie jongen uithangen tegenover Michel en Hella, en mij jennen.’

‘Trek het je toch niet zo aan! Wat betekent een Maurice in godsnaam tegenover jou?’

‘Jij hebt makkelijk praten. Ik weet niet meer waar ik aan toe ben. Michel wil mij verantwoordelijk maken voor het werk van onze tendens in Europa. Volgens hem moet ik in het Internationaal Secretariaat, en ik moet kunnen reizen om iets tot stand te brengen. Toen wij het voorstel van Michel om een tendens te vormen ondersteunden, heeft Maurice mij op handslag beloofd, dat hij mij zou helpen door bij zijn veelvuldige buitenlandse reizen overal contacten op te nemen. Intussen laat hij zich niet zien, en als ik hem toevallig eens ontmoet, is hij pàs van een of andere reis terug, en heeft hij niets voor de tendens uitgevoerd. Op die manier worden er dingen van mij verwacht waaraan ik met de beste wil van de wereld niet kan voldoen, omdat ik toch ook naar mijn werk moet.’

‘Neem het dan niet zo zwaar!’

‘Ach, je kletst. Waarom ga je nu huilen?’

‘Omdat we je straks weer moeten missen, dat zul je zien.’

‘Maar je hoort toch wat Hella schrijft? Ik word verscheurd tussen de beweging en het gezin. In plaats van me te helpen een oplossing te zoeken schrijven ze brieven achter mijn rug.’

‘Als je het zo erg vindt, wees dan zo flink ze te antwoorden en schreeuw niet tegen mij.’

20 september 1962

Beste Michel,

Het betreft waarlijk een zeer geraffineerde intrige. Toen ik van jullie terugkwam, heb ik alles gedaan om contact met Maurice te krijgen. Bij hem thuis, niemand. Ik heb zijn bureau opgebeld, waar men mij vertelde dat hij afwezig was tot 24 augustus. Ik heb geprobeerd zijn vakantieadres te bemachtigen, onmogelijk erachter te komen. Zo groot was zijn belangstelling om te weten hoe het bij jullie ging.

Eindelijk, twee dagen voor genoemde datum, is hij me komen opzoeken. Er was geen enkele vijandigheid van mijn kant. Integendeel, we hebben hem gevraagd te blijven eten enzovoort, en hij was zo goed te spreken dat hij diezelfde week nog twee keer is gekomen. Ik heb hem, als altijd, volledig ingelicht, en het is ronduit een leugen dat hij 'ieder woord uit mijn mond moest trekken'.

Triest was ik evenmin. Je kent mijn documenten, al mijn brieven; die zijn steeds optimistisch geweest wat het perspectief betreft, en daar heeft mijn reis niets aan veranderd. Integendeel, ik was erg blij dat mijn eigen toestand op bevredigende wijze wordt geregeld, en wel in het kader van een revolutionair perspectief, enzovoort. 'De eeuwige tweestrijd, verscheurd zijn', die ken ik niet, ik ben geen soort Hamlet. Natuurlijk is het moeilijk, altijd de plicht naar twee kanten te vervullen, maar voor mij is dit altijd een eenheid geweest, een geheel, een totaliteit. Hoe het ook zij, ik gun jullie het genoeg er verder met Maurice 'mondeling over te discussiëren'.

Wat een genoeg. Toen ik bij jullie was heb je mij gezegd dat de verhoudingen onder ons zo helder 'als kristal' moesten zijn. Je hebt zelfs gezegd dat je een 'absoluut vertrouwen in mij stelt'.

Luister Michel, als na al die moeilijke jaren waarin ik waarlijk loyaal tegenover jullie ben geweest, niet om persoonlijke redenen maar uit volledige politieke solidariteit, een gemene intrigantenbrief jullie ondersteboven gooit en jullie aanleiding geeft tot een ontoelaatbare briefwisseling met Maurice waarbij het om kletspraatjes gaat, weet ik niet meer waar ik aan toe ben. In elk geval marcheer ik niet op die grondslag. Eerst moet er de noodzakelijke opheldering komen. Broederlijk,

Sal

26 september 1962

Beste Sal,

Ik open nooit de brieven van wie dan ook, en natuurlijk niet van Hella. Hella schrijft aan wie zij wil, wat zij wil, en dat is volkomen haar zaak. Ik kan je mening niet delen dat Maurice een intrigant is, noch dat er sprake is van een intrige tegenover jou. Dat zijn ontoelaatbare uitdrukkingen.

Maurice heeft je gesloten en pessimistisch gevonden, en dat was misschien mijn schuld. Dat is alles. Laten wij met beslistheid dit incident sluiten, in afwachting van een persoonlijke ontmoeting voor een mondelinge uiteenzetting.

Wij hebben oneindig belangrijker dingen onder het oog te zien, dan op een zo kritiek ogenblik voor onze beweging persoonlijke grieven erin te mengen en de vriendschap van ons front te verstoren. Laten wij dus wachten op een uiteenzetting die je tevreden zal stellen, volledig tevreden, daar ben ik zeker van, op de volgende bijeenkomst in Turijn.

Michel

In Algerije was de revolutie onder leiding van Ben Bella gewonnen, en jij deed er belangrijk werk als leider van de socialistische sector. Je had de 'historische wetten op het zelfbeheer' ontworpen, en liet me die op de bijeenkomst in Turiijn lezen. Ik vond het geweldig, dacht: 'Dit heeft Michel altijd gewild, wetten te maken als een staatsman zoals Plato zich die heeft voorgesteld, in wijsheid en rechtvaardigheid.' En ik was afgunstig, want jij zat in het hart van de revolutie, kon er historisch werk doen, terwijl voor mij de mallemolen weer was gaan draaien: dagdienst, nachtdienst, in de vrije uren het werk voor de beweging. Misschien was het ook de afgunst die mij ingaf, dat je je hooghartig tegenover mij gedroeg, dat je me wilde laten voelen hoe belangrijk je wel was geworden.

Dit gevoel werd versterkt door je onbereikbaarheid. Je had me bij hoog en laag verzekerd, in Turiijn tot aller tevredenheid over de brief van Hella aan Maurice te spreken, maar je zweeg in alle talen, en had het bordje 'geen toegang' op je borst gehangen. Een partijlid uit Nederland had je als een soort bescherming tegen je aan geplakt, waar je ook ging. In elk geval wilde ik met je spreken over je plannen met mij. Casablanca was definitief van de baan, maar bestonden er geen mogelijkheden voor mij in Algerije? In mijn binnenzak bevond zich immers een brief van Hella, die mij op 27 augustus had laten weten: 'Onnodig je te schrijven dat de gedachte dat je in Algiers kunt komen werken ons letterlijk bekoort. Onze samenwerking zal bovendien in hoge mate nuttig, misschien heilzaam zijn voor onze beweging.'

Bep wou meegaan, er in een crèche werken of iets der-

gelijks, de kinderen zelfs tijdelijk hier laten. Onze jongen kon bij Jo in huis, je weet wel, mijn collega die zich voor ons had ingezet. Onze jongste dochter kon bij haar oudste zuster komen. We hadden alles al geregeld, idioten die wij waren.

Maar jij, Michel, beet mij toe: En de sociale voorzieningen?

Alsof het werk in het revolutionaire Algerije hetzelfde was als een burgerlijke betrekking in Casablanca. Alsof ik mij in Algerije wilde verzekeren van een goedbetaalde, veilige baan. Hoe kon ik antwoorden op die gemeenheid zonder je voorgoed de rug toe te keren en daarmee de beweging in de steek te laten? En dus vroeg het je beschermende partijlid, toen je even later vertrok: 'Wat is er met jou aan de hand? Je ziet eruit als een geest.'

De discussies waren hartstochtelijk, en in de pauzes tussen de zittingen klitten de afgevaardigden bij elkaar. Jij gelastte mij: 'Ga daarginds bij het trio staan, om te horen wat ze bespreken.' Toen ik aarzelde snauwde je: 'Of ben je daar misschien te bang voor.' Te bang. Dat zei jij, Michel, na alles wat we samen hadden gedaan en doorstreden voor de Algerijnse revolutie. Te bang. En misschien had je wel gelijk, want ik was bezig bang te worden voor mijn eigen partijgenoten.

's Avonds, kort voor het slapen gaan, ontmoette ik jou en Hella plotseling alleen, en ik vroeg jullie, gezamenlijk de misverstanden over die brief uit te praten. Hella snauwde: 'Het is hier geen bewaarschool', en verdween. Jij volgde haar, draaide je nog even om, fluisterde mij toe: 'Ik heb niets van die brief geweten', en verdween eveneens. Je woorden verwarmden mij een ogenblik, maar het kwaad

was al geschied. Door de voortdurende tegenspraak tussen je beloften en je gedrag tegenover mij sinds onze invrijheidstelling was het basisvertrouwen dat ik al die jaren in je had gesteld, ondermijnd. Ik was lid geworden van de Internationale, omdat ik geen vertrouwen stelde in politici wier daden niet in overeenstemming waren met hun woorden. Nu scheen dit tegenover mij plotseling gedragslijn te zijn geworden. Als een onmondig kind werd ik behandeld, dat wat wijs wordt gemaakt als 't maar gehoorzaam is, door slechte opvoeders althans.

Die nacht had ik de vreemde sensatie dat ik bezig was dood te gaan. Eerst verstijfden mijn benen, toen mijn hele lichaam. 'Je kan hier toch niet het leven verlaten terwijl Bep en de kinderen erop vertrouwen dat je morgenavond weer thuiskomt', dacht ik wanhopig, en alleen de grootste wilskracht hielp mij, mijn beweging te hervinden.

Daarna was het verblijf op de zitting voor mij één grote, verwarrende gebeurtenis, waarin ik bereid was je in alles je zin te geven, als je maar niet kwaad op me was. Ik liet me gewillig kiezen in het Internationaal Secretariaat, zei tegen Hella dat ik naar Algiers wilde komen ook als er helemaal geen geld was, dan moest Bep maar zien hoe ze zich met de kinderen redde. De revolutie ging voor. 'Je bent een goede kameraad', antwoordde Hella. Ze glimlachte.

Toen ik 's middags vertrok, ik moest die avond op mijn werk zijn, beloofde jij me, mij zo gauw mogelijk te schrijven over mijn komst naar Algiers. Maar die avond bleek de volgende avond te zijn, vierentwintig uur later, en mijn verwarring had zich al overgedragen op Bep die niets begreep van mijn wegblijven, er ook geen verklaring voor kon geven op mijn werk. Evenmin als ik. En terwijl er geen

bericht van je kwam, hamerde het in mij: Waarom spreekt Michel niet openlijk met me? Als ze het niet wenselijk achten dat ik naar Algerije kom, dan kunnen ze het toch zeggen? Ik ben een redelijk mens, en niet een voetbal die ze naar gelieven alle kanten uit kunnen trappen.

Internationaal Secretariaat

‘Joseph’, stelde hij zich voor, schudde mij de hand en ging zitten. Hij was klein van postuur, gezet, en droeg een donkerblauw, bijna zwart kostuum. Eens was hij aanne-mer van begrafenissen geweest, een bizarre start voor een vooraanstaande trotskist, te meer omdat hij later, tot aan diens dood, een van Trotski’s secretarissen werd, en nog wel een beroemde. Hij was de enige die Trotski’s laatste woorden opving over de overwinning van de Vierde Internationale. Hij wekte een enigszins ruwe indruk, die evenwel vervaagde tegen de vertrouwelijke toon waarop hij tegen mij sprak. En ik luisterde aandachtig, als wilde ik in hem iets ontdekken uit die heldhaftige tijd.

‘You know, Sal’, zei hij, en legde zijn hand, met korte dikke vingers, op mijn knie, ‘er moet weer eenheid komen tussen de twee Internationales. Ik heb jou opgezocht om erover te spreken, want jij bent de enige die Michel kan overtuigen.’

Zijn betoog verraste mij. Kennelijk wilde hij, in tegenstelling tot het trio, mij niet voor een voldongen feit plaatsen. Mijn bereidwilligheid om naar hem te luisteren verraste hem op zijn beurt, en zo liet hij zich ertoe verleiden, mij in te wijden in de geheimen van de scheuring in 1954, waartoe hij het initiatief had genomen, verzekerde hij me.

En zo was hij, in nauwe samenwerking met de Brit Gerry Healy, het avontuur begonnen van een eigen Vierde Internationale, met het enige onderscheid dat hun leiding zich niet Internationaal Secretariaat, maar Internationaal Comité had genoemd.

‘Joseph is hier als gast aanwezig’, deelde Pierre mij op de eerstvolgende vergadering van het Internationaal Secretariaat mee. Zijn Engels met een Franse tongval deed me aan Maurice Chevalier denken, en ik glimlachte. Verbaasd keek Pierre mij aan en vroeg of iedereen het er mee eens was.

Terwijl de aanwezige leden van het Internationaal Secretariaat knikten, trok Joseph zijn colbertjasje uit, waaronder hij een vest droeg, stroopte zijn mouwen op en keek zelfvoldaan om zich heen.

Op de agenda stond het conflict tussen China en de Sovjet-Unie. Voordat de discussie hierover werd geopend, scheen ieder eerst zijn privé-mening te willen spuien. Pierre hield vol dat Mao Tse Toengs theorie van de ‘ononderbroken revolutie’ een duidelijke overgang was naar de theorie van de permanente revolutie, en dat het onze taak was, Mao tegenover het Kremlin kritisch te ondersteunen. Hier lag de toekomst van de Vierde Internationale, en het zou niet bevreemdend zijn als de Chinezen, bij een juiste tactiek onzerzijds, de weg naar ons zouden weten te vinden.

Sinds onze vrijlating was er over dit probleem nog geen discussie in de Internationale geweest. Jij, Michel, was ervan overtuigd dat het een inter-bureaucratische strijd betrof, waarin de motieven van Mao Tse Toeng in sterke mate door beperkt nationale belangen werden bepaald,

met het doel, het bureaucratisch apparaat te verstevigen in de trant van het stalinisme. Ook ik was tot die mening geneigd, want de argumenten van Mao, die in de *Peking Review* werden uiteengezet, leken als twee druppels water op wat destijds door Stalin tegen Trotski naar voren was gebracht. Ik stelde daarom voor, het probleem openlijk in het theoretisch tijdschrift ter discussie te stellen, te meer omdat het een punt van open discussie in de gehele communistische beweging was geworden.

Het voorstel werd verworpen, omdat er, volgens Ernest, een duidelijke meerderheid in deze kwestie bestond. Twijfel daarover kon onze positie bij de Chinezen alleen maar verzwakken. Hij tikte haastig met zijn knokkels op het blad van zijn bureau en zei gebiedend tegen Pierre: 'Laten we opschieten. Wat staat er nog meer op de agenda?' Ik verzette me er niet tegen, omdat ik bevarigen was door een vermoeidheid, die me aan metaalmoeheid herinnerde. Niets scheen meer uit mijn handen te willen komen. Ik had een artikel over de Chinese kwestie willen schrijven, en was er niet toe gekomen. Nergens kwam ik meer toe. Een door mij gestenografeerde redevoering van jou, Michel, was ik al dagen aan het uitwerken geweest, en ik baalde ervan.

Nauwelijks luisterde ik, toen Pierre in zijn antwoord aan Ernest opsomde: 'Kongo, crisis in de EEG, correspondentie van de secties.'

'Er is ook een brief van Mien Sneevliet', voegde ik eraan toe, 'staat die niet op de agenda?'

'Die onzin', mompelde Pierre geïrriteerd.

'Geen onzin', bracht ik ertegen in, hoe rottig ik het ook vond dat zij een brief had geschreven, 'zij heeft recht op een antwoord.'

‘Waarover?’ wilde Joseph weten.

‘Ik heb mede namens Michel in Amsterdam een proces aanhangig gemaakt tegen een stalinistische agent, die bij de Duitse geheime dienst schijnt te hebben gewerkt en naar Oost-Duitsland is uitgeweken. Hij heeft in Oost-Berlijn een persconferentie gehouden, waarin hij lasterde dat Michel en ik in dienst van Von Gehlen zouden staan. Wij hebben *De Waarheid* en *l’Humanité*, die het bericht publiceerden gedagvaard wegens laster, en hun advocaat heeft voor de rechtbank een waarborgsom van tweeduizend gulden geëist omdat Michel niet in Nederland woont. Dat geld moest er bijtijds komen, om geen termijn te laten verstrijken, en is door Mien Sneevliet geleend. Dat is een jaar geleden. Nu vraagt zij het geld terug.’

‘Krankzinnig om zo’n proces te beginnen’, schamperde Ernest.

‘Krankzinnig? En Trotski destijds? Die onderstreepte dat we ons tegen de laster van de Moskouprocessen moesten verweren. Dat was volgens hem het enige middel om de door Stalin beoogde demoralisatie van onze mensen te bestrijden.’

‘In Amsterdam zeker’, smaalde Ernest opnieuw. ‘Daar toe is geen enkel besluit genomen door het Internationaal Secretariaat.’

Jammer genoeg was Livio wegens ziekte afwezig, maar gelukkig had ik zijn brief bij mij, en ik las voor:

‘Turiijn, 28 november 1961. “Ik heb de schandalige aanval door de stalinisten zowel tegen jou als tegen Michel gelezen (natuurlijk om onze beweging te discrediteren). Onze vriend en ik zijn van mening dat er een klacht moet worden ingediend en ik heb onze vrienden in Frankrijk reeds geschreven dat zij contact moeten opnemen met een

advocaat. Ik geloof dat jij in Nederland een klacht moet indienen.”’

‘Dat schrijft Livio’, onderbrak Joseph, ‘dat houdt nog geen beslissing in.’

‘Maar Livio was toen secretaris van het Internationaal Secretariaat’, antwoordde ik hem scherp.

‘Ik stel voor dat we de brief van de agenda afvoeren’, interrompeerde Pierre, terwijl hij hem in een map wilde leggen.

‘Dat gaat zo maar niet’, riep ik wanhopig. ‘Het IS zal tenminste antwoord moeten sturen aan Mien Sneevliet. Al wordt er maar een regeling getroffen, daar is zij wel tevreden mee.’

Pierre boog zich naar Ernest, die geërgerd met zijn hoofd schudde. Toen stond Joseph op, stroopte zijn omhoog gezakte rechtermouw omhoog, pakte de rugleuning van zijn stoel vast en vroeg sarcastisch wat voor soort trotskist ik eigenlijk was om kostbare tijd te verknoeien met dirty geldkwesties.

De kamer begon voor mijn ogen te draaien, en het scheen alsof de met schilderijen behangen muren mij uitlachten, een tong uitstaken of naar mij wilden spugen. Kon ik maar weglopen. Kon ik ze maar toeschreeuwen: ‘Rotzakken dat jullie zijn. Ons het gevaarlijke werk laten opknappen, en als er moeilijkheden komen jullie kloten redden.’ Dat mag niet, je zit hier voor de tendens, een conflict maken voor zo’n ellendige geldgeschiedenis, dat gaat niet, dat kun je niet verantwoorden tegenover Michel, maar als je thuiskomt zal Mien Sneevliet je vragen naar een beslissing, en zij heeft toch recht op haar geld, of op een briefje desnoods dat het er niet is, ook al is het niet waar. Het is wel gemeen van haar dat ze me voor die

moeilijke situatie heeft geplaatst. Nu ze weet dat ik naar Algerije wil is ze plotseling bang voor haar geld geworden. Of bang, ze is kwaad op me natuurlijk. En ze maakt zich zorg over Bep en de kinderen. En ik zei scherp:

‘Het Kremlin stuurde Natalia Trotski geen antwoord toen zij bij Chroesjov informeerde naar het lot van haar zoon Sergej, die onder Stalin is verdwenen. En nu wil het Internationaal Secretariaat niet antwoorden op de brief van een vrouw wier man door de Gestapo is doodgeschoten.’

‘Schande om dat te vergelijken’, riep Joseph.

‘In elk geval hebben Michel en ik recht op solidariteit van de Internationale.’

‘Shut up’, vloekte Joseph, die de zaken voor het Internationaal Secretariaat scheen te dicteren. Verschrikt keek Pierre naar Ernest, die strak voor zich uit keek, toen zei: ‘Het volgende punt.’

‘Dan ga ik weg’, gromde ik, en ik wou al opstaan, maar dat zou ze ook niet lukken, en toen stelde ik de volgende motie voor: ‘Het Internationaal Secretariaat heeft de kameraden Michel en Sal aangeraden een proces te beginnen tegen de laster van een Oostduitse stalinistische agent. Het Internationaal Secretariaat beslist ook, de verantwoordelijkheid voor het proces en voor de kosten van dit proces op zich te nemen, zelfs als het niet mogelijk is deze onmiddellijk te betalen. Intussen zal het Internationaal Secretariaat naar de nodige middelen in dit opzicht zoeken.’

‘Wie is ertegen?’ vroeg Pierre. Geen enkele hand ging omhoog. ‘Dan stel ik ook de volgende motie voor’, vervolgde hij: ‘Geen enkel lid van het Internationaal Secretariaat kan zich verbinden tot uitgaven voor de Internatio-

nale die hoger zijn dan vijftwintig dollar, tenzij het Internationaal Secretariaat dit heeft beslist.'

Terwijl ik haastig op het perron van het Centraal Station sprong, vroeg ik mij af wat ik tegen mijn collega's van de nachtploeg moest zeggen, want drie kwartier te laat komen zonder geldig excuus, en dat op zondagavond... Het vroor buiten zoals eens, in die koude oorlogswinter, maar mijn gezicht gloeide en dampte in de avondkille. Er stond geen tram. Ik holde naar mijn werk om geen minuut meer te verliezen. Buiten adem kwam ik op de afdeling, waar gelukkig geen collega's te bekennen waren, want ieder was druk bezig, in een telefooncel, op de telexafdeling.

Ik lag in bed en kon niet slapen. Zodra ik mijn ogen sloot verdween mijn gevoel van evenwicht, leek het alsof ik in een schip lag dat door golven heen en weer werd gesmakt. 'Ben jij daar, Sal?' vroeg Bep slaperig omdat ik tegen haar aan schokte, en ik kon niet antwoorden, want anders moest ik huilen. Het zweet brak mij aan alle kanten uit, en het water kwam mij tot aan de lippen, spoelde in mijn keel zodat ik bijna stikte, en ik schreeuwde: 'Help mij toch, help mij toch.'

'Hij heeft zware koorts', hoorde ik in de verte een mannenstem zeggen, en Bep vroeg: 'Wat is het, dokter?'

Zelfbeheer

'Beste Sal', schreef Hella, 'wij hopen alle twee dat je weer heel vlug gezond zult zijn. Michel verzoekt je *zonder man-*

keren deel te nemen aan het feest van onze tante dat voor het eind van de maand is vastgesteld. Je *moet* absoluut zien wat voor dingen er gebeuren.'

Maar ik ging naar de dokter voor controle, kwam thuis en stortte opnieuw in. Het was een raadsel, tweemaal longontsteking achter elkaar, zonder aanwijsbare oorzaak. Blijvend herstel was uitgesloten zonder therapie, en als ik niet, althans tijdelijk, mijn politieke werkzaamheden staakte.

Het politiek ziekteverlof betekende niet, dat de problemen van de beweging voor mij van de baan waren. Er was immers nog altijd het proces tegen *l'Humanité* en tegen *De Waarheid*. Dank zij een Nederlandse trotskiste, werd de contributie van de Nederlandse sectie gebruikt om Mien Sneevliet af te betalen. In het proces zelf kwam evenwel geen schot, totdat *De Waarheid* haar beschuldiging in een publieke verklaring terugtrok. Hella wenste mij er schriftelijk geluk mee, en voegde eraan toe dat de zaak tegen *l'Humanité* nu maar moest worden ingetrokken. Het betekende voor mij een verlossing, want *l'Humanité* had zich gestort op formaliteiten, beweerde dat de aanklacht, ofschoon voor een Nederlandse rechter, niet was ingediend binnen de door de Franse wet gestelde termijn, en vroeg steeds om aanhouding van de zaak, kennelijk uitgaande van het principe dat de aanhouder wint. Totdat wij weigerden ons nog bij enig verder uitstel neer te leggen, en zo *l'Humanité* dwongen een document te produceren, om de zaak niet te verliezen.

Het desbetreffende document was afkomstig van Otto Freitag, de tegenpartij, waarin hij voor een Oostberlijnse notaris verklaarde dat hij in 1954 leider van de Duitse trotskistische sectie werd, nadat de Internationale ge-

splitst was. 'Op de zitting van het Internationaal Comité van de Vierde Internationale, die in Parijs plaatsvond, werd ik in mijn kwaliteit als leider van de Duitse sectie tot gewoon lid van het Executief Comité gekozen. Deze functies oefende ik uit tot aan mijn overgang naar de Duitse Democratische Republiek in 1961.'

Daarmee had de lasteraar zichzelf ontmaskerd. Er bestonden immers twee Vierde Internationales, die van Michel met een Internationaal Secretariaat, en die van Gerry en Joseph, met een Internationaal Comité.

Voor een buitenstaander, en zelfs voor een rechter, was de verwarring nauwelijks te ontraadselen, en dat was natuurlijk ook de bedoeling van hen die de Vierde Internationale in 1954 hadden verlaten, maar haar naam bleven gebruiken, met het subtiel onderscheid een IC te hebben in plaats van een IS.

Het was er evenwel niet minder duidelijk om, dat Otto Freitag, een stalinistische agent die bij de scheuring van 1954 betrokken was geweest en lid bleef van de parallelle Internationale van Gerry Healy, nooit op de hoogte kon zijn van de activiteiten van Michel en mij voor de Algerijnse revolutie, die in 1958, vier jaar later, in Nederland concrete vorm hadden gekregen.

De stalinistische agent had, tien jaar na de dood van Stalin, en zeven jaar na de geheime redevoering van Chroesjov, dezelfde wisseltruc toegepast die Stalin al tijdens de Moskouse processen had beproefd, door de wereld te verwarren met een amalgaam van tegenstrijdige feiten.

Met dit document was de zaak voor ons gewonnen. Het risico te lopen van een formele veroordeling vanwege het niet in acht nemen van de wettelijke termijn voor de aan-

klacht had nu geen enkele zin meer, en ik volgde maar al te graag het advies van Hella om de zaak terug te nemen, wat door *l'Humanité* werd aanvaard.

Hiermee had ik mijn laatste opdracht voor de Internationale volbracht.

Eindelijk was er tijd om te lezen, en met afgunst ontdekte ik dat Lenin zich bezorgd maakte over kameraden die ziek waren geworden, ze als het ware koesterde, terwijl ik het gevoel had dat mijn ziekte als een misdaad werd beschouwd. In Trotski's brieven, tijdens de Burgeroorlog geschreven, drong hij erop aan gewonde, ingestorte Roodgardisten niet te vergeten, want eens waren het toch fameuze kerels, en ik had toch ook mijn best gedaan al die tientallen jaren. Mij scheen men nu niet meer te kennen. Toen kwam Maurice, maakte een babbeltje en vertrok. Een maand later was hij er weer, en liet bij zijn vertrek een gestencild verslag van een bijeenkomst van de Europese leiding achter, met de mededeling erin: 'Kameraad Sal is hersteld en hervat zijn activiteit. Het bureau rekent erop dat hij aan de volgende bijeenkomst zal deelnemen.'

Als een geblinddoekte heb ik gereageerd op al die pogingen om mij te dwingen, en mijn woede werd door wanhoop ingegeven.

Wanhoop. Ik heb het woord gevonden, want het vertrouwen dat ik eens in de Internationale stelde, en de hoop die zij voor mij vertegenwoordigde, zijn verdwenen.

Er zijn nu drie Vierde Internationales: één is ontstaan uit het trio; de andere is een produkt van Posadas; de derde is die van Healy, in stand gehouden ook nadat Ernest en Joseph tot fusie waren overgegaan. Het is te veel van het goede, en getuigt van een verwarring, een gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel dat van revolutionaire leiders karikaturen maakt.

Ik weet dat jij er ook zo over denkt, Michel, en dat je tegenover de verscheurde Vierde Internationale stelt: een internationale tendens van revolutionaire marxisten, die strijdt voor arbeiderszelfbestuur in alle socialistische en communistische bewegingen. Het kost mij ook nu geen moeite, daarmee te sympathiseren. Ik ben letterlijk voor jou door het vuur gegaan, Michel, en voor Hella door de hel, ervan uitgaande dat – om met Hegel te spreken – zonder hartstochten in de geschiedenis geen grootse dingen tot stand worden gebracht.

Bij onze arrestatie luidde de leus van de politie: het kalf is geslacht. Wat mij betreft is het helaas uitgekomen, hoeveel pijn het me ook doet. De afschuwelijke ervaring met Jan de Etter maakte mij weerloos tegenover mijn eigen partijgenoten, die er dankbaar gebruik van hebben gemaakt om me te ringeloren. Zij bereikten ten slotte wat de tegenstander niet gelukte: mij ziek maken. Maar daarvoor ben ik destijds, als jonge kerel, niet lid geworden van de Vierde Internationale. De strijd tegen de onderdrukking trok mij aan, en ik zal altijd aan de kant van de onderdrukten blijven staan. Ik zie duidelijk, dat bij de ontwikkeling van de atoomwapens een derde wereldoorlog de menselijke beschaving met de ondergang bedreigt, en dat daartegen moet worden gestreden.

En toch doe ik niet meer mee. Ik kan me niet meer voegen naar mensen die zich voortdurend boven mij stellen, mij gebruiken als dit nuttig voor ze is, mij in een hoek trappen als het ze anders uitkomt. Daarvoor heb ik te veel geleden in mijn leven. Ook voor mij geldt het recht op zelfbeheer. Als schrijver neem ik het lot in eigen handen.

Documentatie ¡Adiós compañeros!

Hervé Hamon en Patrick Rotman, *Les porteurs de valises*, la résistance française à la guerre d'Algérie, Parijs 1979.

Ernest Mandel, 'Intellectuals and The Third World', in: *Tricontinental*, nr. 18, Havanna 1970.

Robert J. Alexander, *Trotskyism in Latin America*, Hoover Institution Press, Stanford 1973.

VERKLAREND REGISTER

BEN BELLA (1916)

Voornaamste leider van FLN. Na bevrijding in 1962 eerste president van Algerije. Voerde arbeiderszelfbeheer in. Werd in 1965 door Boumédiène afgezet en is bijna vijftien jaar geïnterneerd geweest.

CGT (Confédération de Trabajadores General)

Door Perón in het leven geroepen Argentijnse massavakbeweging.

COB (Central Obrera Boliviana)

Boliviaanse Arbeiders Centrale, de massavakbeweging opgericht na de revolutie van 1952, met het zwaartepunt onder de mijnwerkers uit de tinmijnen.

COMMUNISTISCHE (OF DERDE) INTERNATIONALE

In 1919 opgericht op initiatief van Lenin; in 1943 door Stalin ontbonden.

DOLLFUSS, E. (1892–1934)

Klerikaal Oostenrijks politicus, die in februari 1934 contrarevolutie organiseerde en Weense arbeiders met bloedig geweld onderdrukte.

ENGELS, Friedrich (1820–1885)

Duits socialist. Met Karl Marx grondlegger van het wetenschappelijk socialisme.

FLN (Algerijns Bevrijdingsfront)

Front de Libération Nationale, de nationale bevrijdingsbeweging in Algerije, die van 1954 tot 1962 de gewapende strijd tegen de Fransen leidde, ter verkrijging van onafhankelijkheid.

GEHLENPOLIZEI

De (West)-Duitse geheime dienst sinds 1945, onder leiding van de voormalige Hitler-officier Gehlen.

GOES, Frank van der (1859-1939)

Medeoprichter SDAP. Marxistisch theoreticus.

GPOE

Stalins geheime dienst, vooral actief in het vervolgen van revolutionairen. Aanvankelijk Tsjeka, nu KGB.

IAF (Internationaal Anti-Oorlogsfront)

Opgericht in 1938, als tegenvoeter van de Vierde Internationale. Heeft de tweede wereldoorlog niet overleefd.

ILP (Independent Labour Party)

Engelse Onafhankelijke Arbeiderspartij, opgericht in 1893. Na tweede wereldoorlog opgegaan in de Labour Party.

KAUTSKY, Karl (1854-1938)

Duits sociaal-democraat. Vriend van Marx en Engels. Vooraanstaand revolutionair-marxistisch theoreticus van de Tweede Internationale. Bij het uitbreken van de eerste wereldoorlog verklaarde hij, dat de Internationale was gemaakt voor vreedstijd, niet voor oorlogstijd. Breuk met Lenin, Rosa Luxemburg e.a.

LABOUR PARTY

Opgericht in 1900. Engelse massapartij, gebaseerd op de vakbeweging.

LANDAU, Kurt

Oostenrijkse revolutionair-socialist. In Spanje (1937) door GPOE vermoord.

LATIJS-AMERIKAANS BUREAU

Op initiatief van het Internationaal Secretariaat in 1954 te Montevideo opgericht. Heeft in 1964 o.l.v. Luís Posadas een eigen Vierde Internationale gevormd.

LECHIN, Juan

Boliviaans vakbondsleider.

LIEBKNECHT, Karl (1871-1919)

Duits marxist. Tegenstander van de eerste wereldoorlog. Op 15 januari 1919 door contrarevolutionaire officieren vermoord.

LJG (Leninistische Jeugd Garde)

Jeugdorganisatie van de RSAP, aanvankelijk RSJV (Rev. Soc. Jeugd Verbond).

LORA, Guillermo

Voormalig Boliviaans trotskist.

LUXEBURG, Rosa (1870-1919)

Pools-Duits marxiste. Tegenstandster van de eerste wereldoorlog. Theoretica, schreef o.a. *Die Akkumulation des Kapitals*. Haar Juniusbrochure werd in 1941 door het MLL-front illegaal uitgegeven. Op 15 januari 1919 door contrarevolutionaire officieren vermoord.

MARIATEGUI, José Carlos

Peruaans Marxistisch theoreticus.

MARX, Karl (1818-1883).

Met Friedrich Engels grondlegger van het wetenschappelijk socialisme, dat de klassenstrijd als motor van de geschiedenis ziet en de komst van het socialisme uit de ontwikkeling van het kapitalisme afleidt. Oprichter van de Eerste Internationale (1864-76).

MLL-front (Marx-Lenin-Luxemburg Front), 1940-1942

Na de fusillering van de leiding op 13 april 1942 viel de groep uiteen in: Spartacus-groep (Radencommunistisch) en het Comité van Revolutionaire Marxisten (CRM), dat zich aansloot bij de Vierde Internationale.

MNR (Movimiento Nacional Revolucionario)

Boliviaanse nationaal-burgerlijke beweging. Werd regerende partij in april 1952, na een gewapende opstand van de mijnwerkers.

MOSKOUSE PROCESSEN (1936-1937)

Monsterprocessen, waarin oude bolsjewiki onder de meest lasterlijke beschuldigingen (z.g. samenwerking met Hitler) ter dood werden veroordeeld.

NAS (Nationaal Arbeids Secretariaat)

In 1893 opgericht op initiatief van de Tweede (Socialistische) Internationale. Tactische meningsverschillen leidden in 1905 tot scheuring en de oprichting van het NVV dat de NAS in ledental verre overvleugelde. In juni 1940 ontbonden.

NIN, Andrés

Leider van de POUM. In 1937 door de GPOE vermoord.

OSP (Onafhankelijke Socialistische Partij), 1932-1935.

PAZ ESTENSSORO

Boliviaans politicus. MNR. Enige keren minister-president.

POUM (Partido Obrero de Unidad Marxista)

Spaanse zusterpartij van de RSAP. Opgericht in 1934, door terreur van de GPOE in Spanje in juli 1937 verboden.

RADEK, Karl (1885-1939?)

Russische communist, van Pools-Duitse afkomst. Lid van het presidium van de Derde Internationale. Sloot zich in 1924 aan bij de Trotskistische Oppositie. Onderwierp zich in 1929 aan Stalin. Tijdens de Moskouse processen werd hij begin 1937 veroordeeld tot tien jaar gevangenisstraf.

REISS, Ignace (1898–1937)

Pools communist. Vooraanstaand Russisch geheim agent. Brak op 18 juli 1937 met de GPOE uit protest tegen de Moskouse processen, sprak zich uit voor Vierde Internationale. Zes weken later door GPOE in Zwitserland vermoord. Schuilnaam: Ludwig.

RODE OKTOBER

Russische Oktoberrevolutie 1917.

RSAP (Revolutionair Socialistische Arbeiders Partij), 1935–1940.

RSP (Revolutionair Socialistische Partij), 1929–1935.

SCHMIDT, P. J. (1896–1952)

Van 1932–1936 voorzitter OSP en RSAP. 1937: terug naar SDAP. Tijdens bezetting redacteur van *Je Maintiendrai*.

SDAP (Sociaal Democratische Arbeiderspartij)

Opgericht in 1894. Sinds 1946: Partij van de Arbeid.

SDP (Sociaal Democratische Partij).

In 1909 afgescheiden van de SDAP, werd in 1918 Communistische Partij Holland (nu Nederland).

SOCIAAL-FASCISME

Volgens Stalin was de sociaal-democratie fascistisch, vandaar zijn term sociaal-fascisme. Leidde tot een catastrofale verdeeldheid van de arbeidersbeweging, waardoor Hitler aan de macht kon komen.

SOEN YAT SEN (1866–1925)

Chinees nationalistisch leider, in 1905 oprichter van de Kwomintang, die de revolutie van 1911 leidde en in 1912 president van de Chinese Republiek werd.

THOREZ, Maurice (1900–1964)

Secretaris van de Franse Communistische Partij.

TOECHATSJEVSKI (1893-1937)

Russisch officier. Tijdens de burgeroorlog diverse commando's in het Rode Leger. In 1925 chef van de generale staf, in 1935 maarschalk. Tijdens Moskou processen geliquideerd door Stalin. Na Stalins dood gerehabiliteerd.

TWEDE INTERNATIONALE

In 1889 opgericht, als centrale van sociaal-democratische, marxistische partijen. Viel bij het uitbreken van de eerste wereldoorlog uiteen.

VIERDE INTERNATIONALE

In 1938 door Leo Trotski opgericht. Internationaal Secretariaat.

1952/53: Splitsing. Gerry Healy vormt eigen Vierde Internationale, met Internationaal Comité.

1965: Michel Pablo vormt eigen Internationaal Comité van Revolutionaire Marxisten, met als inzet het Arbeiderszelfbestuur.

1965: Een deel van Healy's groep fuseert met oorspronkelijke Vierde Internationale. Verenigd Secretariaat. Healy handhaaft 'zijn' Vierde Internationale.

1964: Luís Posadas maakt het Latijns-Amerikaans Bureau tot centrum van een eigen Vierde Internationale.